

B G E G B I T

BECHMIP
THE WORLD
le monde
DE WERELD
SVET DUNIA
die welt
UNIVERSAL
VILAG CBET
TOAN THE GIOI

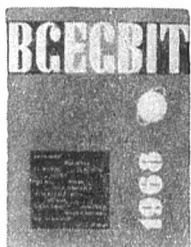

11

1971

11

(161)

ПОЕЗІЯ,
ПРОЗА

СТАТТІ,
НАРИСИ

1971

ГРУДЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання чотирнадцятий

Видавництво
«Радянський письменник»
Київ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ЛАЦО НОВОМЕСЬКИЙ. Вілла «Тереза». Поема. 4
Звичайні вірші. Принц датський. Словацька весна.
«Як знов почнуть читати вірші...» Марення.
Просто так. Раптом. Передостання пригода. Муд-
рість. Катрийсь Дон-Кіхот Ципріяна Маєрніка. 101
Вірші.

Лацо Новомеський (нар. 1904 р.) — видатний
словацький поет. Про Л. Новомеського та його
поезію див. на стор. 101.

АНДРЕ МОРУА. Олімпію, або Життя Віктора Гюго. 13
Роман. Закінчення.

ІЗ ФРАНКО-КАНАДСЬКОЇ ПОЕЗІЇ. 98

ЖІЛЬ ЕНО. Тебе вітаю, країно. ЕМІЛЬ НЕЛЛІГАН.
Золотий корабель. ЖАН ГЮІ ПІЛОН. Чужинець
на своїй землі.

Про франко-канадську поезію див. передмо-
ву Юрія Косача на стор. 98.

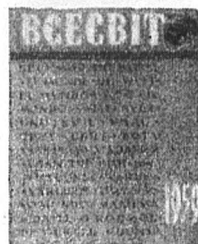
МИКОЛА ПАЛЬЦЕВ. Від химерної Англії до хи-
мерного світу. (Нотатки про романи Джуліана
Мітчелла). 106

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

ГАННА ЗАЄЦЬ. Вдало почата справа (Любим Ко-
пиленко. «На світових обширах»). ЕЛЛА ШЕЙН-
КІНА. На реакційних позиціях (Журнал «Крітік»). 112

ВОЛОДИМИР КУЛИК. Моральний світ. Дульських. 117

ІНГА КАРЕТНИКОВА. Амедео Модільяні. 120

УКРАЇНА І СВІТ

ОЛЕНА МИХАЙЛЕНКО. Вам наша вдячність...	132
ОЛЬГА РАНЦОВА. Розповідають стародруки.	133
ПАНАС ГУБАРЧУК. Бійці з роти Шевченка.	135

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

АНДРІЙ БІЛЕЦЬКИЙ. Милій острів за двома мо- рями.	138
ОТТО ГОТШЕ. Світанок над чорним містом.	147
Г. ВЕРЕСТ. Найманці антикомунізму.	149
Де житимуть городяни!	152
ЯКІВ ВАЛАХ. Кар'єра Георгіоса Пападопулоса.	158

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	126
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	154
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	156
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	146

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Дмитро Павличко.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Андрій Білецький, Дмитро Білоус, Віра Дмитрук, Павло Загребельний,
Дмитро Затонський, Віктор Коптілов, Олександр Корнійчук, Юрій
Кочубей, Микола Лукаш, Олег Микитенко (відповідальний секретар),
Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олексій Полторацький, Юрій
Смолич, Тетяна Якимович.

Художній редактор Микола Коваленко.

КЕТЕ КОЛЬВИЦ.

ДЕМОНСТРАЦІЯ.

ВІЛЛА «ТЕРЕЗА»

ШОСТЕ ЛИСТОПАДА ДВАДЦЯТИХ РОКІВ, ОДНЕ З БАГАТЬОХ

Пам'яті Володимира Олександровича Антонова-Овсієнка, пам'яті, безжально вирваної наприкінці тридцятих років з історії Жовтня і перших років існування СРСР, пам'яті, з честю повернутої нам в 1956 році XX з'їздом КПРС, щоб усі могли знову бачити в особі товариша Антонова вченого, воїна і революціонера Ленінської гвардії, в сімнадцятому році — секретаря Військово-революційного комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, у двадцятих роках — главу дипломатичного представництва СРСР у Чехословаччині; пам'яті друзів і товаришів, всіх тих, з ким тоді на Жовтневі свята ми ділили на віллі «Тереза» щедрі гостинності Антонова, і завдячували цій гостинності новими віршами, новою музикою і новими піснями, і сповняли їх нашим неспокоєм, і пишалися тим, що його розуміють і схвалюють.

.....
Я завжди розумів, що повинен,
що повинен обов'язково
змалювати вечори в цьому домі, найважливіше в них,
змалювати цей дім над вокзалом
в нащій Празі, на Жижкові,
дім з держави гербом, якої і знати не хтіли,
і визнавати не хтіли, і злобно стирали із карти,
щоб від неї і спомину не залишилось.
Її відкидали усі: і парламент, і банки,
і міністри, і біржа, і церква, і довжезні плаття вечірні,
і та очевидність, що стін не проб'єш головою,
і свідомість тих стін, що вони міцніш від голів,
і традиції предків, і всі заповіти
бідних, блощичних, та все ж бо «своїх» домів,
і бог його знає ще що — все було проти...
Ну, хто не був проти — скажіть-но!

Друкуємо поему в скороченому вигляді.

Я завжди розумів, що мушу все змалювати:
тобто було і це і ось це, тоді-то і там-то.
Змалювати учасників тих зібрань товариських,
і шофера, і грубника, і швейцара,
які ізпросоння втупились в місяці блюд і тарілок
і ждуть не діждуться, щоб усі вже пішли
і щоб до їх столу підсіли
пригожі ніжки-подавальниці.
Хіба ж ви таки не помітили, як зразу завмерла група
«Снідання на траві»¹?
Якось сама по собі згадалась ця давня картина,
хоч у нас не трава, а крісла, і не літній день, а захмарена осінь,
хоча і друкарки, й службовці Наркомзаксправ
не такі вже, скажу, безтурботні.
І не тільки що скатерть вийнята із комоду,
І Моне як-не-як — француз,
так, подібність далека, скажу вам.

Антонов, господар стола,
не був тут, між нас, дипломатом —
печально повис на кріслі його старомодний фрак.
Округлились манжети, мов жерла: можна знову відкрити вогонь!
Знову стати ученим науки повстання,
і повстанцем повстання уже наукового
і студентів ганяють по-професорськи.
Він все той же, Антонов-Овсієнко,
він — незмінний і невідмінний,
типовий вічний студент, немолодий і вихрастий.
Ось він, ніби захтівши спитати, чи всі вже готові,
п'ятірнею пригладивши пасма,
поправив на носі пенсне,
і сцена змінилась одразу.

А треба, товаришу, знати,
і я вам це мушу сказати,
повинен отут написати,
що в ту пору, у ті ще часи, в тім домі, в той самий вечір,
шостого дня листопада, напередодні сьомого дня,
того дня, коли бог залишив усі справи,
і взялася людина за них,
поети звичайно читали поезії,
найновіші, свіжісінькі, авангардистські,
і ніхто їх не перекладав.

А навіщо?

Слухали і осягали, чудово вникали в чудову незрозумілість
кожного слова, кожної фрази, кожного образу.
Кожен в уривчастім ритмі уловлював
класично вповільнений текст дипломатичної ноти
суверенності нового,
кожен умів розшифровувати пакт
про дружбу й довір'я без анексій і контрибуцій,
і це державне послання за двома отакими печатками —
печаттю палкої душі і печаттю душевної мислі.
І в бурхливих оцих стромовинах ми не знали ніякого броду,
і не звисали над ними містки традиційного змісту.
І сам би Мойсей не зумів розтяти закляттям цей грізний потік,
щоби маси могли пройти, свідомості не замочивши.
Знімали лишок зусиль плуг, борона і мотика рими,
а також — відсутність рими.
Нерими і рими не крали фондів чужих,
не робили халтури з тез гучних агітпропа:

¹ Картина французького художника Клода Моне (1840 — 1926).

вони знаходили музику власних чистих джерел.
У тому домі це так звучало.

Там — це звучало так.
Усе це, напевне, в інших місцях хвилювало інакше,
та в цьому ось домі це звучало саме лиш так.
Бо звучало усе лиш тому,
що звучало тут,
саме ось тут, саме в цей час,
і було волелюбним і вольним бунтом,
все було бунтом — і те, і це:
вірші і люди.

Тут нічого нема незвичайного.
Ті, хто сьогодні прочитають цих віршів рядки,
не потрясуть ні підвалин, ні зведень законів,
ні закономірності планів.

Ви погляньте, як виникає кристал,
як із пучини могутньої виникає кристалик солі,
як виникає крапля роси
із молочно-рідкої вологи туману,
із густого мороку ночі
на промерзлій землі світанковій.
Як в бездоннім котлі випаровування
виникає
і тепло, і швидкість, і рух нового дня.
і т. п., і т. п., і т. д. І так безконечно.

Так, існує матерія, і за законом її перетворень
і нині, і вічно
нові і призначення, й значення, і характери, й обриси
у всього, у всього на світі —
у поезії, й каменя з його глухим осередком.

Кінець кінцем навіть ніготь
може стати могутньою зброєю сутності,
хоч ми з вами не виявим, мабуть, сили її і могутності.

Антонов перший — «Добре!» — сказав,
і перший зронив із долонь оплесків дзвінкі крапельини,
щоб ринули струмені вслід, дружні, співзвучні,
з долонь гостей і господарів,
щоб автор, обмитий, наче тополя у полі,
гордо схилившись, вершину підставив
оплескам дружнім дощу.
Антонов перший аплодував, він-бо чудово знав
і був, як ніхто, упевнений, що треба
вимірювати надчуттєвістю явища,
недосяжні нашим чуттям, п'яти почуттям безпорадним.
Скромні їх межі, і треба бачити
за них, крізь них і над ними,
треба пронизувати поглядом диктатуру хвилини,
фантазією розтинати черево її в ім'я врятування плоду
майбутньої імовірності й імовірного майбутнього.
Неможливо вивести без фантазії
невмолимо точний для нас результат
математичної теореми
і виграти — шах і мат —
складну, хитродумну партію.
Саме так і в поезії,
і переважно в ній.

Ось чому той поет був найближчий йому —
і поет, і вірші його, і всі вірші такого лету.
Ось чому він перший заплoduвав —
гадаю, лише тому;
Хоч і приємно гадати, що математика,
що шахматна наука, в якій він професором був,
з поезією не римуються,
та скажіть-но, скажіть щиросердо, невже ж то бувають співзвучні
лиш співзвуччя, що заримовані?

Тут було щось і інше,
щось і інше було тут,
дещо важливіше, дещо вагомніше, аніж-бо приводи,
що дали підставу Антонову першому
тишу по лисині ляснути,
щоб тут же з усіх долоней
злива оплесків пролилась,
сповнивши зали усі й кабінети
раптовим, урочистим шумом,
не змовкаючи довго по всьому будинку.

В цьому вихорі було щось і інше,
безперечно щось інше,
з чого б і варто було починати —
з найпершоряднішого,
без перебільшень найпершоряднішого.

А справа в тому, що надчуттєвість в поезії —
це — рух,
це — відважний стрибок з кола замкнутого,
що годинника стрілки креслять для нас.
Стрілки бредуть розміреним кроком по колу і тільки по колу покори,
мов кінь той на повіді, з волі погонича, це ж бо символ судьби.
Надчуттєвість — це відважний стрибок за рису магичну,
за межі судьби і часу з усіма його звичками
до оновлених барв і запахів, до смаку на язиці,
до оновленої відчуттєвості шкарубкої долоні,
до звуків, яких ми не чули ще,
хіба що в огненнім хорі цикад,
або ще в симфоніях Моцарта,
або в малій опівнічній сюїті кумкаючих ропух.

Ця здатність провидіти будучину
в трансмісіях сьогодення,
це вміння — сучасне зв'язати з тим, що було і що відбувалося,
і дали спромогу відчути Антонову
найсокровенніше в першій своїй любові,
і вчути поштовхів життєупругість в тілі цієї любові,
збагнути її неминучість і необхідність,
її вибухову пристрасть і запал,
що навіть час спопеляє
і піднімає час той із попелу,
збагнути її магнетизм, що закоханих розлучав,
які заради любові і перемоги цієї любові
поривались назустріч смерті
коли завгодно і де завгодно.
Скільки було їх, всяких «пере» і «пре»,
що стали вище усіх передбачень у нашій поезії:
були перевороти з їх владою переконувати, перетворювати і перемагати!

Але я вже дуже заглибився у деталі...

Ось чому Антонов першим заплoduвав,
а точніше, він крикнув, так, саме крикнув на тишу.

Тепер уже ця любов віднайшла себе,
пройшовши наскрізь подібність себе самої,
знайшла свої руки і ноги, і знов, як раніше,
лахміття її запахло димом багать,
патрульних багать на Невському в сімнадцятім грізному році.

Антонов пізнав любов свою першу у далечинах поезії
і першим їй заплoduвав,—
знову в поезії
він зустрів революцію,
і її він, схвильований, міцно обняв!

.....

●

Ми навіть не встигли по-справжньому
зважити все, що сталося,
як уже відчув я в собі осколок зі скла,
яке несподівано — дзінь! — і тріснуло від першої вражаючої ноти
надто натягнених струн.
Тс-с! Ні слова про цей осколок в скрипковому соло,
хоч він назавжди загруз у свідомість.

Ранка така невеличка — така непомітна,
що навіть і слід її з думки зітерся,
але, уявіть собі, через крихітну ранку
в нас проникали, згідно законів
здійснення мрій і фантазій поета,
дійства історії, діяннн і сягання
з усією вагомістю їх і розмахом
на зразок колонок фактів і дат,
тверезих і діловитих,
підкріплених обстрілом доказів далекобійних.
В кожному з нас під гірляндами літературних розмов —
з ними, в них і під ними — залишилось достатнє місце,
щоби факти і дати табором стали,
чому я, між іншим, давно вже, скажу, не дивуюсь.

Ви ж бо й самі це бачили, як в руці малюка уміщаються
голоси столиць усієї Європи,
сховані у транзистор.
Зрозумійте, коли я бачу в маленькій сльозинці роси
все неокрає небо і сонце посеред нього,
то думаю завжди і всюди, що ніщо на світі, ніщо
не буває настільки малим,
щоб в собі не вмістити кулю земну
і весь голубий наш усесвіт.
Тому я вважаю, що все
скрізь і в усьому вміщається:
увесь світ — в усьому, що є в цьому світі,
в кожній росинці і в кожному гвинтику.
Але це зовсім не значить, ніби вони чутливіші за нас,
ніби вони сильніші за мене, за тебе і настільки потрібніші для поезії,
щоб ми не змогли з поезією, в поезії, і вслід за поезією
вмістити її, і нашу долю
в одну лиш росинку сльози, що заблищала в очах,
якщо вже так треба заплакати.

А втім, це вже, друзі мої,
йдуть вірші поза програмою.

Хто пам'ятає, який тоді день був —
п'ятниця а чи субота,
а може, вівторок, тільки не середа,
середа середини тижня — це щось дуже вже посереднє.
Який це був день, коли треба починати,
тому, що «шостого рано — а восьмого пізно».
Так, це був день такий же прогнилий, як нині,
з брудним і суконним небом,
ну просто неначе шинелі на тих,
хто байдуже дививсь на ті хвилі свинцеві,
на їх дефіле по Неві.
Гладенькі і неоглядні лави на гладі води
безглуздо метаються, не розуміють вони, бідолахи,
кому повинні честь віддавати,
піднявши свої гребінці до папах із клоччя туману:
чи то цареві на міднім коні,
що не приборканий досі — за два століття,
чи то он тим депутатам солдатським,
що спиною стали уже до царя.

Але день міг бути і зовсім іншим.
Можливо, світило сонце і цибулилки Смольного монастиря
схопили його, як тільки побачили,
і сонце рукою осінньою, змерзлою
розтирало їм золотавий животик до православного блиску.
А може, сонце і сяло,
неначе відвага і гнів Росії, неначе напруга
делегатів, що мерзли біля ЦВК.
А що нам справді? Байдуже! —
І лузали по насініні сонце соняха,
і засівали невтомно
рілля балакучості
в заплутаних борознах, в закошлячених бородах:
буде, мовляв, і на нашій вулиці свято!

А втім, це нам байдуже, яким був насправді той день.
Всі вони — як один, і ночі всі — як одна:
коли і куди б не заглянув — в коридори, зали й кімнати —
всюди гамір і крик,
стоголовий і тисячоголовий, сплавлений воєдино
гарячим диханням року, диханням днів і годин
у цілісне щось, у злите надійно,
в густий і грубий грюкіт,
настільки густий, що й цвях не проникне.
Моторною силою гулу цього
піднісся на крилах сотень дверей
велетень Смольного вгору —
на сцену всесвітню, що видна усім,
сцену страждань, надій і великих «якби...»

Та коли раптом настане тиша, ти зразу оглухнеш від глушини і,
ошалівши, почнеш стрільбу,
упевнений, що почалося,
і захлинется твій «максим» в та-та-та-та,
у твоїй божбі
і в солдатському матюкові,
у збудженім мозку розворушиться знов мурашинник;
розтривожений мурашинник сотень і тисяч зернят,
вістей і чуток метушливе громаддя,
що місця собі не знаходить.
Так, саме так:
розтривожений темний людський мурашинник —
петит мурашви, непарель мурашні,
тих самих, які — пам'ятаєте? —
як тільки набрали в рядочок ці літери,

як тільки набрали в колонки і підрівняли краї,
раптом стали чіткими, щоб солдат і простий робітник,
щоб Солдат і простий Робітник
проголосили:

Всім! Всім! Всім!
Миру, хліба, землі!
Вся влада Радам! —

день у день проголошували
стоголосим і тисячоголосим горлом
те, що було настільки важливим,
важливим сто разів, і тисячу разів, і сто тисяч разів.

Днів тоді ніхто не лічив, хіба що ті,
хто тільки згадував: в п'ятницю даватимуть молоко,
а в понеділок треба всю ніч простояти у хвості
на вівторок — за хлібом.

Словом, тяглися найзвичайнісінькі будні.
Життя плелось, стояло, топталось в багні нескінченних черг,
і навіть не помічало, куди проходили мимо
без конвою, без охорони дезертири, які тікали із фронту.
Чи багато ж вистоїш в калюжах окопних одчайдушних черг,
хіба одну тільки смерть,
таку даремну, безплідну й таку для життя непотрібну.
На трамваях звисав, мов ті грона, народ —
десь тріщали залпи гвинтівкових пострілів.
Так що ж, через це нам не дихати,
не стрибати на повнім ходу із підніжки,
не вистоювати у чергах і не ходити в кіно
на останні фільми Антанти, де докручували любов?

Не настріляють карбованців постріли,
ні з того боку, ні з цього,
і крива козацька шаблюка
нікому карбованців не нарубає —
то нехай же рубає, як знає!

Все затихне саме по собі — то ж треба хоч трохи виждати
або ж скоріше тікати
із торбиною за плечима.
Нині тут, завтра там — обліпили кутки
заклики, гасла, відоzwi — такі ще вогнисті, свіжі,—
читай, шановна публіко, від початку і навпаки:
— Росія у небезпеці!
— Арміє рятунку! Сьогодні і повсякденно! Єдиний шлях порятунку!
— Шаляпін в Олександринці! Виступи один лише тиждень...
— В Михайлівському дивний, панове, балет
з Красавіною, красунею...
А в наших торбинах, будь ласка:
пиріжки, дорогі є цукерки, цигарки «екстра» і груші —
з вас карбованчик, п'ятірка, червінець...

Заходьте, не забувайте!..

Та ви про все це забудете!
отак цей час невимовимий, цей суворий пастух,
весь жорстокий і сірий,
будні всі перегонив, наче отару овець,
одну за одною, одну за одною.
І все здавалось ніби звичайним,
ніби день і не був серединою,
серединою, серцем тижня.
І я вважаю, що все це природно.

●

І я вважаю, що все це природно,
що тільки так і крокує історія.
Їй треба спочатку ввійти у свідомість, щоб у неї узяти всю вагомість
свою і славу

і в пам'яті всі свої дати вписати.
Тільки так — не інакше.
Просто й звичайно, без усяких візитних карток
історія йде по сірих, нудотних сходах,
і її секретар не біжить попереду.
Ні фанфар, ані пошту немає при ній, не святковій і повсякденній,
невпізнанній та безіменній.
Вона ж бо витвір своїх творців, які не творять її ніяк.
Однак, я прошу вас зрозуміти: люди роблять не історію, ні,
а тільки те, що так необхідно.

Наприклад, вночі і вдень вони розносять правду брошур і листівок,
які зачіпають нас за живе,
щоб ночами і днями зростала надія, а не згасала,
тяглася, уперта, завжди до життя — до вершин!

В горнилах розпечених вечорів,
в прогнилій сльоті листопадній
пекуче слово породжує пару біля застиглих губ,
на численних ковадлах трибун виковуючи до хрипіння
єдино потрібне — «треба».

Моргає червоне очко патруля: «Стій! Хто іде?»
Мерзнуть на холоді днями й ночами заради слів: «пригод не було».
Сотні смертей готові в тривозі
з брязкотом звести затвор,
підступним застукані зрадництвом.
Інше — інакше,
ще інше — зовсім інакше.

Аж у кінці коридора в Смольному, в холодній комірці,
креслять зигзаги сміливого ритму
на квадрати триверстки столичної,
креслять можливе і неминуче,
креслять наслідок вірогідностей
з поправками на несподіване,
яке, треба сказати, завжди
так само бува несподіване і дерзновенне,
як у віршах бува антирима,
як несподівана новизна образу або ритму,
та сама новизна, що боротьбу всіх уявлень ваших
переносить із центральних вулиць у передмістя.
А це ж бо і зветься військовими елементами
революційної стратегії.

Наприкінці треба знову розрахувати з точністю до секунди
пересування всіх видів зброї —
кому, і з ким, і куди,
в обхід, в атаку, на флангах, в резерві.
За наказом Військкредкому, де сказано що і коли,
треба весь гарнізон обійти,
та щільніш застібнуть пальтечко,
запобіжник спустити нагана,
і терпляче чекати часу і пострілу із «Аврори»
і виставити зимової ночі із Зимнього
рештки Тимчасового уряду,
потім багнети витерти, піт зітерши із лоба,
пораненим дати водички, їм підкласти гардину під голову
а чи скатерть з вензелями царськими.

... Ще не прибрані всі загиблі,
але в Смольнім колонний зал
уже встигнув зігрітися у цю ніч зимову диханням і хвилюванням живих
і доповіддю Президії Всеросійського з'їзду:
вся влада належить Радам!

●

Та настала вже темна ніч.
І четвер розвісив полотна пільми по всьому небосхилу.
Ніч, проникаючи в свідомість віку,
охопила раптом весь світ.
Так само, як і сьогодні в Празі, на Жижкові,
на віллі «Тереза» (Італьяська, номер забув),
де Антонов знайшов оцю ніч в потоці авангардистських поезій,
а ми разом з ніччю знайшли його і в ньому знайшли ми цю ніч,
а в ночі — от диво! — його.
Адже це був він, Антонов,
той самий Антонов-Овсієнко,
секретар Військкревкому, у сімнадцятому, у Смольному,
на світанку в холодній комірці, в самому кінці коридора,
він скинув з пліч
і повісив шинель на стілець, —
солдатську, сиру і сіру, мов листопадове небо,
під яким сміливо билися зигзаги із ліній і крапок
в квадратах триверстки столичної,
зигзаги сміливого ритму — ритму його рукописних креслунків,
можливого і неминучого.
Підбивалися підсумки імовірного з поправками на несподіване,
яке так само несподіване і дерзновенне, мов антирима поезій,
мов ритмічний вибух червоногвардійських багнетів
тієї прадавньої ночі, на самім її краю,
в штурмі палацу Зимового!

І ми з хвилюванням відчули той час, відчули отут, ну, поруч із ним,
бо час той усюди його супроводжував,
мов чудовий твір із чудової книги супроводжує скрізь поета,
бо той час саме й був найчудовішим твором,
неминуності твором, і неймовірності і уяви щонайточнішої,
твором, що зрозуміти може його не кожен,
і твором таким, який у злеті своїм
був таким же простим, як його середовище.

і від нашої запальної незрозумілості у Антонова стиснулось горло,
стиснуте нашою вірою.
Антонов напевно, це так,
думав так само, як ми,
господарі дому і гостей:
і які ж бо вони близькі та схожі,
оці два близнюки,
і які ж бо точні терези,
на яких перевіряють свою вагу —
революція поезії
і поезія революції.

.

*Зі словацької переклав
Олекса НОВИЦЬКИЙ*

Далі поезії Л. Новомеського дивись на сторінці 101.

ОЛІМПІО,

АБО

ЖИТТЯ

ВІКТОРА ГЮГО

РОМАН

ЗДІЙСНЕНІ СПОДІВАННЯ

Згодом, побачивши, що він стає модником, вона сумно зауважила: «Ти надто дбаєш, Бенжамене, про свій туалет, ти мене вже не любиш».

Сент-Бев («Мадам де Шарп'єр»)

«ПРОМЕНІ Й ТІНІ»

Писати любовні вірші — річ природна для молодого людини; поет, який наближається до зрілості, прагне чогось іншого. В 1836—1840 рр. Віктор Гюго непокоїться, що він не грає ніякої ролі в громадському житті. Оспівувати ліси, сонце, Жюльетту — все це добре, але воно не може заповнити всього життя людини, яка хоче стати «проводирем».

Біда тому, хто в час тривоги
Не вийде за свої пороги,
Коли народом править гнів!
Ганьба поетові, що з бою
Тікає потай стороною,
Німії од грому і вогнів...¹

Збірки цього періоду «Внутрішні голоси» (1837), «Промені й тіні» (1840) ставлять більше питань, що торкаються найглибшої суті речей. На вершинах гір, на краях материків поет веде розмову з богом:

Що робиш, боже наш! Для чого всі труди ці?
Для чого води рік і спалах блискавиці?..
Для чого похилять на осі до нестями
Цю кулю немалу з її всіма містами,
З морями й горами, впадаючи в екстаз,
Для чого, боже наш, схилати раз у раз,
Щоб вкрила тінь її чи день засяяв знову,
То хмуру квапить ніч, а то зорю ранкову?..

Відповіді немає. Penser, dudar; думати — значить сумніватися. За цими величними видовищами природи поет угадує присутність бога, ликом якого є світ, але бог цей невидимий і німий, і коли доля, взявши людину за барки, кидає їй це зловісне запитання: «А в що віруєш ти, душе?» —

Вагання це страшне, глибоке й давить гнітом. Нас перед сфінксом тим, що називають світом, Наш розум зляканий, засліплений, однак Сказати не смієм «ні» й не можемо кинуть «так»!..

Що бракне віри нам — те бачимо й самі,
Бо віра — смолоскип, який горить у тьмі,
Надії слово й клич, і наша оборона,
І човен, щоб спасти усіх, хто в морі тонє!..

Переклад з французької

Юрія КАЛИНИЧЕНКА

за редакцією Анатолія ПЕРЕПАДИ

¹ Тут і далі вірші подаються в перекладі Михайла Лигвинця.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт», №№ 9, 10, 1971 р.

Сама ж дія не вимагає метафізичних стверджень. «Великий славний вік, його веде шляхетність», і Гюго хотілося б належати до тих, хто різьбив тоді обличчя народів. Шатобріан, його кумир, був пером Франції, послом, міністром закордонних справ. Ось омріяний шлях, яким би він залюбки пішов. Але ж для того, щоб письменник став пером за Луї-Філіппа, треба, щоб він був членом Французької Академії. Правда, в часи «Кромвеля» і «Ернані» Гюго та його друзі псували кров цій компанії, але Гюго надто добре знав літературний світ, аби припускати, що Академія може гніватися на талановитих людей за їхні напади. Чи ж вони ненавиділи б так сильно, якби не любили? Починаючи з 1834 року, Гюго поставив за першу мету свого честолюбства — здобути набережну Конті й пішов на приступ з усією своєю могутньою волею. «Гюго хоче просунутися в Академію, — писав ущипливо Сент-Бев. — Він говорить про це цілком серйозно; розводиться цілими годинами; може (через неухважність) провести вас від бульвару Сент-Антуан до церкви Мадлен, захопившись розмовою. Якщо Гюго вчепиться за якусь тему, всі його сили напружуються в цьому напрямку, зосереджуються на ньому, і ще здаля можна почути, як підтягується кавалерія дотепів, артилерія з обозами, та метафори».

Коханка і дочка, тобто Жюльєтта і Дідіна, вороже ставилися до зеленого фрака академіка; в них виховано огиду до цих гаптованих узорів, і вони залишалися вірні своїм поглядам. Жюльєтта побоювалась, як би висунення його кандидатури і світські обов'язки, пов'язані з цим, не віддалили від неї коханця. Проте, коли вона домоглася дозволу супроводити Віктора під час його візитів й очікувати, зібгавшись клубочком, у кабріолеті, поки він дзвонить біля під'їзду, то дійшла висновку, що це прекрасна нагода «дорогою тішитися ним, хоч би то були тільки крихти». Вона ревниво додавала: «Таким чином, я принаймні знатиму, скільки часу ти проводиш у дружині і дочок академіків». Та потім вона знайшла в цьому смак: «Сьогодні така чудова погода для збирання безсмертників¹, що було б дуже прикро нею не скористатися».

А коли в лютому 1836 року настав день виборів (звільнилося місце віконта Лене), вона зловтішно віщувала поразку: «Десять через три години ти не станеш академіком, мій дорогий Тото, і зможеш цим пишатися. Мені байдуже до політичних переваг, якщо вони вбираються у фрак академіка, прагну того самого, що й мадемуазель Дідіна, і наперед радію, що збережу собі тебе без ніякої мороки...» І справді, обрали Мерсьє Дюпаті, автора буфонад-одноденок, і Гюго з гіркотою сказав: «Я гадав, що дорога в Академію веде через міст Мистецтв; я помилявся: вона, як виявляється, веде через

Пон-Неф»¹. Тим часом Дюпаті, людина галантна, надіслав на площу Руайаль свою візитну картку з таким чотиривіршем:

Я вже в яснотах вістаря —
Мій ангел може там стояти.
Та ви — безсмертні, як зоря,
І можете ще почекати.

Нові візити в листопаді 1836 року. У листі до Віктора Паві його брат, Теодор, і цього разу висловлював песимістичні прогнози: «В Ламартіна хворе коліно, і навряд, щоб він не повернувся до тої пори. Гізо, який підтримує Гюго проти Мін'є, кандидата Т'єра, не буде ще прийнятий і не зможе голосувати. Жіро все ще в Ліму й думає про своє винце. Певний тільки Шатобріан і Суме, бо Нодьє перейшов до класиків, відступник і слабак...» По суті, за Гюго голосували Ламартін і Шатобріан, два генії цієї інституції, але Мін'є переміг. «Якби можна було зважити голоси, — зауважила Дельфіна Ге, — обрали б Гюго. На жаль, їх підраховують, а не важать». Ця подруга молодості Гюго стала дуже впливовою особою, вийшовши заміж за талановитого журналіста, цинічного й безсоромного Еміля де Жірдена. Від романтизму вона перейшла до цілковитої його протилежності, від Стелло² до Растін'яка³, Дельфіна пишалася чоловіком, який щойно заснував газету «Прес», де вона сама під ім'ям віконта Лоне друкувала блискучі статті. Жірденов попросив Гюго написати для першого номера статтю-програму, в якій поет виклав засади політики, водночас консервативної і вірної гаслам 1789 року. Таким чином, він став співробітником газети, і його приятелька Дельфіна оголосила всім про «найбільший скандал тижня»: «Франція, панове, вимагає віддати честь тому, ким вона пишається, й увінчати талант, який робить їй славу за кордоном...» Вона мала рацію, але кожне об'єднання — це величезний непервороткий звір із сповільненою реакцією.

Побитий, але не збентежений кандидат знову пірнув у щоденні турботи. Все більше й більше прихилився він до дітей. Дідіна, чарівна, розважлива, витончена й скромна, була його улюбленицею і поступово стала повірницею. Передчасно дозріла Леопольдіна була дуже серйозною дівчиною, з якої мама писала талановиті портрети. Завдяки новим виставам і перевиданням сім'я Гюго жила тепер у достатках. Проте Гюго і далі не переставав вимагати від дружини докладних звітів. Він дав їй зошит з розлініями колонками: харчування, утримання (Адель), утримання (дітей), шкільне виховання, галантерея, різні витрати, платня прислузі, проїзд, позички. Там мало бути все записано, навіть 12 сантиметрів за омнібус і

¹ Біля цього мосту на початку XIX ст. зосереджувалася дрібна торгівля.

² Стелло — романтичний герой однойменного роману Альфреда де Віньї.

³ Растін'як — честолюбний, цинічний герой ряду романів Бальзака («Втрачені ілюзії», «Батько Горіо» та ін.).

⁴ Членів Французької Академії називають безсмертними.

два франки за послуги перукареві. З цього зошита стає відомо, що протягом 1839 року мадам Гюго була в перукаря вісімнадцять разів. З часом вона не стала кращою господинею. Будинок на площі Руайяль, хоча й зможний, був занедбаний. Віктор Гюго працював у «льодовні», мав матраци, нашпиговані приколками, сорочки без гудзиків, незалатану білизну.

Адель усе ще зрідка листувалася з Сент-Бевом, але він вважав, що ця «любов» була для неї відгоміним того, що минуло, і він не дуже помилявся. «Вона відчувала, що старіє, непокоїлася про стан свого здоров'я, і хтозна, чи ця добра християнка не поставила собі за мету порвати гріховний зв'язок, якого вже не виправдати нездоланим захопленням?» Роздратований поразкою, Сент-Бев заповнював свої зошити жорстокими нотатками про Гюго: «Гюго в драматургії — це Калібан¹, що вдає з себе Шекспіра... Коли Гюго закидає мені, що я займаюся лише дрібницями, то хоче сказати, що я перестав займатися ним?.. Гюго — це софізм у пишномовній обгортці». І навіть на адресу Адель: «У ранній молодості ми охоче погоджуємося з тим, що красі, яку любимо, бракує розуму, а талантові, яким захоплюємося, — ясного судження (я в цьому переконався на прикладі подружжя Гюго)». Так, тверезість бачення — це гостра бритва, вона небезпечна навіть для того, хто нею орудує, і Сент-Бев страждав.

Ціле літо 1836 року, від травня до жовтня, мадам Гюго провела з дітьми не в Роші, а в Фурке (в лісі Марлі), разом з уже постарілим паном Фуше. Фонтане провів там у серпні один день і був у захваті: «Найвеселіший обід, давно не траплялося мені бувати на такому. Віктор, без жилета, в самій сорочці, власне, в пеньюарі своєї дружини і в чудовому гуморі... Гора біфштексів. Відвідини кюре. Пан Фуше зі своїми гусеницями...» Для дітей приїзд батька був святом. Коли він покидав їх, вирушаючи в подорожі з Жюльеттою, Дідіна писала йому: «Як я тебе жалію, мій таточку, що ти стільки ходиш пішки, а потім дістаєш таку погану вечерю, але я трохи цьому рада, бо сподіваюся, що, може, ти швидше повернешся до Фурке, де всі тебе так щиро люблять». Коли він повернувся до Парижа, дружина приїхала туди, але діти залишилися в Фурке. **Леопольдіна до Адель Гюго:** «Ми встаємо о восьмій; йдемо на месо, потім снідаємо; я вправляюся на фортепіано, а Деде грається; пан кюре приходив щодня, перевіряє, як я готую уроки, обідає з нами й залишається на вечері... Спитай татка, чи не подарує він мені романс, названий «Монастирські пралі»? Він дуже гарний. Якщо татко не хоче, то купи сама...»

Вона готувалася до першого причастя разом з абатом Русселом, священником із Фурке, і своїм святоблним дідусем, який скла-

дав для неї набожні пісні. Зберігся зошит Дідіни, дев'яносто дві сторінки «Роздумів і порад до мого першого причастя». Віктор Гюго, Роблен і Теофіль Готьє приїхали на цю врочистість, що відбулася в неділю, 8 серпня, на першу пречисту в парафіяльній церкві Фурке. Леопольдіна, яка тоді причащалася, наставляла присутніх. Перед такою простодушністю й наївною чарівністю навіть найбільші недовірки були зворушені. 20 серпня мадам Віктор Гюго наказала переслати кюре Фурке повне зібрання творів чоловіка в двадцяти опрацьованих томах (ціна — сорок франків) і попросила видавця Рандюеля «непомітно» утримати цю суму з авторських.

Біле платтячко до причастя (о романтизм!) пошила Жюльетта Друе з якоїсь своєї давньої сукні з серпанку, ефірного залишку часів гріховної розкоші. Після меси Гюго поїхав до Парижа, на превелике розчарування учасників прийому, влаштованого П'єром Фуше та його дочкою для місцевого духовенства. Мадам Гюго написала до Віктора: «Витрати на перше причастя Дідіни не перевищили двоохсот франків... Воно таки забагато, але як тільки Шатійон скінчить картину й поїде, я зачиню двері перед усіма відвідувачами...» В Фурке запанував лад.

16 квітня 1837 року Гюго і Сент-Бев були на похороні Гарріель Дорваль, коханки Фонтане і старшої дочки Марі Дорваль, «ідеальної красуні», померлої на двадцять першому році життя. Зустріч ця була не з приємних. **Сент-Бев до Ульріка Гуттінгера**, 28 квітня 1837 року: «Ми сиділи вп'ятьох у фіякрі, серед інших Гюго, Барб'є, Боннер (з «Ревю де Де Монд»); бракувало тільки Він'ї! Троє з присутніх, з одного боку, Гюго і я, з другого, Боннер і я, не розмовляли один з одним, не зналися, троє з п'яти, що сиділи в тому фіякрі. Що за похорон!...» Дружба в їхніх серцях була мертвіша за молоду небіжчицю, яку вони ховали. «Гюго, спокійний, незворушний, розмовляв з сердешним чоловіком померлої; Сент-Бев, стривожений, збуджений, не озивався ані словечком і все поглядав у віконце. Якби міг був крізь нього випурхнути, то зробив би це напевно...»

Якийсь час Сент-Бев іще змушував себе вірити, що Адель повернеться до нього. **До Гуттінгера**, 28 червня 1837 року: «Вона не виходить з кімнати, не їздить, ані ходить пішки. З тяжкими труднощами мені вдається іноді одержати від неї безпосередню і правдиву вістку...» Намагаючись знову її здобути, він опублікував у «Ревю де Де Монд» новелу «Мадам де Понтіві», яка була аж надто прозора. Він змалював у ній кохання друга, Мюрсея, «такого ж витонченого, як автор», до жінки, нещасливої в заміжжі, приреченої на самотність, і неоціненої через свою неспівливість та полохливість. «Її життя було, як ті долини, майже замкнуті з усіх боків, куди сонце зазирає лише тоді, коли воно вже пекуче й наближається полудень...» Мадам де Понтіві спізнала нарешті

кохання, і хоча «почуття її дрімали», вона улягала в усьому бажанні коханця, не тому, що поділяла їх, а тому, що хотіла, аби він був зовсім щасливим. Потім ця любов почала згасати, Мюрсей блукав найбезлюднішими закутками, повторюючи в думці: «Облиште мене, все минуло!» Гармонія в новелі була віднайдена в останню хвилину, завдяки ніжному старанню Мюрсея, і щасливі коханці вступають разом у присмерк життя.

На жаль, дійсність не завжди зважає на мистецтво. Мадам Віктор Гюго ця новела розсердила, тим паче що перед цим вона одержала від Сент-Бева вірш з тою самою скаргою Мюрсея.

Віктор Гюго також прочитав у часописі «Мадам де Понтіві»; йому сказали, ніби Сент-Бев повсюдно говорить, що цю історію він написав тільки для того, щоб підбадьорити «вельми дорогу йому особу», і Гюго спалахнув гнівом. Здається, щоб порозумітися між собою, подружжя запросило нескромного автора на площу Руайяль і там дало йому остаточну відставку. Ця бурхлива сцена мала розігратися десь у жовтні 1837 року. Майже відразу ж по тому Сент-Бев виїхав до Лозанни, де збирався читати лекції про Пор-Руайяль¹. Ніколи ще його поїздка за кордон не була такою доречною. **Сент-Бев до Гуттінгера:** «З погляду особистого, моє життя змарноване, я це знаю. Мені лишається тільки рятувати його в літературному плані...» 18 травня 1838 року: «Покидаючи у жовтні Париж, я був у настрої похмурому і ще раз похмурому. Я мав на це повне право... Вистачило б двох слів розмови, щоб пояснити Вам, що я спізнав на площі Руайяль: з одного боку, це була темна й груба махінація, за якою відчувалася рука циклопа, а з другого — невимовна і справді безглузда легковірність, що дала мені уявлення про розум, уже не освітлений коханням...» З досади він вирішив у майбутньому якнайсуворіше і якнайсправедливіше засудити бідолашну Адель. Повернувшись до Парижа він занотував: «Бачився з А... Чи ж я й досі не переконався в справедливості слів Ларошфуко: «Людина прощає доки любить»? Однак мені здається, що тут на коханні вже поставлено хрест, принаймні з її боку». А ще через три роки записав у своєму щоденнику: «Я її ненавиджу». Втім, він завжди з гордістю згадував про цю єдину похвальну для нього перемогу і з гнівом — про образливий розрив. Він хоч зрідка, але все-таки бачив Адель чи листувався з нею. 1845 року він напише до Жорж Санд: «Я не можу втішитися, що вже не кохаю і що мене теж не кохають; що мій щоденний сум і вічний розпач не має вже завтрашнього дня надії, як це було в ті добрі часи, коли я був такий нещасний...»

Вікторові Гюго тепер треба було встано-

вити справедливу межу між дружиною і коханкою. Жюльетта його кохала й далі, незважаючи на бурі й нужду. Він найняв їй помешкання в кварталі Маре, на вулиці Сент-Анастас, номер чотирнадцять, за два кроки від площі Руайяль. Ця маленька квартира була обвішана портретами й малюнками божества дому. Коханці заповнювали її готичними статуетками і старовинними тканинами, придбаними під час випадкових відвідин антикварів. У спальні, поміж ліжком і каміном, де «любо палахкотів вогонь», Жюльетта влаштувала робочий куточок для свого поета; він мав там добре застругане гусяче перо, лампу напоготові й стос блакитного паперу. Лежачи в ліжку, вона мовчки дивилася на «цю голову», в якій народжувалися піднесені думки. «Недавно я дивилася на тебе й милувалася твоїм обличчям, прекрасним, благородним і натхненним...» Такі хвилини винагороджували її за всі приниження.

Вона сказала: «Так, твій біль мені болить.
Години тихо йдуть, ти вічно терпеливий.
Своїх очей з твоїх не зводжу я й на мить,
В них бачу дум твоїх напливи та відпливи...»

В ногах твоїх сиджу. До тишини чутка.
Ти — лев. Голубка — я. Замислено вчуваю,
Як легко у письмі пливе твоя рука,
Впаде твоє перо — я мовчки піднімаю...

Він був чутливий до солодощів такого поклоніння. Але це не означає, що поклоніння було сліпе. Жюльетта мала свої жалі й ревності, які були цілком виправдані, бо таємні сходи вели на площу Руайяль просто до кабінету Віктора Гюго, і вона, сама не раз там побувавши, знала, що й інші жінки теж піддавалися там чарам метра. **Жюльетта до Віктора Гюго:** «Ви вродливі, надто вродливі, і я ревную навіть тоді, коли Ви зі мною. А що вже казати, коли Вас немає поряд... Я хотіла б, щоб кохала Вас тільки я, бо моя душа здатна заплатити Вам за кохання всіх жінок...» Стриманість коханця, на яку вона нарікала, пояснювалася, безумовно, таємними любовщами. Жюльетта не раз ловила його на брехні. Він казав їй: «Мені треба поїхати в село до родини», а вона раптом виявляла, що родина була ще на площі Руайяль. Яку ж то зраду він од неї приховував?

Жюльетта, ревнуючи його передусім до мадемуазель Жорж і Марі Дорваль, тепер боялася власної модистки й мадемуазель Лізон, танцюристк з Опери. Спокусниці не давали спокою чоловікові, який не вмів устояти перед ними. Акторки, що домагалися ролей, молоді світські жінки, кокетливі й жагучі, романістки смикали за шнурок дзвінка біля таємних дверей. Про поезію говорили, сидячи на канапі. «Якби я була королевою, — казала Жюльетта, — ти б і за поріг не виходив без міцної залізної маски, і тільки я знала б її таємницю». Але все було навпаки. Невірний і далі забороняв їй виходити без нього. «І навіщо Вам це життя полонянки? — питалася вона. — Я люблю Вас, мій Тото, і це

¹ Спершу абатство, а потім школа, яка зіграла велику роль у культурному житті Франції. Серед її вихованців були Паскаль і Расін.

найміцніше й найпевніше з усіх Ваших замків...» Вона ніяк не могла звикнути до такої тиранії: «Ось уже скоро чотири роки, як Ва-ша любов полонила мене, і відтоді я в становищі людини, котра не може ані поворухнутися, ані бодай звести духу. Боюся, що моя віра в Вас буде похована під уламками нашого зв'язку...»

Вона, можливо б, не витримала, якби не подорожі; але щоліта в неї були ці чудові інтерлюдії. Адель з чотирма дітьми виїжджала на село, до Фурке або Булонь-сюр-Сен, а коханці, як заохане подружжя, вирушали на шість тижнів до Фужера, рідного міста Жюльєнни Говен, або до Бельгії, чії куранти, дзвіниці й старовинні будинки так захоплювали Гюго.

Адель щодень одержувала від нього листи. 17 серпня 1837 року: «Люба моя, я в захваті від Брюсселя... Міська ратуша — це іграшка, схожа на шпиль Шартрського собору... Нехай Дідіна й Деде, Шарло й Тото поцілують одне одного від мого імені... Церкви нагадують мені про тебе. Я виходжу з них, сповнений ще більшої любові до вас усіх, якщо це можливо...» 19 серпня 1837 року: «Малінський собор наче вбраний у сорочку з мережею...» 3 Антверпена до Брюсселя він поїхав залізницею: «Швидкість неймовірна. Квіти вздовж дороги здаються вже не квітами, а червоними чи білими смугами; все розмазане, зливається в суцільну лінію; збіжжя — це буйна жовта чуприна, люцерна — це довгі зелені коси...» Подорожні записники вкривалися гарними ескізами в дусі Рембрандта.

Відколи Сент-Бев перестав бути виходом для вузького струмочка її почуттів, Адель не могла вже так великодушно миритися зі зникненням чоловіка. «Наступного року ти вже не поїдеш без мене. Я так вирішила. Гадаю, я маю на це право. Я кажу про це цілком серйозно. Якщо ми не зможемо поїхати обоє, я найму тут якийсь кращий будинок, разом з батьком і Жюлі. Тобі треба щодня бути в Парижі, й ти можеш жити в селі. Сполучення дуже зручне. Тоді б я завдяки тобі провела дуже щасливий рік, і я знаю, що це можливо. Коли ти кажеш — ні, я часто вдаю, ніби вірю тобі, щоб не завдавати тобі прикрощів, але сама в цьому не переконана...» У своїй відповіді, дуже туманній, Віктор нібито робив поступку. Дьєпп, 8 вересня 1837 року: «Подорож — це, власне, лиш коротке запаморочення. Справжнє щастя вдома...» Кожен несталий, але м'якого серця чоловік змушений іноді говорити більше, ніж думає, і обіцяти на всі боки багато більше, ніж може виконати.

Ще одна компенсація для Жюльєтти — Червона книга днів народження, яку вона тримала під подушкою і куди 17 лютого, 26 травня та в інші великі свята щороку вписувалися вірші. Вона дякувала за них в екстазі: «Думаю, що якби мені колись і явився бог, то в твоїй подобі, бо ти — моя віра, моя ре-

лігія, моя надія. Це саме тебе бог створив за своєю подобою. Я тебе люблю в ньому, а його в тобі...» Це обожнювання будило у Вікторові дух Олімпіо. Жюльєтта палко прагнула піти з ним на прощу до Меца, де вони колись були такі щасливі; він вибрався туди без неї в жовтні 1837 року, щоб побути самому зі своїми спогадами,

Хотів побачити він ставок у місці тихім,
Хатину, де жили нещасні люди з лихом,
Кривий, старезний в'яз,
Те дерево — в лісній загублене гушаві —
Кохання захисток, де їх серця ласкаві
Й уста злились не раз!

Шукав самотній дім і липову алею,
Із металевих ґрат горожу і за нею
Зелений шум садів.
Він тут блукав блідний, печальний, в самотині,
Під кожним деревом він бачив милі тіні
Давно минулих днів!

Плодом тих днів, проведених у мрійливо-му блуканні по краю, де він пережив найприємнішу з своїх пригод, стала поема «Сум Олімпіо». Чому ж с у м після таких радощів? Тому що контраст між вічною красою природи й скороминущим щастям людини був болісним для романтиків:

Як швидко забуття усе бере з собою!
Природо, образ твій мінливий без кінця!
І вічно твориш ти, не знаючи спокою,
Рвеш золоті нитки, що з'єднують серця!..

Перейдуть інші там, де ми колись ходили,
Для інших сад шумить, розкрилив двері дім;
І наші думи й сон, так швидко відлетілий,
Продовжити навік судила доля їм!..

Ну що ж! Забудьте нас, будинку, ниво й саде!
Ожино, вкрий стежки і зарости поріг!
Шуміть, струмки! Птахи, співайте для розради!
Ви позабули те, що я забув не зміг.

Для нас — ви тінь свята далекої любові!
Оаза на важкім шляху мандрівника.
Тут щастя, сльози, сміх у гомінкій діброві
Ми поділяли вдвох, удвох — в руці рука!

Відходять почуття із віком неминуче.
Відходять, квапляться: те в масці, те з ножем,
Немов артистів гурт, строкатий і співучий,
І вже не вернем їх, ми їх не збережем...

Строфи, що кидають виклик Часові. Дума-ка, щоб розворушити уяву, втілюється в найпростіші краєвиди, в найлюдяніші спогади. Жюльєтта, яка переписувала цю поему й наївно охарактеризувала її як «вірш про наші колишні прогулянки», цим разом не похвалила належно незвичайного подарунку, який дістала. Можливо, вона не могла тішитися, коли те, що в її очах було вічне, зображувалося як давно минуле. Вона лише просила повернутися до тієї любої долини, оскільки була певна, що краще за нього відшукає там місця, де вони були такі щасливі. О, реалістична точність жінок! Ти говориш їм про вічність, а вони відповідають топографією.

Критика, як і Жюльетта Друе, не оцінила тоді довершеності того, чим їх почастивано з такою щедрістю. Гюстав Планш у своїй статті про «Внутрішні голоси» доводив, що ліризм поезії Гюго більше в мові, ніж у думці, і що автор, «з граничною майстерністю володіючи римом і цезурою», все ж не зумів показати «людей, які належать до великої сім'ї людської». Він визнавав, що в «Осінньому листі» поет на хвилину відмовився од віртуозності на користь чуття, але, казав Планш, Гюго повертається до своїх порожніх словесних забав.

Олімпіо дратував критика з «Ревю»: «Шкода, що ім'я Олімпіо зовсім неприйнятне; але намір, який мав пан Гюго, створюючи цей варваризм, достатньо ясний. Не викликає сумніву, що в думках він асоціює свою особу з Юпітером Олімпійським... Оскільки було б поганим тоном сказати: «Я перша людина свого часу», пан Гюго сідає на трон і називає себе Олімпіо...» І далі: «Пан Гюго втратив свою проникливість; він знайшов у самому собі свяченика й віктар; він заснував релігію, яку я пропонував би назвати автотеїзмом». Словом, він закидав Вікторові Гюго, що той блиском образів прикриває порожнечу думок і через надмірність амбіції замикається в гордій самотності: «Якщо вивчення книжок або людей не нададуть його поезії якостей, яких йому бракує, йому залишиться тільки слава людини, що навчила своїх сучасників грати на інструменті, для якого він не написав музики...» Ненависть позбавляє смаку.

5 березня 1837 року помер бідолашний Ежен Гюго. На першій стадії хвороби в нього іноді бували моменти просвітлення. Відвідавши колись лікарню в Сен-Морісі, Фонтане зустрів його там випадково. З квітня 1832 року: «Я їду в Шарантон... Палата бешкетних хворих. Брат Віктора; підводиться, пригадує, що писав вірші, що отримав нагороду Тулузи...» Згодом нещасливець зовсім утратив свідомість і пам'ять. Брати відвідували його рідко, бо Сен-Моріс (Шарантон) був далеко, паризьке життя поглинає людину всю до решти, а лікарі не люблять багато говорити. Цей живий мрець, похований у своєму мирі, завжди був для Віктора докором сумління. Тіні, що бентежила його душу, він присвятив вірш: «Еженові, віконтіві Г.». Він згадував їхні дитячі забави:

Ти мусиш згадувати юнацькі наші роки...
 Ти мусиш згадувати це тістечко солодке...

Разом вони були щасливі; разом відкривали красу світу, разом робили перші кроки по луках. Тепер і для того, хто жив, і для того, хто помер, скінчилися вже чисті юнацькі сни:

Ти спатимеш вгорі на пагорбку зеленім,
 Відкритім по зимі усім вітрам шаленим,
 Де небо голубе;
 Ти спатимеш, о прах, у глиняному ложі;

А я лишусь між тих, що в місті ходять гожі
 Щоб не забути тебе!

А я зостанусь страждати, діяти, жити,
 Дивитись, як росте із міді знамените,
 Дзвінке ім'я моє;
 Все, як спартанець, я із усміхом зустріну,
 Лисиця заздрості куса мене без впину,
 Спокою не дає!

І чи то не найкращий спосіб умироутворювати померлих, скаржачись на життя? «Не жалкуй ні за чим, ти вже відпочиваєш», — каже живий. Це дає йому право забувати. Гюго прислав рахунки дружині:

Дрібні видатки, пов'язані з похороном . . .	17. 60
Решта плати за утримання Ежена	165
Всього франків	182. 60,
з них половина (91. 30)	
припадає на Віктора.	

Скорботна арифметика, але брати Гюго були привчені рахувати кожен сантим. Смерть Ежена, який був старшим братом, робила тепер Віктора, якщо ригористично підходити до їхнього іспанського дворянства, віконтом Гюго. Ще один крок до того, щоб стати пером Франції. Починаючи з цього дня, Адель навіть у листах до найближчих подруг підписувалася: віконтеса Віктор Гюго. Подружжя поблажливість і на цей раз не лишалася без винагороди.

ЖЮЛЬЕТТА ПІД СКЛЕПІННЯМ

Більшість славних людей живуть як повії.
 Сент-Бев

Слава — це щось на зразок хвороби, яку ми підхопили, переспавши з власними думками.

Поль Валері

У 1837 році герцог Орлеанський одружився з принцесою Геленою Мекленбурзькою. Віктор Гюго підтримував із наступником трону кращі стосунки, ніж із Луї-Філіппом. Крім особистих образ (заборона вистави «Король бавиться»), він закидав липневому урядові непослідовність. Народжений революцією, уряд цей сприяв реакції. Чимдалі більше Гюго проймався свідомістю, що поет мусить бути на боці знедолених і гнблених. Уже 1834 року у своїй «Відповіді на звинувачення», красномовному маніфесті романтичного словника, він декларував рівність, свободу, повноправність усіх без винятку слів і зруйнував «бастілію рим».

Розгніваний, встаю на герць не випадково:
 Я звільнюю думки, розковуючи слово.

Республіканці, противники режиму, люди, згуртовані навколо газети «Насіональ», сподівалися тоді залучити Гюго до своїх лав, але він не вірив, що Франція дозріла для Республіки. Його звабив соціальний бонапартизм, але якого Бонапарта? Герцог Рейхштадт помер. Отже, Гюго лише спостерігав, як міцніє липнева монархія. Газета його приятеля Еміля де Жірдена, професійного опортуніста, була архіпроурядова. Гюго становив для Жірардена цінний набуток, і той намагався схилити його на свій бік. «У мене таке враження,— говорив Сент-Бев,— що Жірденов ловить величезного кита, і він його загарпунить». Гюго вважав, що король надто обережний і не досить ласкавий до нього, і тому зблизився з герцогом Орлеанським,— надією всіх тих, хто прагнув ліберальної політики. Допомога, якої не без кокетства («Чи Ваша Королівська Величність зволить вдовольнити прохання нікому не відомого, що клопочеться за нікому не відомого?») добивався він для одного старого професора і яку одразу отримав, і подячний вірш за неї поклали початок стосунків між принцом і поетом. Коли з нагоди одруження свого старшого сина Луї-Філіпп давав у Версалі в дзеркальному залі банкет, Гюго, доставши запрошення, спершу хотів був відмовитись. Участь у прийомі на тисячу п'ятсот осіб він вважав честю такою ж нікчемною, як і нудною. Крім того, король, стосунки якого з Александром Дюма уже довгий час були холодні, відмовив тому в задоволенні. Гюго сказав, що без Дюма не прийде. У справу втрутився особисто герцог Орлеанський, він наполіг і домогся свого — Дюма було повернуто королівську ласку. Гюго і Дюма, обидва в формі національної гвардії (за браком придворного костюма), зустріли у Версалі й Бальзака, в ролі маркиза.

Гюго не пошкодував, що прийняв запрошення. Його посадили за стіл герцога д'Омалі. Сам король був із ним дуже люб'язний. Герцогиня Орлеанська, принцеса високої культури і великої душі, з прекрасним відкритим лицем, сказала йому, що рада його бачити, що вона часто говорила про нього з паном Гете, що вона знає його вірші напам'ять, і що найбільше їй подобається той, що починається словами: «Бідненька то була з низьким склепінням церква...» Вона говорила правду. Ця молода німкеня з шістнадцяти років уважно стежила за літературним життям Франції. «Її мрією був Париж, її улюбленим поетом — Віктор Гюго». І ще вона йому сказала: «Я вже побувала у Вашому Соборі Паризької богоматері». Бажання сподобатися славному гостеві було очевидне; і це їй вдалося. Через три тижні після того банкету Гюго надано звання кавалера Почесного легіону. Він став придворним поетом майбутньої королеви Франції; віднині він був на всіх прийомах в особняку

Марсан. І не лише по офіційних вівторах, а й у тісному колі: так звані вечори біля каміна. Втаємничені питали одне одного: «Ви будете завтра біля каміна?» Там завжди ставали Віктора Гюго, який доводив герцогові, «на вісім років молодшому за нього», що бог промовляє до принців устами поетів.

Чи його майбутня володарка будила в ньому якісь ніжні почуття? Безперечно, чоловіче захоплення і лицарська вірність, що їх викликала молода вродлива романтична жінка, майбутня королева, були не чужі темі «Рюї Блаза», «земляного черв'яка, закоханого в зірку». Але ці почуття ніяк не виказувалися. Проте збереглася чернетка цікавого листа поета до герцогині. В січні 1838 року віконт і віконтеса Гюго приймали в себе на площі Руаяль найясніше подружжя. Кілька дівчаток, якими диригувала Луїза Бертен, проспівали хорову партію з «Есмеральди». Так було освячено династичне становище родини Гюго.

Коли герцог Орлеанський з подивом зауважив, що Віктор Гюго відійшов від театрального життя, той відповів, що не бачить театру для себе, бо «Комеді Франсез» віддана на поталу мертвим, а Порт-Сен-Мартен — дурням». Принц через пана Гізо запропонував поетові рідкісний привілей — заснувати новий театр. Так народився театр Ренесанс, керувати яким Дюма й Гюго доручили директорові однієї газети, Антенору Жолі. Для відкриття театру Гюго мав написати драму в віршах.

Звідки він узяв тему «Рюї Блаза»? Джерела різноманітні: мелодрама Лятуша («Королева Іспанська»); роман, у якому Леон де Веї розповідає історію художника Рейнольда, який віддав заміж за лакея Анжеліку Кауфман, коли та його зневажила; в роботі над декораціями було використано «Мемуари про іспанський двір» графині Онуа. Джерела не мали тут великого значення; драма, будучи мішаниною поезії, буфонади, фантазії й політики, вийшла чисто в дусі Гюго. Рюї Блаз, мрійник, доходить до влади завдяки власній геніальності, а також завдяки своїй королеві. «В цій драмі є щось від чарівної казки», але так само і щось від «маніфесту». Рюї Блаз — «це народ, у якого є майбутнє і нема теперішнього... закоханий, незважаючи на свою бідність, в людину, що уособлює для нього божество» — в Королеву.

П'єса, написана протягом місяця, була найкращою з того, що він писав досі для театру. Героїчні вірші звучали як вірші великих класиків: рима, голосна і багата, робила ударними тиради, з яких одна принаймні (тирада в третьому акті) була поетично-історичним шедевром. Рюї Блаз грав Фредерік Леметр. Віктор Гюго знав, як страждала Жюльєтта через те, що зовсім порвала з акторською кар'єрою, і не міг приховати від себе, що саме він спричинився до того. Як

би не надто яскраве світло, кинуте на неї любов'ю такої великої людини, вона й надалі, як і багато інших, грала б собі дрібні ролі. Прагнучи дати їй, нарешті, компенсацію, він запропонував їй роль королеви Марії Нейбурзької. Дюма добився ангажемента в театр Ренесанс для своєї коханки Іди Ферр'є (в 1840 році він одружується з нею); Гюго мав право на таку саму ласку для Жюльєтти. Радощам її не було меж: «Відтоді, як завдяки тобі переді мною засвітила надія зіграти у твоїй чудовій п'єсі, я ходжу, мов та бідна сновидка, якій дали забагато шампанського». Але це було б надто гарно. Вона передчувала розчарування. «Я, мабуть, швидше вмиру, ніж виступлю з дебютом у театрі Ренесанс. Усі ті люди прокладуть мені дорогу в вічність». А коли до цієї обіцянки додалася ще й пропозиція спільної тижневої прогулянки до Монм'райя, Реймса, Варенни, Вузьєра, бідна Жюльєтта не тямилася з щастя: «Люблю тебе, мій Тото, обожнюю, мій маленький. Ти — моє сонце і моє життя...»

Це сонце швидко померкло. Адель Гюго скористалася з відсутності чоловіка, щоб здійснити дійовий, жорстокий і гідний осуду демарш. З Булоні, де вона перебувала з дітьми, Адель написала до Антенора Жолі:

«Ви, безперечно, здивуєтеся, що я втручаюся у справи, які зрештою стосуються тільки Вас і мого чоловіка. Проте мені здається, що я маю право на це, бо бачу, що п'єса Віктора наражається на провал, і наражається свідомо — принаймні я так вважаю. Адже роль королеви довірено особі, якоюсь мірою винній в тому, що публіка погано прийняла «Марію Тюдор»... Так це чи не так, але я низької думки про талант мадемузель Жюльєтти. Сподіваюся, що Ви знайдете спосіб передати цю роль комусь іншому. Мабуть, Вам не треба казати, що я вболіваю тільки за долю п'єси і тому так наполягаю. В тому, що мій чоловік, який цікавиться цією пані, влаштував її до вашого театру, нема нічого поганого. Але я не можу погодитися, щоб це зашкодило одному з найкращих, які тільки є, творів...»

Адель називала турботою про сценічний успіх те, що насправді було ревнощами; вона просила Антенора Жолі зберегти її втручання в цілковитій таємниці і таким чином грішила проти подружньої лояльності. Директора вразив цей лист, і після повернення Гюго він повідомив його, що роль королеви доручив Аталі Бошен (у тому пам'ятному виконанні вона виступила під своїм справжнім ім'ям Луїзи Бодуен), котра мала безперечне право на цю роль, бо була коханкою Фредеріка Леметра.

Гюго не знав про лист Адель, але оскільки в глибині душі поділяв побоювання, висловлені Жолі, то поступився. Жюльєтті він передав цю погану новину дуже обережно, посилаючись на інтриги й підступи недоброзичливців. Удар був дуже важкий: «Ти дуже

добрий до мене, мій коханий. Я розумію, яких зусиль ти доклав, щоб приховати від мене, як мене зганьблено, й пом'якшити мені біль. Я це вельми ціную, будь певен...» Період «Рюї Блаза» був для Жюльєтти терновою дорогою: «Як прикро, мій коханий, що я ношу в собі жалобу по гарній і хвилюючій ролі, вмерлій для мене назавжди. Ніколи Марія Нейбурзька не житиме в мені і для мене. Я страждаю більше, ніж ти можеш уявити. Втрата останньої надії була для мене страшним ударом». Згодом, сповнена відданості й покори, вона замовила собі нову сукню на прем'єру і, аплодуючи, порвала рукавички. З «Рюї Блазом» зникла остання надія повернутися до театру, останній спосіб заробляти на життя для себе і Клер. Що станеться з нею, коли не буде Гюго? І навіть, коли Гюго лишиться їй вірним, що станеться з її гордістю? Чи вона все життя буде на утриманні?

Протягом року в неї визріла думка: якщо вона не зможе завоювати собі незалежності, а законний шлюб також неможливий — єдиним рятунком було б «урочисте укладання морального зв'язку, який освятив би їхній любовний шлюб». Бути його дружиною душею і серцем — ось чого вона бажала. На фізичну вірність цього фавна серед почту німф вона ніколи не покладалася. Грайливість коханця, його панталони в обтяжку й старанні зачіски, так само як надто часте уникнення ним ложа на вулиці Сент-Анастас не залишали їй сумнівів щодо цього. Вона ж прагнула лише бути з ним, всюди його супроводжувати і мати право стати між ним та іншими жінками.

На подібні прохання і ніжності у 1839 році він відповідав не дуже люб'язно. Він ходив незадоволений, похмурий, «Рюї Блаз» здобув тільки половинчастий успіх. Романтична драма пішла на спад. Суворий Гюстав Планш кинув жорстокі слова: «Насмішка з здорового глузду і доброго смаку... Обурливий цинізм... Дитинне нагромодження невірогідностей... Пан Гюго дуже рано скуштував слави... Він замкнувся в любові до власної особи, ніби в твердині... Від такої надмірної гордості лише один крок до безглуздя, і пан Гюго зробив його, написавши «Рюї Блаз»...» Якщо і було якесь безглуздя в цій сутичці, то більше з боку критика, ніж автора п'єси. Можна, правда, критикувати деякі мелодраматичні аспекти цього твору, але не можна недооцінювати його краси. Проте нове покоління, як і Сент-Бев, ненавиділо «великі червоні літери, обшиті золотом, наче лакеї в його п'єсі».

Гюго, однак, працював над новою драмою «Близнята» і твердив, що він просто падає з втоми. Жюльєтта з тривогою допитувалася, чи тільки праця є причиною його втоми. «Добрідень, носорог, королівський тигр», — вітала вона сердитого коханця. На її скарги він присягався, що в своєму житті кохав її одну. Чи не була то одна із фраз, що їх го-

ворять чоловіки, аби мати святий спокій? Вона не хотіла йому вірити і зажадала, щоб їхнє незвичайне кохання було підтверджене клятвою — не перед людьми, а перед богом. У ніч проти 18 листопада 1839 року він погодився на це. Він поклявся ніколи не покидати ні Клер, ні Жюльєтти. Остання, в свою чергу, пообіцяла назавжди відмовитись від акторського ремесла. Це була не торгова угода, а містичний шлюб, а для Клер Прадье — удочеріння.

Жюльєтта Друе до Віктора Гюго, 18 листопада 1839 року: «Щоб нічого не бракувало нашому шлюбові, я спізнала всі почуття, які дає перший день: невимовне щастя, небесний екстаз, безсоння і здивування... Все це я пережила цієї ночі, і я ледве спала кілька годин, хоч лежала в ліжку дуже довго. А прокинулася, мій коханий, сьогодні вранці й молилася, ніби на другий день після весілля — тільки от поряд мене не було чоловіка, але це байдуже. О, так, я твоя дружина, правда ж, мій любий? Ти можеш це визнати, не червоніючи; але першою гідністю, яку я прагну зберегти поміж усіма і понад усе, є гідність твоєї коханки...»

А він? Які були його почуття? Він захоплювався цією жертвовною красою, цією благородною і щедрою істотою, цією палкою і покірною любов'ю. Він був вдячний Жюльєтті за сім років щастя, які повернули йому віру в себе, він чесно хотів бути за батька Клер, нещасливої — з огляду на її фальшиве становище; а проте і далі накидав своїй «містичній дружині» життя безглуздо відособлене, без права вийти до саду подихати свіжим повітрям, без права піти на якусь невинну прогулянку. Мати замість дерев тільки комин печі, а замість сонця лампу Карселя, було справжньою мукою для бретонки, що звикла дихати на повні груди: «Тото, Тото, це нелюб'язно з твого боку!» Тим більше нелюб'язно, що він сам дозволяв собі всякі примхи і зраду. Але ж для геніїв нема писаних законів. Ego Hugo¹. А згодом, у 1840 році, їй знов випали два місяця подорожі з ним через Бельгію до Кельна і Майнца. Саме тоді він відкрив Шварцвальд, назва якого викликала колись в його дитячій увазі видиво темної хащі. Вони дісталися аж до Рейну. Блякле небо в чорному обрамленні шпилів. Порослі чагарником руїни старих веж. Під час подорожі він був, як завжди, «чарівно добрий і милий». Ніщо так не сприяло цій любові, як мандрівка в чужу сторону.

Їй випали також у 1839 і знов у 1840 році візити до академіків і крихти часу, крадені в кабріолеті. Гюго й далі рвався до Французької Академії, а він мав звичку добиватися того, чого хотів. У 1839 році смерть Мішо, історика Хрестових походів, звільнила одне крісло. Гюго проходив як кандидат Палацу, і був ним, хоча й заперечував це. Від часу прийому в Версалі він загравав з Луї-Філіппом.

Коли Армана Барбе було засуджено до страти за збройний напад на охорону тюрми Консьєржері, комендант якої загинув у тій сутичці, — Гюго приніс до Тюільрі такий чотиривірш.

Заради доньки, що як ангел відлетіла!
І королевича! (Травинка — не дитя!)
Помилуйте ще раз! Прошу в ім'я могили!
Прошу в ім'я життя! , ,

Король ласкаво і — згідно з конституцією — відповів: «Моя думка випередила вашу думку. В хвилину, коли ви просите мене про цю ласку, вона вже в моєму серці. Мені залишається тільки дістати її. Луї-Філіпп». Звідси пізніше таке зауваження поета про короля: «Луї-Філіпп був лагідний, як Луї IX, і добрий, як Генріх IV... Один з найкращих монархів, які будь-коли сиділи на троні...»

В Академії цього разу суперником Віктора Гюго був Бер'є. Урядова цензура, колись ворожа до Гюго, підтримувала його тепер проти оратора-легітиміста. Одна з газет, прихильна до Бер'є, мала надрукувати таку карикатуру: Академія в образі баби зустрічає у дверях палацу Мазаріні Віктора Гюго, Бальзака й Александра Дюма такими словами: «Ви, великі й сильні, і хочете до Інвалідів! Хочете відібрати шматок хліба в бідних стариганів?.. Ідіть, працюйте, дармоїди!» Цензура заборонила вмістити карикатуру. Вибори відбулися 19 грудня. В першому турі: Бер'є — десять голосів, Гюго — дев'ять, Бонжур — дев'ять, Вату — два; Ламене — нуль; чистих бюлетенів три. Після семи турів вибори відкладено на три місяці. Голоси, які дістав Казімір Бонжур, автор нудних банальностей, означали: одні — «тільки не Бер'є»; інші — «тільки не Гюго».

31 грудня 1839 року нова вакансія по смерті Преосвященства де Келена, архієпископа Парижа, того самого, який повернув світові Жюльєнну Говен. 20 лютого 1840 року відбулися подвійні вибори: на місце Келена тринадцятьма голосами з тридцяти одного обрано графа Моле, а на місце Мішо — Флуранса, суперника Віктора Гюго. Непомюсен Лемерсьє, найзапекліше виступав проти Гюго. Дюма сказав йому: «Пане Лемерсьє, ви відмовилися подати голос за Гюго, але є одна річ, якою вам доведеться рано чи пізно поступитися — це ваше місце».

Так воно й сталося: Лемерсьє помер 7 червня 1840 року, і Кузен сказав Сент-Беву: «Треба, щоб Гюго потрапив до Академії — та й годі, це вже стає нудним». І справді, 7 січня 1841 року Гюго переміг Ансело, третьорядного драматурга сімнадцятьма голосами проти п'ятнадцяти. За нього проголосували не тільки Шатобріан, Ламартін, Вільмен, Нодьє, Кузен, Міне, а й політичні діячі: Тьєр, Моле, Сальванді, Ройє-Колар, що — подумав він — було якоюсь вказівкою, а може, захопчен-

¹ Я Гюго (лат.).

ням. Гізо, який був за прийняття Гюго, запізнився і не міг голосувати. Сент-Бев у своїх нотатках схвалив цю подію: «Так, так, усе гаразд; Академію треба час від часу розтлівати...» Оскільки це діялося незабаром після перевезення праху Наполеона до Парижа, в газеті «Прес» з'явився анонімний чотиривірш:

До слави йшли вони, і час їх не зобидив, —
І доля бавила і того і того:
Здобув Наполеон Будинок інвалідів,
Взяв Академію поет Віктор Гюго.

Дружина мала дбати про стосунки із світом. Відтоді, як Сент-Бев перестав оспівувати «королівського буйвола», вона кокетувала з іншим другом дому, який з'явився в ньому в часи «Ернані» і став потім впливовим критиком у всіх галузях: драмі, літературі, живопису — Теофілем Готьє, прозваним «добряком Тео».

Адель Гюго до Теофіля Готьє, 14 липня 1838 року: «Я дуже хотіла б знати, чому Ви не відвідуєте нас частіше, хоч би й щодня. З двох зол краще вибрати менше, і я б воліла бачити Вас щодня, ніж не бачити зовсім! Скажу навіть, що для мене це велика втіха, майже свято, коли бачу Вас у себе, я, власне, не розумію, чому б Вам не робити мені цю приємність якомога частіше. При бажанні завжди можна знайти час для написання фейлетона! Я безумовно знайшла б його, щоб написати про Фортунію, який подобається мені як половина Вас самих, проте йому бракує тієї другої половини, аж ніяк не гіршої. Чи Ви надумаете колись дати нам і її також? Сподіваюсь на це, я трохи таки сентиментальна, я не можу бути іншою, що ж тут поробиш? Я така як швачки, модистки, покоївки і навіть куховарки. Ви ж обіцяли роман «для цього роду людей»; морально я для Вас уже частина такого роману, і треба тільки його написати...»

Булонь, 1 вересня, 1838 року: «Дуже прикро любити своїх друзів більше, ніж вони тебе люблять. Я добре знаю, чому так пишу, однаково, чи йдеться про мене, чи про деяких друзів, яким безліч речей заступає «священний вогонь дружби», що робить цю богиню (чи ж це богиня?) божеством другорядним, особливо для Вас... Все, що я вам пишу, ніяк не змінить того, що є, бо ж можна говорити ще сто років і писати сто років і це не мало б жодних наслідків, і тільки набридло б! Мета цього послання — просити Вас приїхати до мене на кілька годин, я хотіла б, щоб Ви прибули опівдні і залишилися до вечора... Приїжджайте без листового попередження. Випадок іноді закладає багато більше, ніж можна припустити. Ви аж ніяк не люб'язні зі мною, але й так люблю вас усім серцем, бо ви маєте для цього всі дані. Віддана вам Адель Гюго».

26 вересня 1838 року: «Приходьте до мене завтра, в четвер, до майстерні Вашого

друга Буланже... Приходьте о п'ятій, я повежу Вас у Булонь, де Ви, безперечно, повечеряєте з Великою людиною. Чого тільки не вигадаеть, щоб поговорити з Вами якусь хвилю!...»

Без дати: «Я так боюся, що Ви прийдете завтра, що оце пишу до Вас. Я була б невтішна, коли б Ви мене не застали, отож волю написати, щоб заспокоїтися щодо цього. Можливо, в такий спосіб я нагадаю Вам, що Ви маєте приїхати в Булонь на кілька годин. Хто знає? У кожному разі, завтра мене тут не буде. Я чекаю на Вас у середу. (...) Що ж до того Вашого приїзду, то хочу мати Вас для себе. Я б усе зробила для Вас, якби не була жінкою, яка до всього й щиро Вам віддана — Адель Гюго».

28 січня 1839 року: «Принесіть же нарешті вашу книжку! Це справді смішно, щоб саме ми прочитали її останні. Все, Ви більше мене не псуватимете! Я починаю вірити, що зробилася жорстокою. (...) Мушу Вам сказати (Ви ж умієте зберігати таємницю!), що я відкрила одну слабкість у Великій людини: він справді вражений тим, що Ви не захотіли говорити про Дон Сезара. Я відкрила в ньому одну людську рису: приятельську дражливість...»

«(...) Мені здається, що Ви ніжніший, ніж в цьому признаєтеся собі. Правда це чи ні, але саме такий Ваш образ я ношу в серці і не відступаюся його. У думці я написала про Вас цілий роман, у якому доповнюю собі те, чого про Вас не знаю. Жінки не можуть собі дозволити щось більше, бо стають дуже не мудримися й смішними, коли починають бруднити собі пальці пером. Будьте певні, що в усіх розчаруваннях, які принесло життя, дружба залишалася для мене річчю, що не викликає ані найменшого сумніву, стоїть на вівтарі й оточена піклуванням, як найдорожчий скарб. До побачення, правда ж? — Адель».

Без дати: «Я розраховувала на ваш візит учора, бодай короткочасний. Це дуже негарно з вашого боку — забувати мене. Якщо Ви хочете заслужити собі прощення, приходьте завтра, в понеділок, на обід до Роблена в Сен-Джеймс. Спробуйте прийти раніше, щоб ми могли прогулятися лісом. Не спізнуйтеся!...»

Без дати: «Дорогий мій пане Готьє! Якщо Ви схочете побувати біля джерел Лоншан наступної неділі, вони будуть відкриті для Вашої Вельможності. Пообідаєте з нами... Якщо Ви зможете у своєму фейлетоні згадати бодай словом про ці місця, Ви зробите послугу для цілого кварталу площі Руайяль, який був колись Вашим кварталом. Обіцяю вже ніколи не набридати Вам. Робіть так, як Вам заманеться. Тільки любіть мене, як своєю найкращою і найдавнішою подругою. — Віконтеса Гюго».

Вона не переставала вірити в дружбу між чоловіком і жінкою; вона боялася опектися, але любила гратися з вогнем. Жінка, поки-

нута своїм чоловіком, потребує якоїсь розради.

Від травня до жовтня 1840 року Адель Гюго жила в Сен-Прі, у великому будинку, званому Терасою, на узліссі Монморансі, разом із батьком й обома доньками. Хлопці були в інституті Жоффре, на вулиці Кюльтюр-Сент-Катрін (теперішня вулиця Севіньє), звідки вони ходили слухати лекції до «королівського коледжу Карла Великого». Віддані в інтернат, вони домагалися від матері або від Дідіні «чотири су на сплату боргів (дуже терміново) і банки конфітюру...» «Маман, люблю тебе, — писав Шарль, — обожнюю тебе, ти мій ангел, моє життя... Скажи Дідіні, щоб прислала мені банку конфітюру для хліба...» Він плакав, повертаючись до інтернату: «Я все згадую метеликів на фіранках у вітальні, картини, балдахін, червоний стіл... Якби мені довелося не бачити тебе цілий рік, то я б наклав на себе руки...» Виявляється, романтизм спадковий, і Шарль, який ставав у власних очах одним із героїв драми Гюго, скаржився, що він «незнаний син щасливого великого батька». Гюго довгий час майже не приділяв уваги своїм синам, але в 1840 році стежив за їхніми успіхами, зокрема в латині, якій він надавав великого значення. Він був щасливий і гордий, коли 31 липня 1840 року дізнався, що його молодший син Франсуа-Віктор одержав на конкурсі нагороду за переклад з латині. Вся родина зібралася в Сен-Прі, щоб відсвяткувати цю щасливу подію. Гурт дітей, вродливих і розумних, перетворили Терасу, як колись Рош, на веселий рай. Допмагаючи синам будувати курінь, або годувати курчат і кроликів, поглядаючи з любов'ю на Деде і Леопольдіну, Гюго з хвилюванням пригадував той щасливий час, коли він хотів бути «першим як чоловік» і як батько, так само як хотів бути першим як поет. Але відтоді в його житті було багато скреготу і знегод. «Наша воля майже ніколи не йде в парі з нашою долею».

ГЛАДІАТОРИ ЛІТЕРАТУРИ

Гюго геніальний; геній — це щось величне, але недосконале.

Жюль Ренар

Коли в 1840 році Гюго опублікував «Промені й тіні», — збірку поезій в дусі «Внутрішніх голосів», — першим бажанням Сент-Бева було завдати набридливому суперникові смертельного удару. Вже давненько його

доводить до люті те молоде покоління підголосків, фанатичних прибічників Віктора Гюго, які нападали на Бюло, «Ревю де Де Монд», самого Сент-Бева і взагалі на кожного, хто не славив беззастережно їхнього метра. Сам Гюго залишався в тіні, але його поважне обличчя нагадувало Сент-Бевові тих «римських вельмож часів анархії», котрі мали в горах свої банди, до яких вони не признавалися і ніколи їх не очолювали відкрито. Публічно Віктор не заохочував до виступів своїх літературних «гладіаторів», проте, можливо, він «гострив пера тих рішучих зброєносців, так само як нерозважні слова короля Англії наслали чотирьох дворян-горлорізів на Томаса Бекета».

Насправді ж тим, чого Сент-Бев не міг вибачити, була саме та сила, ота тріумфальна плодючість колишнього друга. Він вважав себе розумнішим за Віктора Гюго; вважав, що має витончений смак; а тим часом мучився тим, що він усе розуміє, все може оцінити і ні в що не вірить. «Я дуже добре знаю, в мені немає й натяку на велич, я нездатний любити або вірити. Я намагаюся ошукати самого себе, одразу засвоюючи все...» Але набридливий образ переслідував його: «Гюго — це найобачніша людина під сонцем, у нього завжди все зважене і арифметично розраховане. Все, навіть «добридень», він говорить з якимсь наміром. Він уже був такий з молодих літ. Я довгий час не розумів цього, але згодом узнав його, і аж надто добре узнав. Тепер я одразу розгадую кожен його вибрик...» І ще: «Я стільки надивився на товстошкурість і шарлатанство натур сильних, але неделікатних, типу Віктора Гюго та інших каліфів на годину, що тепер відчуваю огиду до цих великих, що граються у велич...»

Найсерйознішою помилкою з боку Адель Гюго було розпалювати цю злостивість. «Гюго — Циклоп. У нього тільки одне око»; «Насправді, — каже Адель, — він бачить лише самого себе»; «Гюго має в собі щось товстошкуре й наївне (я часто це говорив і повторюю ще раз слідом за особою, яка знає його ще краще, ніж я)». Тією особою була Адель, від якої Сент-Бев, як не намагався, не міг відірватися. Він зібрав в одну «Книгу Кохання» вірші, написані для неї, і видав їх таємно. «В коханні я мав лише один великий і справжній успіх: мою Адель. Я, як ті генерали, що живуть одною великою перемогою, яку вони завдячують більше своїй щасливій зірці, ніж власним заслугам. Відтоді нічого, крім поразок, нічого, крім невдачі. Так і в мене: я вже стомився давати битви, відтак більше їх не даю і задовольняюся скромними маневрами на флангах. А зрештою все йде добре. Я знайшов мою Адель і її серце і нікого не хочу, крім неї» (Грудень 1840 року). І в той же час не перестав її засуджувати: «Гортензія (Аллар) пише мені, прочитавши вірш «Залиш мене, усе минуло»: «Заради таких віршів, таких акцентів, жінка

вернеться хоч з край світу. Вона, Адель, ще постукає у ваші двері; ви її впустите, і все буде гаразд; ви повинні все їй пробачити. Так мені здається, коли я глибше над цим поміркую. Ми повинні все пробачати натурам, які зосередились лише на якійсь прекрасній пристрасті, бо вони свідомі тільки її і через неї ми можемо заволодіти ними. Все інше не береться до уваги». На це я відповідаю: «Те, що ви кажете, правда. Отже, я вибачаю, але на цьому край. Трохи чарів, м'якості, дотепності не завадить навіть поруч великої і високої пристрасті. Ці невеличкі доповнення особливо доречні в перервах, а їх завжди бракувало моїй гордій і суворій Гвалтівниці...»

Отже, він вирішив дати бій Циклопу, його новій збірці; у червні 1840 року написав колючу статтю «Гладіатори літератури».

«Перші поезії пана Гюго мали якийсь блиск, навіть чари, і більше солодкості, ніж пізніші. Незабаром, серед щораз більшої святості почали з'являтися химерні тривожні риси. Я нагадаю тут хоча б «Молодого Велетня», як добру ілюстрацію тих химерностей, які «Ган Ісландець» презентував куди серйозніше і грізніше у прозі. Але в «Молодому Велетні» стільки краси перекривало ті химерування, що часто можна було про них забути, замовчати їх чи визнати за продовження буйного дитинства. Більш-менш у час «Східних віршів» музу пана Гюго можна було — залежно від точки зору — якнайрозмаїтіше персоніфікувати, причому ці персоніфікації були блискучіші й чарівніші одна за одну. Не замовкла ще цілком муза першого кохання; була сліпуча Пері, з кожним днем гарніша; Зара-купальниця, тобто фантазія і мрія. Це були (я не згадую всіх) природні персоніфікації цієї багатой творчої манери. Але Молодий Велетень також зростав.

Жан-Поль у своєму «Титані» сказав: «В кожній людині живе грубий і сліпий Циклоп, який піднімає голос у всіх бурях і пре до загибелі». Чи цей страшний дикий геній, який кричить у нас, має своє протиставлення в доброму генії, який говорить тихіше і дораджує нам краще? В садибі і нібито в самому лоні Музи пана Гюго жив молодий Циклоп. Але напочатку грот його був сповнений свіжості, тисячі фей і вранішніх німф гралися біля нього; шум тисяч водограїв і каскадів стояв довкола. І якщо навіть пастух Поліфем з'являвся неподалік і сідав на вершині гори, це був молодий Поліфем, закоханий у Галатею, вправний гравець на флейті, гідний того, щоб якийсь Теокрит зібрав його пісні.

Була така хвилина, коли якась глибока солодкість звуків дозволяла припускати, що в цій Музі, оновленій і плідній, Циклоп умир, а всі добрі духи затріумфують. То була пора «Осіннього листя». Якась невловима ніжність, здавалося, назавжди перемогла химерні інстинкти, приборкала дикі сили! Оманлива видимість! Велетень лише заснув, але не загинув. Безперечно, добрі чарівниці й

прекрасні феї залишилися жити; ліричний кортеж розгортав свої лави до кінця. Але він, гігант, стовбичачи серед його учасниць, тепер влучав у них, і влучав дедалі частіше. Старіючи, він бив чимраз дошкульніше, відчутніше, важче. З його щік давно зник юнацький пушок. Якщо він і не пожер своїх сестер, то в кожному разі ставився до них зле. «Присмеркові пісні», «Внутрішні голоси» і навіть ця остання збірка «Проміння й тіні» рясніють не дуже приємними доказами цього...

(...) Поки ще поет був молодий, ці похибки проти доброго смаку, ці вугластості могли видатися лише недоглядом натхненної дитини, надто, правда, захопленої тим, що червоне і грубе. Але сьогодні, коли цей талант уже дозрів, це не зникає, а розбухає і вростає в нього щораз глибше! Прощавай, юносте!

Кожний поет має якісь тільки йому властиві огріхи, і що далі, то вони більші. Ламартін — це безупинний каскад, і часто зливна його поезія губиться в сліпучих бризках. У поезії ж пана Гюго завжди вчувалися удари молота, Вулкана, або скандинавського коваля Віланда, і багато його найкращих віршів роблять враження знятих просто з ковадла. Отож-то удари молота лунають щораз голосніше, щораз ближче, навіть коли ми знаходимося серед романтичного гаю.

У висновку, мені здається, годилося б сказати, що читач пана Гюго опиняється сьогодні в становищі людини, яка прогулюється в чудовому східному саду, куди її привів Геній. Але маленький горбатий карлик змушує дорого платити за цю приємність і за кожним кроком б'є палицею по ногах. Геній у своїй красі немовби зовсім не помічає, що робить його карлик. Читач відчуває і захоплення, і засліплення, і муку. Той карлик — це, звичайно, наш Циклоп. О, якби критика могла одного дня вирвати єдине око цього Циклопа чи карлика, який не бачить нікого, окрім себе, то — навіть коли б її вважали за зрадницю, як Одиссея — яку б вона зробила послугу іншим божествам, котрих стільки є в поезії пана Гюго і котрі б знову здобули тоді цілковиту свободу...»

Стаття так і не була опублікована, але Сент-Бев часто натякав на неї: «Я не розглянув жодної з його поетичних збірок, виданої після 1835 року; а навіть якби мені й трапилося писати щось на цю тему для самого себе, я не видрукував би цього...» Тут, мабуть, відчувається вплив Адель, бо хоч вона сама й охоче гудила чоловіка, але не любила, щоб публічно атакували славу, відблиски якої освітлювали і її. Рукопис «Гладіаторів літератури» зберігається в Шантіїї, серед посмертних паперів Сент-Бева. Вгорі на першій сторінці можна прочитати (хоча речення було закреслене): «По моїй смерті спалити, така моя воля», й одразу ж унизу: «По моїй смерті надрукувати. — Сент-Бев».

СКАНДАЛ І ФРЕСКИ

Ходімо ввечері до саду Королеви.

Віктор Гюго («Вся ліра», VI)

Чуттєві переживання бурхливі. Цілком природно, що людина, розслаблена до краю психічно, шукає забуття в різноманітних і бурхливих почуттях. У 1843 році Віктор Гюго, смертельно сумний, мусив знайти розраду в якійсь пристрасі. Жюльетта? Ні, Жюльетти йому вже було замало. Просидівши десять років у своїй келії, бідолаха зів'яла. Після тридцяти вона посивіла; правда, вона ще мала гарні очі, ще була одухотвореною і ніжною, але вже не була «тією красою, яку пером не змалювати», такою, якою він знав її в часи принцеси Негроні. Іноді вона йому набридала. Хай і чарівна й дотепна, але що зрештою могла вона йому сказати? Поза щорічною місячною мандрівкою вона не бачила нікого й нічого. Її нескінченні листи — то була тільки довга літанія, мішанина хвали і скарг: «Вона була ніби схимник на своєму кам'яному ложі, який бурмоче один і той самий псалом, втупивши погляд у небо. Те, що він може отак без упину висловлювати своє преклоніння, яке повинно б мати якісь межі, викликає подив, і взагалі важко зрозуміти, як божество, будучи предметом такої шани, зрештою не змудилося б її монотонністю...» Чи читав він ще хоч би її листи? Іноді вона в цьому сумнівалася:

«Я ні на що нездатна, навіть на те, щоб тебе ошчасливити. Ось уже два з половиною роки ти ледве помічаєш, що я живу на цьому світі, щоб тебе любити, і щоб ти мене любив. Ти робиш усе, що велить тобі робити найблагородніша і найвеликодушніша відданість. Але це не любов: це лояльність і доброта — насамперед. У мене більше нема ілюзій. Я тебе занадто люблю, щоб не бачити ясно. Я знаю, що більш як два роки ти вже не кохаєш мене, хоча зберіг усю видимість кохання у словах і у вчинках. Це лише доводить, що ти вихована людина — і більше нічого. Часом бурхливі сцени красномовніші і переконливіші для люблячого серця, ніж холодна ввічливість; часом штурхан ногою може бути ніжніший і жагучіший, ніж деякі поцілунки в чоло і в губи. Ось уже два роки переконуюся в цьому із сумом...»

На жаль, вона не помилялася! Віктор Гюго цінував її самопожертву і усвідомлював обов'язки, які поклало на нього її самозречення, але вже не жадав її. Він користувався тепер з будь-якого приводу, щоб накинути Жюльетті стриманість, якої вона зовсім не прагнула. Вона зберегла лише право на три великі свята: 1 січня, 17 лютого (спогад першої ночі), 19 травня (день святої Юлії). Та й то 1844 року він забув про 19 травня!

Оскільки старе луб'я Фуше був саме тоді хворий, на лемент покинутої Віктор відповів, що доглядав тестя і що «весь свій час присвячував цьому милому стариганові». Правда, про яку Жюльетта здогадувалася, була в тому, що інші жінки заспокоювали чуттєві потреби її коханця. Немало акторок або молодих шанувальниць літератури ступали на таємні сходи на площі Руайяль. **Жюльетта Друє до Віктора Гюго, 17 січня 1843 року:** «Я добре відчуваю, що тобі хотілося б побачити і пізнати дуже докладно жінок, які цікавляться тобою, в спосіб такий приємний для твого самолюбства мужчини і поета. Не хочу ставати тобі на заваді. Я лише відчуваю, що при першій зраді я вмерла б і все...»

На початку 1844 року обранкою султана — таємно від Жюльетти — була молода блондинка з сумними очима, які вона часто опускала з виглядом «боязкої голубки»; проте, той вигляд іноді псувала зла посмішка. Леоні д'Оне походила з дрібного, але справжнього дворянства, дістала, як і годиться молодій світській дівчині, виховання, а згодом у вісімнадцять років втекла з художником Франсуа-Терез-Огюстом Біаром і жила з ним у його майстерні, на Вандомській площі.

Біар був поганеньким, досить вульгарним художником. Проте йому пощастило — король Луї-Філіпп шукав для своїх галерей у Версалі помпезні «великі полотна». А саме такі Огюст Біар і вмів продукувати серійно. Колись він подорожував по Норвегії та Лапландії. Може, звідси і певний романтичний престиж, який зачарував Леоні д'Оне. В 1839 році вона супроводила його на Шпіцберген, була відважна й кокетлива, а на зворотному шляху зупинилася в замку Мункгольм, щоб у його стінах перечитати «Гана Ісландця» Віктора Гюго.

У 1840 році, оскільки його супутниця була на шостому місяці вагітності, художник одружився з нею. Подружжя купило собі на березі Сени недалеко від Самуа «будиночок, садок, став і човна», і до 1842 року «приймало в себе багатьох митців». Від часу свого повернення з далекої півночі пані Біар була дуже в моді, як «перша французенка, що побувала на Шпіцбергені», і в її альбомі з'явилося багато віршів, надписаних славетними іменами. Поетів приводила їй тоді шістдесятисемирічна Фортюне Гамелен, що була одним з найславетніших «чудес» часів Директорії. Креолка, як і Жозефіна Богарне, розумна і приваблива, мадам Гамелен мала за друзів Шатобріана і Віктора Гюго. Як мадемуазель Жорж та багато інших, вона колись була однією з фавориток Наполеона, що пролітали й зникали, як метеор. Гюго, добре відгукуючись про Наполеона, зворушив цю невинуватну бонапартистку і, з свого боку, любив і сам послухати її спогади з часів п'яти минулих режимів: монархії, директорії, консулату, імперії, реставрації.

Отож мадам Гамелен наймала на літо мисливський будиночок (Ермітаж Мадлени) неподалік від Платрері, садибі Біарів. Між молодістю і старою жінками зав'язалися дружні стосунки. В кожній матроні, котра була колись гарна і фривольна, дрімає звідниця. Фортюне Гамелен познайомила поета з дружиною художника. Вони сподобалися одне одному, почали зустрічатися. Однак у 1843 році «Бургграфи»¹, подорож у Піренеї, потім смерть Леопольдіни вберегли Жюльєтту від цієї зради. В 1844 році Гюго, пригнічений жалобою, мусив зробити зусилля, щоб перебороти біль. Він хотів знайти забуття в праці, в офіційному житті (він постійно відвідував засідання в Академії, бував при дворі) і, безперечно, в нових любовощах. Мадам Біар була тепер нещаслива із своїм художником, який її третирував. А у Віктора Гюго жалість завжди загострювала бажання. Дві безнадії з'єдналися; в нічних прогулянках тепер бере участь нова партнерка; Гюго показав свій Париж від Собору Паризької богоматері до вітряків Гренеля; і народилися вірші для ангела, яким уже не була Жюльєтта:

Квітневий вечір той, кохана,
І наша путь,
Що пролягла тоді незнана,—
Чи їх забудуть?

Ми по столиці йшли з тобою
У час такий,
Як ніч томлива за собою
Веде спокій...

І там, де розійшлись квартали,
Назустріч нам,
Як привиди, дві вежі встали,—
То був Нотр-Дам.

І Сена, вкутавшись димами,
Пливла в імлу,
Блищали води під мостами,
Подібно склу...

Казала ти: «Тебе кохаю,
Повір мені!»
Я мріяв і палав, мій раю,
Весь у вогні.

О, та година промениста —
Хіба забудуть?
Квітневий вечір, тихе місто,
І наша путь!..

25 червня 1844 року:

Дев'яте червня — день щасливої неділі!
Ти згадаєш його? Легкі фіранки білі,
На них лягала тінь од шибок золотих.
Тебе він скарбом звав... Од щастя він затих.
В його обіймах ти. Як швидко все летіло!
Думки у вас пливли, снувалися так мило.
Від сонця сяло все, були ви молоді,
Що й небо голубе вам заздрило тоді.
В палких твоїх очах усмішка тихо грала
В ту мить, коли серця без слова розмовляли,
Промінилась любов, як та вода жива,
Що світло й тіні дня несхибно відбива,
Було твоє лице то блідне, то рум'яне;
І відчувалося — о диво несказанне! —
На ногу знов йому, як певний час мина.
Стає твоя нога, голенька й чарівна.

І відомий мадригал
30 вересня 1844 року:

Веселу маєте ви, Пані, вдачу,
Шляхетну ніжність, ясноту думок,
Небесний погляд, чарівний чіпок,—
У вас богиню і маркізу бачу.

Я чарів гордих ще не знав таких.
Вони Арміди гідні та Цірцеї,
Очей не відвести од вроди цієї,—
Сміливців сліпить, вабить боязких.

Вночі, як гляну в небеса прозорі,
Де сяють зорі,— думаю про вас;
А вдень, красуне ніжна, я всякчас,
Як бачу вас,— то думаю про зорі.

Є щось прикре в тому, що ті самі почуття, ті самі слова несуть тут службу під іншим прапором. Знову ліси й пташині гнізда є їхніми спільниками; знов боса ніжка і рожева щічка відіграють свою роль в любовних зв'язках; знову жінка стає ангелом. Леоні одержує палкі листи:

«Ти ангел, і я цілую твої ноги, цілую твої сльози. Одержав твого чудесного листа. Ледве маю час написати до тебе, бідолашний галерник працює вдень і вночі, але вся моя душа повна тобою, я обожаю тебе, ти світло моїх очей, саме життя мого серця... Кохаю тебе, ти чуєш?.. Кохаю тебе дуже за всі слова, погляди й поцілунки... Найпалкіші, найніжніші пестощі не зможуть передати ту любов, яку я почуваю до тебе і якою я сповнений вщерт'я...»

Середа, 3 година ночі. «Поцілунок, яким ти обдарувала мене перед розставанням, поцілунок через вуаль... солодкий, сумний, а проте п'яний. Свідомість близькості, дотик, хоча між нами перешкода... Твої прекрасні очі дивляться в мої. Я говорю до тебе, запитую: «Ти мене кохаєш?» — і чую, як схвильованим голосом відповідаєш тихо: «Так». Це ілюзія і дійсність... Так, ти тут, моє серце чує твою присутність. Моя любов ловить твою тінь, любиму й чарівну... І попри все мені справді тебе бракує. Я довго не можу себе обманювати... Досить мені попросити поцілунок у цієї тіні, як вона розвіюється; тільки в маренні я можу відчути її біля себе... Це розкішна річ — марити про тебе, але я волію відчувати тебе поруч, розмовляти з тобою, брати на коліна, обіймати, спалити тебе пестощами, бачити, як ти червонієш і бліднеш під моїми поцілунками, як здригаєшся в моїх обіймах... Оце життя, справжнє, повне, всеосяжне. Це промінь сонця, промінь раю...»

Листи цілком подібні, на жаль, до тих, які він писав Жюльєтті. Бо людина не може змінитися цілком, роль коханої завжди та сама, і відмінність обмежується тим, що цій ролі більше відповідає актриса молода й гарна. Лише талант виконавиці і її натура надають тій самій ролі щоразу нового звучання. Леоні Біар не була, як Жюльєтта Друе, палка і дика. Якщо навіть вона казала — вона також — що носить рани в душі (зачіпаючи цим чутливу струну Гюго, рицаря), то її міни і посмішки нагадували скоріше Ватто, ніж

¹ Драма Гюго.

Делакруа. Отже, літературна мода була на її боці. Був то час, коли Готьє, Мюссе, Нерваль, змучені середньовіччям, повертали блиск XVIII століття. Гюго присвячував Жюльєтті пісеньки, «гітари» і «трюмо». Одна з них пречудова («Свято у Терези»), написана чи то для Жюльєтти, чи для Леоні. Можна сперечатися про це без кінця; важливіша майстерність, з якою Гюго трактує тему «Вишуканих свят»¹. Може, вони були навіяні якимсь карнавалом, якимсь бал-маскарадом у парку Самуа? Вони навіяні передусім Ланкре.

1845 року ворогам Гюго здалося, що він нічого не пише. Вони помилялися. Він писав гарні вірші про дочку і мадригали для Леоні. Він працював над романом «Бідні люди». Але видима фривольність його життя давала їм підстави плекати злісні сподівання. Три сім'ї — це великий тягар для чоловіка, троє жінок скаржаться. Жюльєтті, яка нагадувала про його обіцянки, він відповідав: «Що тобі сказати?.. Ти довго була моєю радістю; тепер ти моя розрада... Будь щаслива і благословенна. Відкинь із свого великого серця маленькі скороминущі смутки, тіні, хмарки... Ти заслуговуєш на небо...» Жюльєтта воліла б трохи більше раю на землі. Але куди частіше, ніж у «мадам Друе», бував він тоді в мадам Жірдан і в мадам Гамелен, де зустрічав мадам Біар. Відрізана від світу, Жюльєтта нічого про неї, на щастя, не знала. Зате вона не могла терпіти Фортюне Гамелен. 4 грудня 1844 року: «Мені здається, що Ви призначаєте для мене тільки коректуру і кореспонденцію... Все інше — для інших. От мені й снилося цієї ночі, що я дала доброго прочухана вашій креолці. Маю надію, що я на цьому не зупинюся і вдень довершу кару, почату вночі!..»

В Академії, куди він акуратно вчашав, — поважний, з похмурим поглядом, з урочисто випнутим підборіддям, — він ставав нерідко в опозицію, і завжди з гідністю обстоював свої позиції. Насправді ж він ставився до всього того з гумором, про що свідчать іронічні нотатки на теми розмов, ведених його колегами. На набережній Конті з'явилися нові прибульці: «Старі академіки, — казав Гюго, — оточують тих, хто приходить іще в розквіті віку, як тіні померлих у чистилищі оточували Енея і живого Данте, вражені й здивовані виглядом справжнього тіла». Тепер він ратував за обрання Бальзака, Дюма, Віньї, що говорить про тверезу оцінку ним їхньої творчості і великодушність — адже жоден з цих трьох був не без гріха по відношенню до нього.

Йому треба було виявити ще більше великодушності, коли висунув свою кандидатуру Сент-Бев. Той твердив, що це честолюбне прагнення в нього свідоме й контрольоване. «Я прищепив його собі, — казав він. — Це в мене не вітряна віспа, а тільки щеплення». В кожному разі, він мав її, а обрання чле-

ном Академії Гюго відкрило туди двері романтичному загону. Але Сент-Бев міг бути обраний лише тоді, коли б Віньї не висунув своєї кандидатури, що залежало від Гюго. В ставленні до цих двох людей, з яких кожен завинив проти нього, Гюго виявив найбагороднішу доброзичливість і мав з ними розмову. Як «сеньйор, що не пам'ятає лихого минулого», він прийняв Сент-Бева на площі Руайяль, а Віньї умовив почекати. Він ще не знав тоді про «Книгу кохання». Нарешті, 14 березня 1844 року Сент-Бева було обрано. Його мати принесла того вечора квіти Богоматері. Гюго, що саме головував тоді, коли вмер Казімір Делавінь, попередник Сент-Бева, мав прийняти його під склепінням. Він ухилився від цього обов'язку, радий приголомшити супротивника своїми добродійствами. Париж, який сподівався пікантного засідання, прийшов юрбою, щоб посміятися, а змушений був аплодувати. Віктор Гюго хвалив прекрасний вибір:

«Як поет, ви зуміли відкрити в напівсутіні свою власну стежку... Ваші вірші, майже завжди болісні, часто глибокі, йдуть до всіх тих, хто страждає... Щоб досягти цього, ви пригашуєте блиск своєї думки, аби не розігнати присмерку, в якому живе... Звідси поезія, прониклива і водночас сором'язлива, вона стиха зачіпає приховані струни серця людського... Завдяки властивому вам поєднанню ерудиції з уявою поет ніколи не замовкає цілковито в особі критика, а критик ніколи не позбавляє цілковито поета його дару. Ви нагадуєте Академії одного з її наймиліших і найнезабутніших членів, того доброго і чарівного Нодьє, постать таку оригінальну і скромну...»

З приводу «Втіх» і «Мадам де Понтіві» він, не без лукавства, висловив думку, що Сент-Бев — романіст — «поглибив незнані досі сторони переживання того, що могло б статися». Це був тонкий натяк на те, що ці можливості не були проведені в життя. З приводу «Пор-Руайяль» — гарний куплет про янсенізм і про віру. Коротше кажучи, довелося, хоч і з жалем, висловлювати захоплення... Сент-Бев подякував. **Гюго до Сент-Бева:** «Ваш лист зворушив мене. Щиро вам вдячний за ваші почуття...» Він наказав опрацювати для Адель обидві промови й подарував їй з такою присвятою: «Моїй дружині подвійна данина — з ніжністю, бо вона чарівна, і з пошаною — бо вона добра». І на першій сторінці прищипив листа від Сент-Бева. Такі дива траплялися в стінах Французької Академії.

Люди честолюбні — нещасливі: ніщо не може їх задовольнити. Гюго, відколи зодягнений фрак академіка, не переставав думати про золотавий фрак пера королівства. Жюльєтта не хотіла для нього політичної кар'єри: «Академік, пер Франції, міністр — що це все значить для того, кого бог зробив Тото?..» Навпаки, мадам Біар підтримувала і заохочувала це честолюбство. Гюго

¹ Збірка поезій Поля Верлена.

вчащав до короля, і Луї-Філіпп ставився до нього приязно і звирявся йому. Переказуючи нам ці розмови, поет залишив портрет монарха, гідний Реца чи Сен-Сімона. Король там людяний, хитрий, розумний, а часто й ущипливий: «Люди зле про мене судять... Кажуть, що я спритний. Що я пронозуватий. Це означає, що я зрадливий. Це мені болять. Я чесна людина. Всього-навсього. Іду завжди прямою дорогою. Ті, хто мене знає, знають і мою відвертість...» Віктор Гюго, якого король брав довірливо за руку, відчував іноді спокусу повірити цьому.

Тим часом він маневрував. Клопоти герцогині Орлеанської перед її найяснішим свекром. Промови у Французькій Академії. «Вся його важка артилерія», як говорив Сент-Бев. Ця тактика принесла перемогу. Указ від 13 квітня 1845 року підніс його до гідності пера віконта Гюго (Віктора Марі). Республіканські газети зустріли цю звістку з сарказмом. Арман Марраст у «Насіональ» описав вхід поета до Люксембурзького палацу: «Якийсь небачений блиск проник через вікна й забарвив у червоне біду оббивку зали... Пан Паск'є у своїй оксамитовій шапочці прочитав указ, який підносить до гідності пера Франції пана віконта Віктора Гюго... Радість виповнила наші серця. Виявляється, ми про це не знали! А він же віконт! Нас пройняла поетична дрож; охопив гербовий ентузіазм... Віктор Гюго вмер, вітайте пана віконта Гюго, ліричного пера Франції! Демократія, яку він зневажив, може тепер сміятися з нього: вона відомщена...» А Шарль Моріс у своєму «Театральному кур'єрі» писав: «Пана Віктора Гюго призначено пером Франції: Король бавиться...» В Парижі говорили, що він прагне тепер стати послом в Іспанії. «Але що можна сказати напевне — в нього незгасна надія стати одного дня міністром...» Що ж до Жюльєтти, то вона в одному з своїх щодня висиланих двох листів запитувала: «Чому ж добрий бог, який з незапам'ятних часів замислив зробити Вас академіком і пером Франції, а мене вашою коханкою, обдарував Вас такою чорною чуприною і молодістю, непотрібними на тих вікових посадах, а тим часом мене нагородив сивиною?..»

П'єр Фуше встиг ще побачити за життя свою дочку дружиною пера; цей скромний старий помер у травні 1845 року. Смерть уберегла його від скандалу, який вразив би його і як батька сім'ї і як людину релігійну. П'ятого липня, на вимогу Огюста Біара, комісар поліції Вандом звелів — іменем закону — відкрити одну потаємну квартиру в пасажі Святого Роха і захопити при «злочинному спілкуванні» Віктора Гюго і його коханку. Перелюбство тоді суворо каралося; чоловік був безжалюсний. Леоні д'Оне, «за чоловіком Біар», була заарештована і посаджена в тюрму Сен-Лазар. Віктор Гюго посплав на недоторканність особи пера, і комісар, повагавшись, відпустив його. Але Біар

подав скаргу канцлерові Паск'є. Наступного дня газети «Патрі», «Насіональ» і «Котідьєн» розповіли, оперуючи домислами, про гідний жалю скандал і про повсталу з нього необхідність притягти до суду в палаті перів одного з членів палати по обвинуваченню в перелюбстві. Тільки після втручання самого короля, який викликав Біара до Сен-Клу, художник забрав назад скаргу. Переказували, що фрески, замовлені йому для Версальського палацу, допомогли йому забути про вибрики дружини.

Друзі й недруги Гюго дуже сміялися з цієї пригоди, одні нишком, а інші — одверто. Ламартін був солодкий і жорстокий. **Альффонс Ламартін до графа Сіркура:** «Я обурений, але ці речі швидко забуваються. Франція — еластична; в ній можна піднятися навіть з канапи», і **до Дарго:** «Невдала любовна пригода мого приятеля Гюго завдала мені великої прикрасі... І що найдошкульніше для нього, це свідомість, що в той час, як він сам на волі, та бідолашна жінка у в'язниці...» Король порадив Вікторові Гюго на якийсь час покинути Париж, але той визнав за краще сховатися в Жюльєтти Друе і працювати, як висловився Сент-Бев, «над якимсь твором, блиск якого затьмарить усе, що сталося». Жюльєтта ні про що не знала. Стривожена сестрою, мадам Кох, яка з далекої Бретані написала до неї, щоб запитати, «що означають статті і недомовки в «Насіональ» і «Патрі», вона щиро спростувала все. Що ж до віконтеси Гюго, то вона сприйняла визнання грішника, зроблене їй вранці в день катастрофи, дуже спокійно і навіть відвідала мадам Біар у в'язниці.

ВЕЛИЧ І ЗЛИДНІ

Апофеоз має жажливу владу пригнічувати.
Віктор Гюго

Пригода в пасажі Святого Роха не завдала кар'єрі Віктора Гюго тривалої шкоди. Її жертвою стала тільки Леоні Біар, яка лишилася у в'язниці Сен-Лазар серед повій і перелюбниць. Однак мадам Гамелен поклопотала за неї перед її чоловіком, своїм сусідою по Самуа, щоб добитися від нього згоди звільнити дружину або принаймні перевести її до монастиря Сакре-Кер. «Сусіді мій, — сказала вона весело, — лиш королі та рогоносці мають право давати помилювання. Владнайте цю справу по-доброму». Він засміявся і погодився. Вродливу Леоні замкнуто на довгі місяці в монастир августинок на вулиці Нев-де-Беррі. Позбавлена товариства свого поета, який і далі присилав їй гарні вірші, вона дуже нудьгувала, але їй пощастило влестити черниць і умовити їх читати Віктора Гюго. А 14 серпня 1845 року проголошено окреме проживання подружжя Біар і окреме володіння кожним із них своїм майном.

Вийшовши з монастиря, вродлива Леоні знайшла притулок у своєї бабусі. Двері салонів спершу зачинилися перед нею, але мадам Гамелен поспішила їй на допомогу; а сама мадам Гюго згодилася патронувати Леоні д'Оне, котра відтоді стала однією із завсідниць салону на площі Руайяль. Чи то було в Адель прагнення показати свою великодушність, акт подружньої солідарності з боку дружини, яка була вже тільки товаришкою чоловіка, високе поривання чи радість реваншу над Жюльеттою Друе? Так чи інакше, вона прийняла Леоні по-приятельському і зробила з неї найближчу порадилицю в справі туалетів та опорядження дому. Ламартін мав рацію: у Франції з усього можна піднятися. Залишалося ще знайти засоби до існування для покинутої жінки. Дама почала трохи писати, опублікувала кілька статей, потім книжок, та й Гюго виявився щедрим, — менше, ніж вона сподівалася, але більше, ніж дозволяли, як він твердив, його можливості: «Я не пошкодував би й крові з власних жил, але ж кров — то не гроші...»

Треба визнати, що його прибутки були тоді досить скромні, бо він нічого не публікував. Після останнього скандалу Гюго вдався до політики мовчання. Це не означає, що він не працював. Він повернувся тепер до давнього задуму, роману «Бідні люди», на який він мав угоду з Рандюелем і Госселем. Твір соціальний, на взірць романів Ежена Сю, мав складатися з чотирьох частин: історія святого, історія каторжника, історія жінки та історія ляльки.

Огюст Вакрі прочитав «початок цієї епопеї з перехопленим від захвату подихом». Це зрозуміло. Віктор Гюго виражав у цій книжці щирий жаль, який він завжди відчував до знедолених, і обурення суспільством, яке він, здавалося, приймав, але проти якого його серце бунтувалося. Жюльетта, зайнята переписуванням «Жана Трежана» (так тоді називався роман), була приголомшена.

23 грудня 1845 року: «Дай мені продовження для переписування. Мені хочеться якнайшвидше знати, що буде далі з добрим єпископом із Д...»

3 лютого 1848 року: «Я бачу все так, ніби сама там була. Відчуваю жахливі муки бідолашного Жана Трежана й мимоволі плачу над долею цього бідного мученика, бо не знаю нічого жаліснішого, ніж ця нещасна Фантіна, і нічого смутнішого, ніж Шанматьє, це бідне і затуркане створіння. Живу з ними всіма і поділяю їхнє горе, ніби це живі, з душею і тілом, люди — такі вони в тебе правдиві. Не знаю, чи добре я це висловлюю, але весь мій розум, серце й душа захоплені цією величною книжкою, яку ти так слушно назвав «Бідні люди»...»

Не знаючи того, Жюльетта збирала плоди ув'язнення, а згодом примусової ізоляції Леоні Біар, раділа з довшої, ніж зви-

чайно, присутності свого коханця і пана. В 1846 році її наблизило до нього ще одне нещастя, таке саме жахливе, як і те, що сталося у Віллек'є. Її дочка, Клер Прадье (якій «принц де Фюрстенберг», одружений і вже з законним спадкоємцем, забороняв носити своє прізвище) була офіційно вдовчерена Віктором Гюго; він оплачував пансіон, давав їй уроки, засипав її подарунками і взагалі прихилився до неї всім серцем. Вона виросла приємною, хоч сумною, дівчиною; свідома своєї незаслуженої кривди, болісно переживаючи її, вона прагнула смерті. **Клер до Віктора Гюго:** «Прощайте, пане Тото, бережіть мою кохану матінку, таку добру й чарівну, і будьте певні, що ваша Клер лишиться повік вам вдячна». Отже, Клер, можливо, після спроби самогубства, тяжко захворіла; Прадье перевіз її в Отей, у «жахливу нору, зайняту крамарем», і Віктор Гюго не раз уривав працю, сідав у омнібус і їхав провідати її. Хоч ця відданість була, зрештою, природною, Жюльетта ставилася до цих відвідин так, наче то сам господь бог згодився явитися простим смертним. Вона безмежно любила дочку, а проте, навіть під час згасання Клер, надсилала до Гюго свою щоденну «базгранину»: «Я в розпачі, але кохаю тебе. Господь бог може, коли хоче, гнітити моє серце, але останнім криком серця буде «люблю тебе, мій найдорожчий, мій коханий!..»

Під час похорону Клер Прадье віконт Віктор Гюго, пер Франції, йшов за труною на кладовище Сен-Манде разом з батьком небіжчиці, який під час агонії виявив трохи більше ніжності. Афішування себе в досить двозначній ситуації після недавнього скандалу становило для Гюго певну небезпеку. А проте він знехтував нею, щоб дати небіжчиці і її матері цей останній доказ прихильності. Досягши зеніту кар'єри, він зберіг ще досить людяності, щоб заслужити на свій порятунок. Для Жюльетти в жалобі і для тіні Клер він пише вірші:

Як? за моєю вслід і ваша йде, о боже!
У серці матернім любов і сум живе;
Не зачиняй дверей — вона ще прийде, може,
Її могила там, де камінь у траві...

Вона пішла од нас, коли зірниця грала,
Займалося на світ, ясно в небесах,—
Душа, яка лише на ліжку бога спала,
Вуста, які лише цілунки знали в снах!..

По смерті Клер стосунки між поетом і «принцом Фюрстенбергом» стали дуже сердечними. Ось стаття про мистецтво цього скульптора, продиктована Жюльетті Друе Віктором Гюго: «Серед скульпторів є такий, чиї численні твори ставлять його значно вище над іншими: це пан Прадье... Пан Прадье майстер. Важко йому кого-небудь протиставити... Талант його водночас молодий і зрілий, а різець пана Прадье один з найчародійніших, які будь-коли з'являлися...»

Іноді Віктор Гюго обідав у Прадье разом з Альфонсом Карром — троє коханців Жюльєтти Друе сиділи тоді за одним столом. 1845 року, саме коли Гюго спіяно на гарячому з мадам Біар, Прадье, в свою чергу, застав і свою шановну дружину з іншим спокусником. Вигнавши її з дому, він блукав з молодими натурницями по лісу в Медоні. Ув'язнена Жюльєтта в самотині переживала своє горе. «Коли б ти мене не кохав, — казала вона Вікторові, — то я б не жила більше й одної години». Вона втратила більш, ніж мала, бо за двадцять років свого життя Клер і хвилини не жила під материнським дахом. Немовлям Прадье віддав її годувальниці; пізніше вона виховувалася в пансіоні, де згодом і залишилася помічницею вчительки. Розпач Жюльєтти якоюсь мірою був зумовлений і приховуваними докорами сумління.

У палаті перів, де в червні 1845 року після пригоди з Біар віконт Гюго відчув крижаний холод, він починав свою діяльність обережно. Коли маєш славу донжуана, найкраще бути непомітним. У першій своїй промові Віктор Гюго говорив про фабричні узорі й знаки; це заспокоїло його колег. Удруге він виступив під час дебатів про Польщу, що було сприйнято погано. Ці бундучні старигани затаїли на нього образу за те, що він «забруднив болотом їхні горностаї». Насправді ж перів-перелюбників не бракувало, тільки що їх не застукано на гарячому. Оце і вся таємниця. Він стежив за цими помпезними мужами скептичним поглядом і так, як в Академії, робив ущипливі нотатки про своїх сановних колег. Про генерала Фаб'є: «Я чекав лева, а побачив стару бабу». Про маркіза де Буасі: «У нього є і апломб, і холонокровність, і легкість думки — все, що потрібно великому ораторові. Бракує лише таланту». Нема нічого цікавішого, ніж контраст між холодною і чистою іронією «Речей, бачених на власні очі», гідних Стендаля, і пишнотою промов, прикрашених антитезами і ораторською співучістю. Гюго—Мальє мусив іноді іронізувати з Гюго—Рюї Блаза.

Принаймні одній з його промов пощастило. Він підтримував у ній петицію Жерома-Наполеона Бонапарта, який просив дозволити його родині повернутися до Франції. Гюго навів спогад власного батька, «старого солдата імператора», який наказував йому «вставати і говорити». Він змалював світову славу Наполеона і спитав, який же злочин він учинив, що цілий його рід приречено на вічне вигнання: «Який злочин? А ось який: повернення релігії давнього її місця; Цивільний кодекс; розширення території Франції поза її природні межі; Маренго, Ієна, Ваграм, Аустерліц; це найвеличніший посаг могутності і слави, які будь-коли велика людина принесла великому народові!...» Один із присутніх, колишній командир батальйону, плакав, стоячи під трибу-

ною. Фортюне Гамелен і Леоні д'Оне, бонапартистки, тріумфували.

А він, Гюго? Ким він був, зрештою? Шанувальником імператорського ідола? Придворним буржуазної монархії? Другом знедолених? Доки не пролунав внутрішній вирок, що зв'язує людину, звідки їй знати, хто вона така? Подобалося йому те чи ні, але ж він був віконт Гюго, академік, пер Франції: «повновидий, з випнутим підборіддям»; він бував на прийомах у послів і міністрів. Бачив там здаля на кінці столу Альфреда де Віньї, блондина з пташиним профілем, який знов зробився люб'язним, бо висунув свою кандидатуру на набережну Конті; Сент-Бева, маленького й лисого; Прадье, довговолосого й моложавого, хоча він мав уже шістдесят; Енгра, «якому стіл сягав по підборіддя, так що його командорська краватка наче виростала з скатертини». Він відвідував вистави в Тюільрі; зала, вірніше ніж публіка, зберігала свої оздобы з часів імперії: ліри, грифони, пальмові віти і фризи. Гарних жінок небагато. Адель, іспанка на порозі зрілості, була найкраща. Мадемуазель Жорж, колись така блискуча й тріумфуюча, підходила до Гюго — стара й сумна: «Куди мені ходити? Така товста баба, як я. А потім, де ж усі ці автори? Де ці п'єси? Де ці ролі?... Бідна Дорваль грає хто-зна-де, в Тулузі, в Карпантра, по стодолах, щоб заробити на прожиток! Їй, бідній, доводиться, як і мені, показувати перед публікою свою сиву голову і виступати на сцені з неструганих дощок при світлі чотирьох лойових свічок!...» Принци вважали Гюго за друга, і він сам уже не дивувався з цього. Слава і Смерть штовхали його в перший ряд. Хто з літераторів міг би його перевищити? В 1847 році Шатобріан уже був розбитим паралічем дідом, якого щодня, о третій, відвозили до ліжка мадам Рекам'є, зовсім сліпої бабусі. На похороні мадемуазель Марс, яка спокушала його в часи «Ернані», «розумної актриси і дурної жінки», Гюго побачив, як паризький люд, одягнутий у блузи, шукав у натовпі поетів. «Цьому людові треба слави. Якщо нема ні Маренго, ні Аустерліца, то йому хочеться любити Дюма і Ламартінів». І Вікторів Гюго.

Отже — життя, сповнене величі. За десять років від «Осіннього листя» до «Проміння й тіней» він написав чотири найкращі збірки французької поезії; «Знедолені» вийшли не гірші від «Собору Паризької богоматері»; у нього ще лишалася можливість стати міністром. Зустрічалися на його шляху бурі, але він вистояв перед ними: його слава не постраждала. А все ж він не був щасливим. Вертаючись з кладовища після похорону Клер, він роздумує над марністю життєвих і світських турбот:

У темні зборища слова вогненні кидать;
З досягнутим рівнять мету жадану й путь,
Щоб величчя свою і малість осягнуть;
Буть хвилию в юрмі, душею — грому-бурі,

Все винести, радіть, не гнутися в зажурі;
Боротись, відступать, гіркоту спити вщерт'...
І потім при кінці — глибока тиша й смерть!

А коли він покидав ці чудесні бали, у блиску вогнів опери, він стежив за натовпом, що з ненавистю, похмуро дивився на тих жінок, прикрашених коштовностями, і тих чоловіків у оздоблених золотом фраках. Пер Франції, міщанин, чиї капітали, покладені на державну ренту, зростали, намагався заспокоїти своє сумління. Хіба багатство не приносить користі всім іншим? Хіба багатій не дає заробітку іншим? Але ж він добре знав, що люди домагаються не тільки хліба, а й рівності. «Коли натовп дивиться на багатіїв такими очима, то не думки у всіх у головах, а події». А проте, що вдієш? Людина, яка зробила кар'єру, має вже «становище»; вміло змайстрована суспільна машина несе його з валька на вальок, з балу на бал, з прийому на прийом, і розплющує його з кожним днем щоразу більше. Його оточує багато істот — жінки, діти, протеже, яким йому доводиться забезпечувати існування в суспільстві такому, яким воно є. Щоб вирватися, перебороти цю течію, треба або безповоротного рішення, або революції. Віктор Гюго, пишучи «Знедолених», думав і про те і про те. Почуваючи себе винним, він прагнув, щоб спокутувати свою вину, якогось жорстокого вироку, що засуджує на вигнання. Бажання постраждати мішалось в ньому з бажанням звеличитися, мазохізм з честолобством.

Розгублений, він шукав забуття. «Порятунок у безодні». Дебютантки, авантюристки, покоївки, куртизанки в роки 1847—1850... Романтичний коханець перетворюється в розбещеного спокусника і переймає стиль Вальмона¹. Естер Гімон, «літературній куртизанці», коханці свого друга Еміля де Жірдардена, він надсилає таку сміливу записочку: «Коли вступ до раю? Хочете в понеділок? Хочете у вівторок? Хочете в середу? А в п'ятницю ви боїтеся? Я боюся тільки зволікання! — В. Г.»² Теофілем Готьє, з художником Шассеріо і з власним сином Шарлем він з успіхом бореться за найкраще тіло в Парижі — тіло Аліси Озі.

Ця пишна і легковажна жінка сказала колись молодому Шарлеві, який в 1847 мав двадцять один рік і був її коханцем, що хотіла б мати в своєму альбомі з автографами який-небудь віршик великого поета. Гюго прийшов до неї і побачив прегарне ліжко рожевого дерева із старими севрськими порцеляновими оздобами. Аліса одержала обіцяний чотиривірш:

В той час, як полум'я на заході руде
Поблідне й небеса блискочуть повітлілі,
Платон дививсь, коли Венера вийде з хвилі;
А я б дививсь, коли Аліса в ліжко йде.

Мабуть, щоб зробити приємність занепокоєному Шарлеві, Венера твердила, що со-

ромиться таких вільностей. І тоді було дописано такий чотиривірш:

Всяк мрійник зранює часом свою кохану,
Та про незвідане я думать не забув,—
Платон підглядами завдав Венері рану,
І це у перший раз сьогодні я відчув!

Сталося те, що й мало статися. Товстий Шарль страждав, — мовчки, бо «періссіме» (так між собою називали діти батька) імпував йому. А оскільки й сам був поетом, то кидав зрадливій коханці строфи, як каміння:

Люблю й ненавиджу тебе і твоє тіло!
Твоє життя легке в розкошах золотіло,
Хоча й зазнала ти жалю.
Я кидаюсь весь час од пекла і до раю:
Тебе через твоїх коханців проклинаю
І за любов тебе ж люблю!

Але геній здобув перемогу над молодістю. Молодості довелося зрештою відступити. Шарль Гюго до Аліси Озі: «І навіщо цей лист до мого батька? З одного боку, син, з чистим серцем і глибокою любов'ю, відданий безмежно, а з другого — батько і слава. Ви вибираєте батька і славу. Я вас не винувачу. Всяка жінка зробила б так само; зрозумійте лише — мука, яку ви мені завдаєте поділенням отак коханням, перевищує мої сили». Адель Гюго, повірниця в цій драмі, як і в усьому, розраджувала сина, а Жюльєтта Друе, якій лише сказали, що Шарль болісно переживав розлуку з коханою, порадила відіслати його в Віллек'є до Огюста Вакрі.

Всі ці любові, які тепер годі було пояснити пристрастю, залишили по собі якусь гіркоту. «Оглушити себе це ще не означає тішитися життям». І знов Гюго прагнув, бодай ціною муки, втекти від спокус.

Від часу трагедії у Віллек'є, від смерті Леопольдіни і Клер, в ньому визрівала нова потреба, потреба віри, яка б дозволила йому думати, що він колись ще зустрінеться з цими дівчатами, померлими так передчасно. «Чи ж справді неможливо, непорочний ангеле, підняти камінь цей і поговорити трохи?» Він роздумував над потойбічним життям, намагався створити собі якусь релігійну філософію; читав оккультистів, які твердять, що ще й на цьому світі можливе спілкування з душами померлих. Ось думки, які пояснюють далекий і затуманений погляд цього ще не старого й сильного чоловіка.

ЧАС ВИБОРУ

Кого бракувало в живих, той з'являється при винобранні.

Віктор Гюго

У лютому 1848 Франція, що ось уже вісімнадцять років не міняла устрою, нудилася. Ліберали й республіканці домагалися на

¹ Герой роману Шадерло де Лакло «Небезпечні зв'язки» спокусник-аристократ.

своїх зборах виборчої реформи; деякі поговорювали й про революцію. Король Луї-Філіпп посміхався: «Я не боюся нічого», — казав він екс-королю Жеромові Бонапарту, і по хвилі мовчанки додав: «Я ще потрібний». Віктор Гюго спостерігав цю розбурхану стихію з спокоєм художника. Виборча реформа його зовсім не обходила; його куди більше цікавили питання соціальні, ніж парламентські. Старий король лишався вельми прихильним до нього і охоче протиставив би його як захисника монархії Ламартінові, який підтримував своїм престижем реформістську кампанію. Але Гюго не пропонував своїх послуг. Чого йому боятися? Падіння кабінету? Відречення короля од престолу? Його дорога принцеса Гелена стане тоді регенткою, а сам він всемогутнім радником. Що ж до Республіки, він на той час не вірив ані в її можливість, ані в потребу.

23 лютого, ідучи в палату, щоб дізнатися про новини, він побачив на вулицях солдатів; чоловіки в блузах вигукували: «Хай живе піхота! Геть Гізо!» Солдати голосно розмовляли і жартували. В залі Па-Пердю він побачив групки переляканих неспокойних депутатів. Він сказав їм: «Кабінет допустився серйозних помилок. Він правив на краю безодні. Заколот зміцнює уряд, але революція скидає династію». Того дня його переслідували образи моря. В своєму записнику він занотує, що під час заколоту народ справляє враження океану, по якому пливе урядовий корабель. Якщо корабель видається дуже малим, це означає, що заколот переростає в революцію.

Згодом, оскільки він був сміливцем і любив бачити все на власні очі, Гюго змішався з натовпом на площі Згоди. Урядові війська стріляли, були й поранені. Серед гурту «блуз» він устиг помітити вродливу жінку в зеленому оксамитовому капелюшку; вона безсоромно підсмикувала спідницю і заголювала гарну ніжку. Фавн Сіріуса. Коло мосту Карусель він зустрів найпатлатішого з усіх лисих, Жюля Сандо, який спитав: «Що ви про це думаете?» — «Думаю, що заколот придушуть, але революція переможе», — відповів йому Гюго.

Великі події не заступають собою простих радощів. Цієї ночі, ночі заколоту, перш ніж повернутися додому, він зайшов поведеряти до божественної Аліси Озі, віднедавна коханки художника Шассеріо, який обожнював її, вона ж його мучила. «У неї було тонкої роботи кольє з перлів і неповторної краси шаль з червоного кашеміру...» В присутності коханця вона розстебнула сукню, щоб показати Гюго «чарівні перса, з тих, які поети оспівують, а банкіри купують», а потім сперлася п'яткою на стіл і з-під заголеної сукні показала аж до підв'язки найпрекрасніша в світі ніжка, в шовковій прозорій панчосі... Шассеріо зомлів. Віктор Гюго залишив полум'яну сто-

рінку з описом цієї сцени в «Бачених речах», вона має заголовок: «З натури», і Шассеріо названий там Серіо, а Аліса Озі — Зубірі. А в цей час на бульварі Капуцинів заколот перетворився в революцію.

Коли пізно вночі він повертався на площу Руайяль, під аркадою вже чатував цілий батальйон. Багнети виблискували в півні. Вранці 24 лютого він бачив з балкона, як народ захопив мерію. Мер цієї округи Ернест Моро викликав Гюго і розповів про криваві сутички на бульварі Капуцинів. Повсюди зводилися барикади. Десь о пів на дев'яту під дроб барабану мер оголосив, що кабінет Гізо розпущено, а Оділон Барро, прихильник реформ, прийняв владу. На площі Руайяль лунали вигуки: «Хай живе реформа!», але на площі Бастілії, де Ернест Моро повторив оголошення, йому прострелили капелюх. Разом з мером Гюго, відважний плавець, поринув у вируючий натовп і дістався Бурбонського палацу, де Тьер повідомив йому своїм тонким голоском, що палату розпущено, король зрікся престолу, а герцогиня Орлеанська проголошена регенткою. «Ох, хвиля наростає, наростає, наростає», — ледь стримуючи радість, повторював маленький Тьер, для якого падіння Гізо було нагородою за все. Він гаряче вмовляв Гюго і мера восьмої округи податися до Оділона Барро в міністерство внутрішніх справ і порозумітися з ним: «Позиція вашої округи (Сент-Антуанське передмістя) може бути в такий день вирішальною».

Здавалося, сценарій розвився так, як уявляв Гюго. Оділона Барро він застав сповненого, як завжди, вагання, з рукою закладеною за вилогу сюртука; жест імператора, але йому бракувало твердості того. Регентство? «Нехай і так! — сказав Барро. — Але чи погодяться на це загальні збори? Треба, — вів далі він, — щоб герцогиня Орлеанська ввела графа до Палати». — «Палату розпущено, — зауважив Гюго. — Якщо герцогині і слід куди приїхати, то лише в Міську ратушу». По цьому Гюго з мером поспішили до Тюільрі, щоб умовити Гелену Орлеанську. На жаль, вона вже рушила до Палати.

Вони квапливо вернулися на площу Руайяль, щоб проголосити там регентство. Гюго з балкона заявив натовпу, що король зрікся престолу (загальні оплески) і що герцогиня Орлеанська віднині регентка (глухий гомін). «Тепер я мушу, — сказав Віктор Гюго, — проголосити регентство на площі Бастілії». Мер був збентежений: «Ви ж бачите, що це даремно; вони не хочуть регентства... На площі Бастілії, де доведеться мати справу з революційним передмістям, чого доброго і розправитися можуть». Гюго відповів, що обіцяв Барро і дотримує слова. З допомогою двох офіцерів національної гвардії, він піднявся на платформу, що оточувала Липневу колону. Як мер і пе-

редбачав, його зустріли непривітно. «Hi! Hi! Не хочемо регентства! Геть Бурбонів!» Якийсь чоловік у блузі взяв його на приціл, гукуючи: «Геть пера Франції!» Гюго красномовно заперечував, бажаючи довести, що свобода можлива за конституційної монархії, але допустив помилку, сказавши: «Взяти хоч би королеву Вікторію в Англії...» «Ми французи! — гукнули йому у відповідь. — Геть регентство!»

З даремною бравадою він захищав програну вже справу. Поетом, який цього дня тримав Париж у руках, був не Віктор Гюго, а Ламартін, який «посріблів гільйотину промінням свого місяця» і якого його «Історія жірондистів» зробила популярним. Отже, Ламартін, викликаний, щоб сказати «ЗА» чи «ПРОТИ» регентства, по хвилі роздуму висловився за Республіку. Клаптик паперу, який підписали після нього Ледрю-Роллен, Гарньє-Пажес, Крем'є, Марі і Дюпон Делор вирішив долю цілого народу. Проміняти Луї-Філіппа, якому, може, й бракувало меткості, але не розуму, на «цього перестаркуватого Дюпона Делора з блудливими очима» видалось Гюго невдалим кроком. Він пам'ятав, що розповідала йому мати, і боявся, аби Республіка не принесла анархії. Але в Тимчасовому уряді були Ламартін і Араго, яких він шанував, і наступного дня, 25 лютого, ним оволоділо нестримне бажання піти до Ратуші і знов змішатися з розпаленою масою людей. Він виїшов рано-вранці разом зі своїм другим сином Франсуа-Віктором. Охочий до видовищ, він любив цей рокіт натовпу, як рокіт моря. Місто, здавалося, раділо. Загони з прапорами і барабанами виспівували «Марсельєзу» і «Вмерти за Вітчизну».

На площі перед Ратушею його зупинила галаслива юрба, але командиром національної гвардії, що підтримував порядок на площі, був ювелір Фроман-Меріс, брат молодого учня Гюго Поля Меріса. «Дорогу Вікторів Гюго!» — вигукнув той, і громадянин Гюго зміг дістатися аж до громадянина Ламартіна. Той був у рединготі, застебнутому на всі гудзики, з триколірною пов'язкою через плече. Зустрів він Гюго з розпростертими обіймами: «А! Ви переходите до нас! Республіка має пишатися таким новобранцем».

Гюго відповів стримано, що хоч він в принципі і республіканець, але він є також пером Франції, обранцем короля, що змушує його утримуватись, та й, правду кажучи, він вважає Республіку передчасною і висловився б усім серцем за регентство, якби воно було можливе. Ламартін заявив йому, що Тимчасовий уряд призначив Віктора Гюго мером його округи, а якщо він бажає стати не мером, а міністром... «Віктор Гюго, Міністр освіти в уряді Республіки, це було б гарно!» Гюго захищався. Він не бачив жодних підстав, щоб замінити

в мерії восьмої округи Ернеста Моро, який повадився так лояльно. Але він поклав призначення до кишені. В цей час на площі почалася стрілянина, і одна шибка брязнула. «Ох, друже, — сказав Ламартін, — як важко утримувати цю революційну владу!» Він показав на площу, де вирували хвилями тисячі голів. «Погляньте на це море!» Таємниче братерство геніальності зблизило в цей день двох людей, не створених для порозуміння між собою.

Наступного дня Гюго прогулювався по Парижу, дивуючись швидкості зміни декорацій при піднятій завісі: ніколи ще за останні шістьдесят років не був господь бог таким спритним механіком сцени:

Ну, як же з першої глави не посміяється:
Диктатор-блязень наш міністром взяв паяца.

(Анрі Гійємен, який перший опублікував цей двовірш, називає людей, про яких у ньому йдеться: Дюпон Делор — «паяц», а його «блязень» — це Марраст.)

На площі Віктуар статую Людовіка XIV прикрашено величезним червоним ковпаком. Гюго йшов і складав вірші:

«Геть Поліньяка! Геть Гізо!» — клич багатьох.
Хлопчина з передмість історію вісьмох
Століть, вособлену в одній лише людині,
Штурмує. Він, як Рим, Париж здобуде нині
Зі сміхом. Ллється кров. Тут опір — без пуття.
Долає. Він — король, хоч сам іще дитя.
За Лувром в Тюільрі йде з пісню своєю;
Для нього — трон, йому — високі галереї,
Прогулюється він, з Маррастом, як з двірським, —
Ось Флори павільйон, а он Марсан за ним.

Арман Марраст, директор «Насіональ», майбутній президент Асамблеї, був у очах Віктора Гюго революціонером-власником, типом, який ще з 1830 року викликав у ньому огиду. «Навіщо господь бог, встановлюючи день 24 лютого, звернувся того дня до пана Марраста?» Гюго не розумів того, що відбувалося і перекреслювало всі його надії. Він одержував анонімні листи, у яких засуджувалися «його погордливі, зверхні й аристократичні манери». Це вже пахло 1793 роком. Інколи він втрачав віру у власне майбутнє:

Я все зробив, що міг; старий, я відслужив,
Та бачу, як на глум беруть мої діяння.
Дивуюсь, чом я став об'єктом глузування,
Бо стільки ж я терпів і стільки відробив...

Я не спускаюсь до них, усе лінюю, не хочу
І заздрісникові одповіст як слід;
Тож, щоб я геть пішов і щоби зник мій слід,
О боже, відчини нарешті двері ночі!

А тим часом його друг Еміль де Жіраден, учорашній прихильник регентства, але опортуніст з натури, одразу висловився за Тимчасовий уряд і привернув на бік Республіки сто двадцять тисяч читачів газети «Прес». То був знак. Лишаючись на певній відстані від нового режиму, Гюго не втрачав віри, що йому ще доведеться зіграти свою роль, і питав себе, чи загальні вибори не пройшли б на користь монархії? Під час

квітневих виборів, не висуваючи своєї кандидатури, він опублікував «Лист до виборців», де честолобство не шкодило гідності:

«Панове, я належу своїй країні; ви можете мною розпоряджатися. Я поважаю, хоч дещо може перебільшую, свободу вибору; дозвольте мені дійти аж до того, щоб не пропонувати своєї особи (...) Якщо мої співгромадяни в повноті своєї влади і свободи визнають за доцільне покликати мене, щоб я засідав як їхній представник на зборах, які триматимуть у своїх руках долю Франції і Європи, я з повагою прийму цей високий мандат...»

Його не обрали, хоч він і зібрав 23 квітня під своїм ім'ям шістдесят тисяч голосів, що після такого маніфесту робило честь паризьким виборцям. Цей половинчастий успіх дозволив йому здобути в травні на додаткових виборах підтримку Комітету з вулиці Пуатьє, цебто консерваторів. Підтримка без особливого ентузіазму... Та й справді, чи можна було розраховувати на цього поета? — запитували «добропорядні люди». У своєму кредо Гюго розрізняв дві можливі республіки. Одна карбуватиме з Колони монети, повалить статую Наполеона і поставить замість неї Марата, закриє Академію і Політехнічну школу, відмовиться від ордена Почесного легіону, а до славновісного девізу: Свобода, Рівність, Братерство додасть похмуру альтернативу: або смерть. Друга буде святим об'єднанням довкола гасла демократії всіх французів, уже від сьогодні, а певного дня і всіх народів; закладе підвалини свободи без узурпації, без насильства; рівності, яка гарантуватиме природний розвиток кожної людини; братерства, яке буде не братерством ченців у монастирі, а братерством вільних людей... З цих двох республік одна зветься Цивілізацією, а друга — Терором. «Я готовий присвятити своє життя одній і не допустити другої...»

Позиція фальшива. Гюго не любив цих «бургграфів» з вулиці Пуатьє, які патрунували йому з недовірливою поблагливістю; він, ясна річ, віддавав перевагу Ламартінові; але навколо Гюго не було нікого, хто б штовхнув його до Республіки. Зовсім навпаки.

Жюльєтта Друе до Віктора Гюго, 4 травня 1848 року: «Ніщо мене так не турбує, як цей заколот, і твоя манія сунути туди свого носа... Аби тільки не було більше революції, ані еволюції, ані містіфікації, я б стала на бік теперішнього уряду! А врешті, поцілуй мене і намагайся не пропускати засідань моєї палати. Ти мій представник, обраний одноголосно, і прошу виконувати свої обов'язки регулярно і виправдати довіру, яку тобі виявлено. Ти ж бачиш, що я на висоті становища і що вчорашнім республіканцям не доведеться мене чогось навчати. Я могла б навіть навчити завтрашніх республіканців, коли б схотіла, але не хочу. Хочу лише, щоб

ти зацілював мене до смерті, ото й по всьому...»

6 червня 1848 року: «Чим більше я роздумую над тим, що відбувається тепер у Парижі, тим менше я прагну твого успіху у виборах, мій коханий. Треба зачекати, поки уляжеться цей народний шал, несвідомий, чого хоче і нездатний відрізнити правди від фальші... Я гадаю, моє серце в згоді з інтересами Франції».

Віктора Гюго обрано. Від якої партії? Він знав тільки, що обстоює «малих проти великих» і порядок проти анархії. Але власна позиція, чітко не визначена, не задовольняла його. В очах цих, більш ніж поміркованих зборів велику небезпеку становили народні майстерні, фінансова розруха і кубла змовників. Всі ці питання порушив Гюго у своїй промові, промові без виразної концепції:

«Народні майстерні як допоміжний засіб — це крок фатальний... Ми знали вже неробство, що пишастесь в достатку; ми створили, панове, неробство злидарів, стократ небезпечніше для них самих і для інших. Монархія мала своїх гультьїв, республіка матиме своїх нероб. Ці слова — суворі й гіркі — не мої слова; я не заходжу так далеко. Ні, герої липневих і лютневих днів, людо, окритий славою, не зледащіє... Ніколи не вдасться зробити з наших гідних і розумних робітників, які читають і думають, слухають і промовляють, лаццароні¹ мирного часу і яничарів у боях...»

Не будши членом жодного угруповання, він не мав ніякого авторитету на зборах. Він говорив про ідеї, про мораль перед слухачами, які думали про прибутки, про завоювання більшості. Він приводив, що суть питання полягає у факті демократії, а не в слові республіка; нагадував про знедолених, безробітних, халупи без вікон, босих дітей, дівчаток-повій, старих без притулку.

«Питання полягає ось у чому... Невже ви гадаєте, що ці страждання не дійдуть до наших сердець? Невже ви думаєте, що це не викликає в нас якнайсердечнішої пошани, якнайсердечнішої любові, найтеплішої і найщирішої симпатії? Ох, як ви помиляєтесь!...»

А проте він радив народові не квапити подій. Тим часом галасливий тероризм, здавалося, брав гору над благородним красномовством. Ламартін говорив Альфонсові Карру: «Я подав у відставку, бо якщо я сам не піду в найближчі три дні, то на четвертий вони мене виженуть». **Гюго до Лакретеля, 24 травня 1848 року:** «Ламартін, як людина велика, допустився і великих помилок, тут уже нічого не скажеш! Він кинув під ноги червоний прапор; скасував смертну кару; протягом двох тижнів він був найсвітлішою постаттю похмурої революції. Сьогодні від світлих людей ми переходимо до людей полум'яних, від Ламартіна до Ледрю-Роллена, потім від Ледрю-Роллена прийдемо до Бланкі. Хай боронить нас бог!...» Народні

¹ Босота. ледарі (італ.).

майстерні, де забавлялися грою в корок, непокоїли цього невтомного трудівника; оскільки він любив народ, то побоювався, що його псують організованим неробством та огидними афішами. «Благородний і гідний народ, розбещуваний і ошукуваний!.. Коли ж ви нарешті перестанете впоювати його червоною республікою і кепським вином?.. Що за становище! Я б волюбив роботу, яку треба було робити 24 лютого... Іноді з глибини душі у мене виринає ридання...» На площі Руайяль чулася Карманьйола і вигуки: «Геть Ламартіна!»

24 червня збудження і нестатки призвели до вибуху повстання. «Воно набрало раптом жажливих і несподіваних форм». Це була справжня громадянська війна, жорстока і страшна. З одного боку, зневірений простолуд; з другого — зневірене суспільство. Гюго приставав до табору суспільства — без радості. Перев'язка кровноносних судин заколоту, це нелегка операція. Гюго був далекий від того, щоб поділяти пристрасті тих своїх колег, які з цинічною радістю вітали будь-яку нагоду потопити в крові всяке народне повстання. Але він вважав, що бунт черні проти суспільства, «безглуздий глум юрби над тим, що становить її життя, має бути придушений. Чесна людина жертвує собою для цього і з любові до цієї юрби бореться проти неї. Але протиставляючи себе їй, все-таки відчуваєш, скільки цей натовп має на своє виправдання!..» Гюго був одним з тих небагатьох членів зборів, які без вагань ішли на барикади читати там декрети; він підбадьорював захисників порядку: «Треба з цим покінчити, діти мої! Ця перестрілка смертельна. Швидка атака — і тоді буде менше втрат. Вперед!» І сам без зброї виходив на вулицю, щоб особисто переконати повстанців здатися. І хоча він прагнув суспільного миру і боровся, щоб його повернути, він проте не любив ані Тьєра — «маленького чоловічка, що намагався покласти свою маленьку ручку на рикаючу пащу революції», ані Кавеньяка, чесного, але брутального генерала, «справжнього солдафона».

Об одинадцятій годині ранку, виконавши свій обов'язок на барикаді, він повернувся на збори. Ледве встиг він сісти, як Белей, червоний республіканець, підсів до нього і сказав: «Пане Віктор, на площі Руайяль пожежа, підпалено ваш будинок; повстанці ввійшли через браму з провулку Гемене». — «А моя родина?» — «В безпеці». — «Звідки ви це знаєте?» — «Я щойно звідти. Мене не знають, і я зміг пройти через барикади і дістатися сюди. Ваша сім'я спочатку знайшла притулок в мерії. Я там теж був. Побачивши, що небезпека наростає, я порадив мадам Гюго шукати іншого місця. Вона знайшла його разом з дітьми у пічника Мартіньоні, що живе поруч вас, під аркадою...» Блідий, пригнічений, Гюго побіг до Ламартіна і за-

питав: «Куди ми котимось?» — «Ми програли», — відповів Ламартін. Він помилявся. Програла поки що політика. Стратегія могла ще виграти. Генерал Кавеньяк, якому збори передали повноту влади, вивів військо з східної робітничої частини міста і зосередив його в західній. Міщанська національна гвардія билася з завзяттям. «Фанатизм заможних не поступався фанатизму бідних». Перемога Кавеньяка була цілковитою. Він зіпсував її, домагаючись суворих репресій. Тисячі повстанців було заслано без суду. Кривавий рів розділив буржуазію і робітників.

Треба було чотири місяці, щоб виткати саван для лютневої революції. Збори проголосили, що Кавеньяк добре прислужився вітчизні; це була вітчизна надто вузько взята. Всі думали, що генерала оберуть президентом; всі, крім Ламартіна, який наївно вірив, що він сам мав би шанси, коли б вибори відбулися при загальному голосуванні. Для Гюго це був час розбрату, сумний і тривожний. Обраний з ласки вулиці Пуатьє, він мусив голосувати за Кавеньяка, якого засуджував. «Панове генерали, які нами правлять — які трохи занадто нами правлять — бачать сьогодні свою славу в тому, що змушують свободу відступати. Краще було б примусити відступати австрійців... Я не маю довіри до стану облоги. Стан облоги — це початок державних переворотів...» Хоча всупереч першим чуткам його будинок уцілів від вогню, проте родина, налякана повстанням, не хотіла більше жити на площі Руайяль (перейменовану, починаючи з лютого, знов на площу Вогезів). Гюго знайшов собі притулок на вулиці д'Іслі, будинок 5, у кварталі Мадлен. Адель скаржилася, що «задиhaється там від галасу і диму». Фортюне Гамелен і Леоні д'Оне, що жили на сонячних схилах Монмартру, вихваляли тамтешні сади, мальовничі пагорби, вулиці, зарослі травою. Вони підшукали для родини Гюго прекрасний особняк на вулиці Турд'Овернь, номер 37. 13 жовтня вони туди переїхали. Це було в п'ятницю. Прилаштовуючи дзеркало над коминком, помітили написане вуглем на стінці, число — тринадцять. Прикмета була недобра.

І справді, справи повертали на зле. Збори виробили безглузду конституцію. «Ось майбутнє: Францією править одна єдина палата; тобто океан під владою урагану... Щохвилини вибори. І поразка за поразкою...» При владі Кавеньяк, республіканець на словах, заводіяка, грубіян у вчинках. Що робити? І що думати? Як батько родини і рантьє, Гюго опинився в становищі захисника інтересів можновладних; як поет і друг знедолених, він зневажав цих пересичених бургграфів, які оточували його і з іронією говорили про свою сумнівну перемогу.

Бесідуєть, опісля Кло-Вужо,
Емет, Альберт, Бланкі і Кавеньяк, Бюжо;
Сміються...

Хоча б згадав хто з них того робітника,
Що після Лютого на вулиці блука,

До мера не подався, щоб милостиню мати,
Живе з труда свого, ще й хвора в нього мати...

Свій злий гумор він вклав у протест проти вжитих Кавеньяком заходів, спрямованих проти свободи друку: той закрити одинадцять газет і звелів арештувати Еміля де Жірдена. Генерал вислухав цю промову з великим незадоволенням. Звідси отой холод в стосунках між ними. Але вулиці Пуатьє вже досить-таки набрид її рятівник. Якщо народ з передмість називав його «Кавеньяк-різник», то салони вважали його своїм ворогом. «Кавеньяк? Рятівний пліт? Ні, то гнила дошка»,— казав Монталембер. А Бальзак додавав: «Щодо Кавеньяка, то це звичайнісінький дурень... Унтер та й годі...» Гюго, в палаті, звернувся до генерала: «Дозвольте мені, людині думки, заявити вам, людині влади...» Палата зашуміла. Всі ці люди вважали, що представляють думку. Палати, як правило, дуже образливі. Повчати їх, не викликаючи їхнього роздратування, це тонке мистецтво. Гюго ж зовсім не володів ним.

Він, безперечно, розумів хисткість власної позиції, бо в липні 1848 року вхопився за новий спосіб впливати на громадську думку і заснував газету «Події». З неї він теж прагнув зробити «орган думки». В передовій першого номера він протиставляв ідеї, які є усім, фактам, які є нічим, забуваючи, що оте «нічого» нав'язується мислителю з особливою впертістю. Кожний номер мав девізом таку фразу: «Палка ненависть до анархії, ніжна й глибока любов до народу». Жірдена, який принаймні не заздрив новому побратимові, давав технічні поради. Банкір Шарль Малер, а передусім ювелір Фроман-Меріс, дали гроші. Віктор Гюго вмістив листа, в якому зичив успіху «Подіям» і заперечував свою участь в газеті. Ніхто цьому не вірив. Редакційна колегія, обмежена сімейним колом, складалася з двох синів: Шарля і Франсуа-Віктора (перший був товстий і «жахливо зніжений», другий — денді, марнотратник життя) та з двох учнів: Поля Меріса і Огюста Вакрі. Останній саме поставив в Одеоні віршовану драму «Трагальдабас», «огидну п'єсу в дусі веселуна-Гюго»,— як сказав Бальзак. П'єсу освистано. «Мені не доводилося бачити нічого забавнішого»,— писав Бальзак до пані Ганської,— від Фредеріка Леметра, що оголосив публіці після цієї ультрабурхливої вистави: «Панове й дами, п'єса, яку ми мали честь показати вам, написана громадянином Огюстом Вакрі». Але, може, ще забавнішим був Гюго, коли він лаяв друзів автора, які присаджували свистунів і обзивали їх ослами...» Все це нагадувало битви за «Ернані», як зауважив Бальзак.

«Події» опублікували спогади мадам Гюго і два оповідання її дочки, Адель. Сент-Бев, унизу, під статтю «своєї Адель» про Нодьє, дуже гарною, зрештою, написав своїм дрібним почерком: «Підкреслені рядки не її».

І справді, деякі пасажі звучать точнісінько як у Гюго. Відділ мод і світську хроніку доручено Леоні д'Оне, яка підписувала свої «Листи з салонів» псевдонімом «Тереза Бларю» і розводилася в них про оздоблення помешкань, про квіти, про те, як одягати дітей, але й тут іноді в якійсь фразі відчувалися пазури лева. Читачки не здивувалися б, якби театральний відділ було запропоновано Жюльєтті Друе. Але театральні рецензії, часто блискучі, писав Огюст Вакрі. З проханням про співробітництво газета звернулася і до Бальзака. Бальзак до пані Ганської, 11 липня 1848 року: «Перервали мою працю двоє славних людей Гюго; вони хочуть заснувати газету. Ми матимемо політику Гюго, партію Гюго і т. д. Я писатиму чотири аркуші «Людської комедії» за чотириста франків замість 2800. Оце така лютнева революція...» Судження поверхове.

Незважаючи на спростування, читачі «Подій» приписували авторство передових Вікторів Гюго. Насправді ж стиль ще нічого не доводив. Ця літературна манера була заразлива, і як Вакрі, так і Шарль Гюго писали мимовольні пародії. Проте «лінія газети», безперечно, була лінією Віктора Гюго, в даний момент — ворожість до Кавеньяка, а взагалі — зусилля, спрямовані на те, щоб примирити порядок і справедливість, багатство і милосердя, гроші і серце.

БИТВИ ПОЛІТИЧНІ Й ДУШЕВНІ

Гюго — один з тих небагатьох людей, котрі завжди повертають до свободи, як до джерела всякого добра.

Ален

1850—1851 роки були для Віктора Гюго періодом політичних битв і душевного розладу. В політиці від часу розриву з Елісейським палацом він був позбавлений опори. Підтримуваний лівими, бо в своїх промовах він палко захищав громадянські свободи, він ніколи не був прийнятий до їхнього кола; освистуваний і цькований правими, які вдавали, що зневажають його, як запроданця, він пізнав на собі, як і Ламартін, що нема на світі нічого хисткішого за популярність.

Січень 1850 року: «П'ять років тому я був близький до того, щоб стати улюбленцем короля. Сьогодні я близький до того, щоб стати улюбленцем народу. Проте я не став і не стану ні тим, ні тим, бо прийде час, коли моя незалежність виступить наяв, а моя вірність власному сумлінню розсердить цього на вулиці, так як вразила Того в Тюільрі...»

Луї-Наполеон холодно й методично здійснював свої наміри. Мета: вдержати владу. Тактика: опанувати армію і поліцію, а отже, заступити «бургграфів» «мамелюками», ціл-

ковито відданими його особі. Під час цієї операції, щоб заспокоїти правих, вдавати, ніби він підтримує їхню політику. «Треба,— казав Монталамбер,— зробити похід на Рим у себе вдома». Іншими словами, вигнати республіканців з шкіл, так як з Рима. Люї-Наполеон кинув бургграфам гризти цю кістку. Закон Фаллу приніс, насправді, не свободу навчання, а монополію навчання для клерикалів. Союз Конгрегації і Золотої середини!

Віктор Гюго виступив проти з блискучою промовою. Його пропозиції були дуже прості: безплатна освіта на всіх щаблях, обов'язкова в початковій школі; «серце народу поєднане з мозком Франції»; відокремлення церкви від держави в обопільних інтересах.

Це зовсім не означало, що він виступав проти релігії. Зовсім навпаки: «Стерти бідність з лиця землі; добитися, щоб усі чола піднялися до неба». Так, але релігія, а не клерикалізм: «Ох, я не змішаю вас, панове клерикали, з церквою, як не переплутаю омели з дубом. Ви паразити на тілі церкви, її болячка... Ви не віруючі, а сектанти релігії, якої не розумієте. Ви інсценізатори святості. Не вплутуйте церкви до ваших справ, ваших махінацій, вашої стратегії, ваших доктрин, ваших амбіцій. Не називайте її матір'ю для того, щоб зробити з неї служницю. Не терзайте її, виправдуючись, що вчите її політики. А головне — не рівняйте її до себе. Гляньте на кривду, яку ви їй чините...»

Мамелюки з Єлісейського палацу подали в квітні 1850 року проект закону про вигнання з країни за політичні злочини. Ув'язнення на вигнанні! Це було старанною підготовкою майбутніх переслідувань. Лютьнева революція скасувала смертну кару за політику: її замінено повільним конанням.

— Ось людина, — сказав Гюго на зборах, — засуджена надзвичайним трибуналом... Ця людина, цей засуджений, злочинець для одних, герой для других — бо саме в цьому нещастя нашого часу... (Хвиля обурення серед правих).

— Після вироку суду, — гукнув Дюпен-старший, голова Законодавчих зборів, — злочинець є злочинцем для всіх, а за героя його можуть вважати тільки його спільники! (Вигуки «браво» серед правих).

— Я дозволю собі навести панові голові Дюпену один приклад, — відповів Гюго. — Маршал Ней, засуджений 1815 року, визнаний судом за злочинця. Для мене він герой, хоч я не був його спільником. (Тривалі оплески серед лівих).

Репліка витримана в стилі. Голова Дюпен мусив її мовчки проковтнути. Того дня Гюго був справді криком людського сумління.

«Я знаю, панове, щоразу, коли ми видобуємо зі слова «совість» усе, що — як на нас — можна з нього видобути, ми маємо нещастя викликати посмішку у великих політиків. Спершу ці великі політики не вважають нас за невиліковно хворих; вони жалі-

ють нас; вони погоджуються лікувати недугу, яка нас вразила — сумління, — і доброзичливо протиставлять нам державні інтереси. І тільки коли ми і далі обстоюємо своє, вони впадають у гнів. Вони заявляють нам, що ми не маємо уявлення про державні інтереси, що нам бракує політичного чуття, що ми несерйозні люди і врешті... як вам це сказати? Авжеж, так, вони кидають нам образу, найтяжчу зневагу, яку тільки можуть знайти: вони називають нас поетами...

Республіка запровадила 1848 року загальне виборче право; бургграфи шкодували за обмеженням виборчим правом. Принц-президент кинув їм на з'їжку змінену систему голосування, яка з допомогою крутійства стосовно місця проживання і цензу викреслила одним махом з списку виборців чотири мільйони осіб — робітників та інтелігенції, і відповідальність за яку з неперевершеною спритністю він скинув на комітет в складі сімнадцяти бургграфів».

Гюго сміливо рушив в атаку і захищав загальне виборче право, єдиний регулятор народних пристрастей, єдиний засіб встановлення справедливої влади, єдину опору проти анархії, клаптика суші серед розбурханого моря. Він висміював принца-президента, Нуму з сімнадцятьма егерями¹.

«Гаразд, — звертався він до правих, — ви заріжете чотири мільйони голосів, — але не заріжете часу, що йде вперед, години, що дзвонить, землі, що крутиться. Нічого не вдієш, погодьтеся з цим, минуле є лише минулим. Спробуйте полагодити його старі осі й колеса, запряжіть у нього сімнадцять державних мужів, якщо захочеться. Сімнадцять державних мужів у запрягу! Витягніть його на ясне світло сьогодення дня, і що ж тоді виявиться? Що це й надалі минуле! Воно тільки виразніше покаже свою трухлявість, та й годі...»

Парламентська більшість застосовувала проти нього два засоби оборони: глузливі смішки і нагадування йому його давніх поглядів. Монталамбер висловився про нього, що він сприяв усім урядам, а потім кожного зрікся. Гюго дотепно захищався. Але позиція на зборах наражала його на небезпеку. Кружляли лиховісні чутки, що парламентська більшість прагне заколоту, в разі потреби навіть спровокованого поліцією, щоб потім потопити його в крові. Якесь сліпа куля могла тоді влучити в небажаного противника. Полковник Шарра (ліберал) сказав Вікторові Гюго: «Ви обережніше». Той відповів: «Ба, я б потішився, коли б вони насмілилися прийти до мене, до моєї діри, де тільки вірші й обривки строф по всіх кутках». Тоді йому дружньо порадили більше не виступати в справі зміни виборчої системи.

«Це вирішено: я візьму слово, а потім уже хай буде що буде. Ці маленькі люди, які ви-

¹ Егерія — за міфологією німфа, що приходила до римського імператора Нуми в гай давати йому поради.

махують великою шаблею, рік дев'яносто третій у 1850 році, Тьер, який приводить на світ потвору — це було б забавно...» Вони здавалися йому скоріше блазнями, ніж потворами; він помилявся: вони були і блазнями і потворами.

Він мав би більше сили в громадському житті, якби його особисте життя не було таке безладне й гідне осуду. Обов'язок, вдячність, любов, бажання робили його невільником зв'язків, нав'язаних уже давно, і нових, скороминутих. Три жінки, майже три дружини — Адель, Жюльетта, Леоні — жили поруч на схилах Монмартру, в тісному колі; кожній з них доводилося присвячувати частину свого часу і бігати від одної до другої, наражаючись на те, що Адель і Леоні, які в певному розумінні уклали спілку проти найкращої з них трьох, спіткають його з Жюльеттою.

Жюльетта, яка — невидима — завжди поспішала услід за своїм володарем, коли той переїжджав, ховала тепер «свою скромну особу і свою велику любов» у глибині містечка Родьє, в темному завулку, де жила «в одноманітності чекання й нудьги». Єдине щастя: супроводити іноді коханця до палати, до Академії, послухати його промови, ждати нечастих відвідин і щоранку дивитися здала на двоє вікон кімнати коханого, який 1845 року, нарешті, дозволив їй виходити самій. Вона ще нічого не знала про роль, яку відігравала в житті Віктора Гюго Леоні д'Оне, і підозрювала інших жінок, зрештою не без підстав, бо Гюго менше, ніж будь-коли, умів тепер не спокушатися тим, що попадало під руку; отже, була дама з півсвіту Жозефіна Фавілл; світська пані мадам Роже де Жанетт; засуджена за крадіжку Гелена Госсен; поетеса Луїза Коле, палка незнайомка Наталі Рену; авантюристка Лора Депре; актриса з Комеді Франсез Сільвані Плессі; так звана віконтеса дю Валон, про яку В'ель-Кастель сказав, що «вона пускала в обіг своїх трьох гарненьких дочок, ніби це були цінні папери»; куртизанка Естер Гімон; можливо, й Рашель. Гюго, який у часи своєї цнотливої молодості надавав такого значення чистоті, писав тепер на тему кохання вірші в дусі Шеллі:

Де вчаться любовців? Де ж учаться кохання?
У вітру запитай, що кущ калини гне,
У мотилі, що мчить на полум'я нічне,
У променя, що нам несе тепло й світання,

У пташки, що летить з нудного зимування,
Гніздечко в'є м'яке, где пари в тишині!
І серце знітиться: «Хіба ж те знає мене?»

Зболіле серце кричало від горя, коли 29 квітня 1851 року вмерла від апоплексичного удару Фортюне Гамелен. Сумна подія для Віктора Гюго, який втратив вірну подругу; катастрофа для Леоні д'Оне, яка після суду, що позбавив її чоловіка, знайшла в цій розумній жінці повірницю і товаришку. Покинута на небезпечні роздуми про свою долю,

екс-мадам Біар почала доходити висновку, що змарнувала своє життя заради Віктора Гюго, що вона заслуговує на те, щоб він присвячував їй більшу частину свого, і що він повинен принаймні принести їй в жертву Жюльетту. Не раз вона намагалася схилити до цього самого коханця, але наштотувалася на рішучий опір.

1849 року вона вперше пригрозила Вікторові Гюго, що усе розкриє Жюльетті; він її присадив.

«Я вчора почула від Вас дуже різкі слова, що я вчинила б дуже негарно і втратила б Вашу пошану, якби зробила те, на що чотири роки терпіння і душевні муки дають мені певне право. Ви сказали так, і хоча це несправедливо, хоча я бачу в цьому доказ Вашого кохання до іншої, я зупиняюся перед цією погрозою в страхіві більшому, ніж перед загрозою смерті. Гаразд, я не зроблю того, що хотіла зробити. Здобудуся на мужність надлюдську і вшаную щастя й ілюзії того, кого ненавиджу найбільше в світі, особи, яку б з радістю задушила власними руками, навіть коли б і довелось відповідати за цей вчинок перед богом!...»

Вона мучила Гюго постійними запитаннями: «Якщо вона вже не має ніяких прав коханки, то що ж від неї ховати? А якщо навпаки, якщо вона має такі права, то я не можу поводитися інакше. Оскільки Ви не хочете відкрити їй очі, значить, Ви залишили їй права, які, по суті, належать мені. Я зрікаюся їх, хоч душа в мене мертвіє, але не згоджуюся їх ділити. (...) Я б погодилася ще на те, щоб Ви бачили її як приятельку, а Вам стає зухвальства казати, що я була б злюкою, роблячи крок, який поставить нас усіх на свої місця! Але ж я відмовилася від цього, і годі про це говорити...»

Ось уже майже чотири роки я грала ганебну роль, оскільки вона має право вважатися за єдину жінку, яку Ви кохаєте... Хай буде по вашому, хай розсудить вас бог! Я житиму в розпачі, але вільна принаймні від докорів сумління. Я зібрала тут усе, що маю від вас. Можете прислати її за цим».

Через два роки настрої змінилися, і замість того, щоб відмовитися від своїх прав, Леоні д'Оне завдала удару. 29 червня 1851 року в Родьє, № 10, прийшла пачка листів, перев'язаних стрічкою і опечатаних гербом Віктора Гюго — намальованим ним самим шитом з девізом: Его Hugo (Я Гюго). Сповнена тривоги, Жюльетта розпечатала пакунок, хапливо прочитала і з жахом дізналася, що, починаючи з 1844 року, її коханець любив іншу жінку і писав їй пристрасні листи, не менш прекрасні, як і ті, що ось уже вісімнадцять років були її єдиним щастям, її єдиною гордістю. «Ти ангел, і я цілую твої ніжки, цілую твої сльози... Ти світло моїх очей, ти саме життя мого серця...» Навіть порівняння були ті самі, які він колись знаходив для Жюльетти. До бандеролі була

додана записка від Леоні з поясненням, що зв'язок цей триває й далі, що «як у товаристві, так і в самому домі Віктора Гюго він здобув собі права, і що Жюльетті краще, мабуть, теж його визнати і першою порвати пута, які вже нелюбі поетові і які він скорше тягає, ніж носить». Важко уявити собі страшніший удар для жінки, котра все своє життя віддала єдиному кохання, ніж цей доказ щоденної зради, приховуваної від неї вже сім років! Жюльетта вийшла з дому в сльозах і — в стані, близькому до божевілля, — блукала ціліснінький день по Парижу. Повернулася вона надвечір, знеможена рятівною втомою; вона сподівалася, що прийде Віктор, і вирішила після розмови з ним поїхати до своєї сестри в Брест.

Гюго не став нічого заперечувати, він благав прощення і пропонував принести в жертву суперницю. Але навіть виправдуючись, він вихваляв її достоїнств: красу, культуру, натякав на симпатії і прихильність, яку мали до мадам д'Оне дружина і сини поета; це ще поглиблювало гіркоту становища для Жюльетти. Вона була надто горда, щоб прийняти любов, яка була б жертвою.

Жюльетта Друє до Віктора Гюго, 28 червня 1851 року:

«В ім'я всього святого, що ти маєш, в ім'я мого незмірного горя благаю тебе, коханий, не виявляй до мене фальшивої великодушності; не край свого серця, намагаючись зберегти моє. Ця жертва, хоч цілковита, не дасть мені надовго ілюзії, і я відчуваю — я не простила б собі того, що дозволяла їй себе обдурювати ціною твого власного щастя... А тепер, мій боже, якщо ти вважаєш, що я достатньо спокутувала злочин приходу на цей світ, зглянься наді мною; боже, позбав мене гіркоти бачити, як з моєї вини страждає людина, яку люблю більше, ніж власне життя, більше, ніж щастя, більше, ніж твої святі радощі раю; хай він буде щасливий з іншою, ніж має бути нещасний зі мною; о мій боже, простягаю руки до тебе в молитві, лиши йому вільну волю, пошли йому справжню щедрість, вкажи істинний обов'язок, дай йому справжнє щастя, і я благословлю тебе і без скарги прийму свою долю».

Взаємне змагання в шляхетності. Коли Жюльетта, після сумних роздумів, почала говорити про розрив, Гюго, як і всі чоловіки в таких випадках, заблагав милосердя. Він скаржився на безсоння, на біль у горлі, а також на тривогу за синів, переслідуваних урядом. Тінь Леоні, фатальної жінки з дитячим личком, витала над цими змаганнями в самозреченні. **Жюльетта до Віктора Гюго, 30 червня 1851 року:** «Я вдячна цій жінці, що вона була немилосердна в доказах твоєї зради. Аж по колодочку вона встромила мені в серце те обожнювання, яким я тебе вщедряла сім років. Те, що вона зробила, було цинічне й жорстоке, але чесне. Ця жінка гідна бути моїм катом. Кожен удар

влучив у серце...» Дві жінки, закохані в одного чоловіка, ненавидять одна одну, але водночас і поважають за те фанатичне кохання.

Згодом, оскільки поет і його коханка заглишилися романтиками, оскільки він проголосив право на пристрасть, оскільки він був великий мастак оберігати чуттєві втіхи й містичні пориви, і оскільки зрештою умів бути «веселим, легковажним, милим і чарівним», Жюльетта, знову захоплена, погодилася, що всі троє пройдуть «іспитовий термін», після чого Гюго зробить вибір. Термін визначено чотиримісячний (рахуючи від фатального 28 червня), що давало героєві цієї драми перепочинок і змогу вільно зустрічатися в цей час з обома жінками. Леоні домогалася своїх прав; Жюльетта «хотіла мати лише те, що дасть їй кохання».

Жюльетта Друє до Віктора Гюго, 9 вересня 1851 року: «Щасливіша за ту особу, яка писала тобі вчора, мій любий, я не визнаю за собою жодних прав на тебе, і дев'ятнадцять років, найкращих років мого життя, взятих тобою, важать для мене менше, ніж пил, якщо йдеться про твій спокій, добре ім'я і щастя...»

22 вересня 1851: «І досі я не можу зрозуміти, що змушує тебе зректися жінки, яку ти сам вважаєш гарною, молодого, дотепного, непересічного, — любов, вірність і відданість якої до тебе не підлягає сумніву, — заради бідолахи, іронією долі позбавленої доброї половини цих рис... І легко ти, людина незвичайно справедлива, людина добра від природи, — велике серце і високий розум, — хочеш принести в жертву бідолашну молоду жінку, ладну померти з любові, що має на тебе право після семи років співжиття, жінку, якій належить теперішнє і майбутнє, заради створіння спустошеного, жалюгідного, що оплакує своє минуле кривавими сльозами і не чекає від теперішнього й майбутнього нічого, крім розпачу!..»

Певно, Жюльетта почувала себе ще досить сильною, скоро дозволяла собі такий тон. Для Віктора Гюго «іспитовий термін», який полягав у тому, що він «завів обох жінок на підвісний міст кохання, щоб випробувати його міцність», був солодкою покутою. Вранці він працював удома, в той час як Жюльетта в себе переписувала «Жана Вальжана», а згодом зустрічалася з ним на східцях собору Нотр-Дам-де-Лоретт і товаришила йому весь пообідній час. Обід належав сім'ї, вечір Леоні, про яку другого дня він розповідав Жюльетті з болісним для неї поживавленням і захватом. Але коли якесь випробування має тривати чотири місяці, доля накидає часом розв'язку значно раніше і в спосіб непередбачений.

Гюго як громадський діяч саме переживав період більш ніж важкий. Починаючи з лютого 1851 року, він виступав не лише проти уряду, але й проти особи Луї-Наполеона,

«Ми не голосували за Наполеона, як за Наполеона; ми голосували за людину, яка, бувши політичним в'язнем, написала чудові книжки на захист незаможних класів... Ми покладали на нього надії. Ми розчарувалися в них...»

Він визнавав, що довго вагався щодо Республіки. Згодом, побачивши, як її «підступно взято, зв'язано, обезвладнено, як їй заткнуто рота», він упав перед нею навколішки. «Бережіться,— казали йому,— бо поділите її долю». — «Це ще одна спонuka, щоб я став на її бік,— відповідав він.— Республіканці, розімкніть свої лави, я ваш». Література? Розчарування? Почасти, може, й так, але також і відразу до «достойників», очікування небезпеки і святий гнів. Під брамами Бурбонського палацу вже чувся брязкіт багнетів. Збори вчинили самогубство. Терплячи кабінет, складений з мамелюків, вони віддали всю владу в руки принца. Вони знали, що, позбавлений права бути вдруге обраним, авантюрист має тільки один вихід: державний переворот, і все-таки дозволили забрати командування військами в Шангарньє, єдиної людини, яка могла захищати Збори. «Кого Юпітер хоче скарати...» Збори давно вже дійшли до недоумства.

Батажки банди з оточення президента домагалися застосування сили. Луї-Наполеон був не проти, але не хотів ризикувати, поки не зважив усіх шансів добитися успіху. Поставив спершу свого префекта поліції — Мопя; свого військового міністра — Сент-Арно; свого командувача збройних сил у Парижі — Маньяна. Поки бойові порядки не були на місці, він вів переговори, оскільки прагнув перегляду конституції, яка б дала йому владу років на десять разом з цивільним листом, гідним справжнього володаря. Дядько теж колись ішов цією дорогою. Було відомо, що вона веде до імперії. Але, щоб здійснити перегляд конституції, змовники мусили дістати дві третини голосів на Зборах. Отож багато роялістів покладали ще певні надії на 1852 рік. Луї-Наполеон вимагав мільйонів і років. Тьер відповідав: «Ні одного су, ні одного дня». Розрив був неминучий.

17 липня Віктор Гюго виступив проти перегляду конституції і був зустрінутий правими з невимовним презирством. Галас, вибухи сміху, вигуки з місць — нічого не шкодували для великого письменника. Він справді атакував водночас традиційну монархію або право престолонаслідування, як і те, що бонапартисти називали монархією слави.

«Монархія слави, кажете? Вибачайте! Хіба ви маєте славу? Покажіть нам її! Цікаво було б побачити славу за теперішнього уряду... Як то? Таж тільки тому, що була людина, яка виграла битву під Маренго і яка потім панувала, ви теж хочете панувати, ви, хто виграв лиш битву під Саторі!.. Як то? Після Августа Августул! Як то? Таж тільки тому,

що ми мали Наполеона Великого, доконче треба мати Наполеона малого!..»

Уперше хтось наважився говорити таке на Зборах. Ця здорова гвалтовність бентежила сором'язливих примиренців, монархістів, які, подібно до Монталамбера, таємно підтримували імперію. Ліві аплодували, праві галасували; веремія зчинилася,— визнає «Монітор»,— неймовірна. Хтось із правих підбіг до самої трибуни і перебив Віктора Гюго:

— Ми не хочемо слухати далі. Погана література робить погану політику. Ім'ям французької мови і французької трибуни ми протестуємо! Ідіть з усім цим до Порт-Сен-Мартена, пане Віктор Гюго.

— Ви, виявляється, знаєте моє ім'я,— вигукнув Гюго,— а я вашого не знаю. Як вас звати?

— Бурбуссон.

— Це перевершує всі мої сподівання. (Сміх).

Перегляд конституції відкинута. Оскільки легальний шлях був таким чином закритий, довелося перевести стрілку в напрямку застосування сили. В разі успіху, як говорив колись генерал Моле, він мав би всю Францію, стомлену від парламентських чвар.

Стоячи на боці приреченої Республіки, Гюго бравував катастрофою. Правосуддя — несправедливе — вже узяло в шори редакторів «Подій». Франсуа-Віктор Гюго і Поль Меріс дістали по дев'ять місяців тюрми, Огюст Вакрі — півроку (Шарль Гюго вже раз сидів). «Події» були закриті і згодом почали виходити під назвою «Пришестя народу». Віктор Гюго щодня відвідував у Консьєржері своїх двох синів і двох друзів. Він попивав з ними кепське червоне вино з їдальні. Скоро, мабуть, мала настати його черга. «Голгофа й ореол переді мною». Він знаходив у цій думці якусь гірку втіху. З одного боку, вона звільняла його сумління «від докорів, що він, хоча проти власного бажання, мовчки терпить неволю», а з другого — думка про життя на вигнанні вже давно засіла в його мозкові. Мотив вигнання — чи то меланхолійний, чи то майже триумфальний — не раз вибивався на перше місце в симфонії його життя. Лаорі — вигнанець; Ернані — вигнанець; Дідьє — вигнанець; Фрідріх Барбаросса — вигнанець; Наполеон Великий — вигнанець: «Ніколи не карай вигнанням! Кара ця безбожна!» Так воно є для більшості простих смертних, але для Мислителя вигнання, можливо, та сама свобода, втеча і розв'язання проблеми, щось велике й романтичне, таке, як він любив!

В особистому житті він також відчував потребу рішучих дій. Випробування почуттів оберталось на користь Жюльєтті. Леоні д'Оне, збита з пантелику провалом свого маневру, втрачала зайняті позиції. Любов Жюльєтти була драматичнішою. Прощі до гробу. Присяги вічної вірності в ім'я двох ан-

¹ Останній римський цезар.

гелів-хранителів (Дідіні і Клер). Таємні візити Жюльетти на вулицю Тур-д'Овернь; поцілунки й пестоші за два кроки від дружини. «Не бачу вже твоєї вини, я відчуваю лише мою любов, не хочу бачити, чи я залишилася скалічена в твоєму серці. Я знаю тільки, що ти залишився цілий у моєму...» З 20 по 24 жовтня осіння проща по лісу в Фонтенбло: «Моє серце засипане опалим листям ілюзій. А проте я відчуваю, як до нього піднімаються соки, і досить твого життєдайного подиху, щоб провини обернулися в квіти й плоди...» Гарні вірші Віктора для Жюльетти:

Нехай голублять вас, тамуючи страждання,
Зірниця — дочка ночі, любов — душі дочка,
Світ, що в темноті ллє сіяння,
Сміх, що в неволі не зника...

І нарешті, 12 листопада 1851 року ця записочка, гідна Жюлі де Лепінасс. **Жюльетта Друє до Віктора Гюго:** «В мені надто багато справжнього кохання, щоб лишалося місце бодай для крихти самолюбства. Я збираю своє щастя всюди, де тільки його знайду: на розі вулиць і на дорогах, вдень і вночі; я чигаю на нього і жебраю його всіма способами і з найжаліснішою впертістю — простягаю руки і серце за наймізернішою милостиною, яку ти даєш мені в своїй щедрості, і дякую тобі за ту жалість, незалежно від того, як ти її виявляєш. Моє почуття власної гідності і моя гордість полягають у тому, щоб любити тебе більше, ніж будь-хто на світі, і — без вихвалання — маю таке враження, що мені це вдається. Найзаповітнішим бажанням моїм було б вмерти за тебе...» Леоні д'Оне не знаходила таких акцентів. Найбільше кохання мало вийти переможно з випробування вогнем. Доля прискорила розв'язку.

ДОБРІ ЛЮДИ

Країна, яка свій порятунок мала б завдячувати тій чи іншій людині, не врятується надовго навіть з допомогою цієї людини, а крім того, й не заслуговує на порятунок.

Бенжамен Констан

У грудні 1851 року державний переворот став чимось неминучим. Луї-Наполеон хотів залишитися при владі; його поплічники вирішили допомогти йому в цьому. Тут уже не йшлося про захист якоїсь ідеї чи переконання. Ватажок і виконавці мали лише одну ідею: жити на широку ногу і то якнайдовше. А тим часом Збори відмовили їм у дотації й продовженні повноважень. Вони могли тільки вдатися до сили. Сила була в їхніх руках. Армія слухається наказів, а Збори в своїй глупоті дозволили, щоб командування вій-

ською, розміщеним в Парижі, було доручено людям, відданим президентові. Хто ж захищатиме свободи? Монархісти? Вони боялися виборів у травні 1852 року. Народ? Червоні дні відрізали його від ліберальної буржуазії. Починаючи з осені 1851 року змовники могли безкарно здійснити переворот. Але Сент-Арно, військовий міністр, порадив зачекати, поки всі члени Зборів будуть у Парижі, і потім арештувати їх ще в ліжках. Зрештою, друге грудня, річниця Аустерліца і коронації, був для бонапартистів днем справді святковим. Цей день і обрано.

Гюго відчував небезпеку, що чигала на нього. Його сини були у в'язниці. Вірна Жюльетта дослухалася до всіх розмов, «чекаючи державного перевороту», і вже готувалася рятувати коханого. Другого грудня, о восьмій ранку Гюго вже не спав, але ще лежав і працював. Ввійшов слуга з переляканим виглядом: «Якийсь представник народу хоче говорити з паном». — «Хто?» — «Пан Версіньї». — «Проведи». Версіньї, людина смілива і розумна, ввійшов і розповів про оточення вночі Бурбонського палацу, про арешт квесторів і боягузтво голови Дюпена, про розліплену на всіх мурах прокламацію, у якій говориться про державний переворот. Ті з представників, які вирішили були чинити опір, повинні зібратися на вулиці Бланш, будинок 70, у баронеси Коппан.

Поки Гюго квапливо вдягався, прибув ще один з його протезе, безробітний, на ймення Жіраар. Він прийшов з вулиці. «Що говорить народ?» — запитав Гюго. Народ мовчав. Люди читали афіші й ішли далі, на роботу. Перед кожним таким оголошенням стояли найняті суб'єкти і пояснювали: «Реакційну більшість розігнано». Перехожі знизували плечима. «Буде бій», — сказав Гюго і зайшов до спальні дружини, яка читала в ліжку газету. Він виклав їй ситуацію. «А що ти збираєшся робити?» — запитала вона. «Виконувати свій обов'язок». Вона поцілувала його й промовила: «Іди!». Це було мужньо. Двоє її синів сиділо у в'язниці, а державні перевороти не милують і жінок. Але Адель ніколи не бракувало сміливості.

На вулиці Бланш, у будинку № 70, Гюго застав Мішеля (Буржа) та інших представників, серед них Бодена і Едгара Кіне. Незабаром салон заповнили люди. Гюго перший узяв слово і сказав, що боротьбу слід починати негайно. Відповісти ударом на удар. Мішель був іншої думки: «Це не 1830 рік, — сказав він. — Тоді двісті двадцять один були популярні, теперішні Збори непопулярні». Треба було дати народові час зрозуміти, що сталося. Гюго, як завжди, довіряв тільки власним очам. Він пішов на бульвари. Біля Порт-Сен-Мартена зібрався величезний натовп. Потім показала довга колона піхоти з барабанщиками на чолі. Якийсь робітник упізнав Віктора Гюго і запитав, що треба робити. «Зривайте бунтівничі афіші про дер-

жавний переворот і гукайте: «Хай живе конституція!» — «А якщо почнуть у нас стріляти?» — «Беріться до зброї». Йому відповів могутній крик: «Хай живе конституція!» Друг, що супроводжував Віктора Гюго, благав його заспокоїтися і не давати солдатам Луї-Наполеона приводу стріляти в натовп.

Гюго повернувся на вулицю Бланш, розповів колегам про побачене і запропонував скласти прокламацію. Жодних фраз. Десять рядків. Він почав диктувати: «До народу. Луї-Наполеон Бонапарт зрадник. Він розтоптав конституцію. Він порушив присягу. Він поза законом... Хай народ виконає свій обов'язок. Його очолять представники республіканців...» Поліція наглядала за будинком, в якому вони зібралися. Збори перенесено на набережну Жеммап, № 2, до Лафона. Обрано комітет від лівих: Карно, Флотт, Жюль Фавр, Мадье де Монжо, Мішель (Бурж), Гюго. Хтось запропонував назвати його Комітетом бунту. «Ні,— відповів Гюго,— Комітетом опору. Бунтівник — це Луї Бонапарт». За хвилину Гюго вийшов на вулицю до Прудона, який дав йому знати, що чекає на нього. «Я прийшов вас по-дружньому попередити. — сказав Прудон. — Ви помиляєтеся. Народ вас не підтримає». Гюго обстоював своє. Він хотів наступного дня почати бій. На стала північ. Куди йти? Один молодий чоловік, Ла Роельрі, запропонував йому схованку, Мадам Ла Роельрі, яка вже лягла, встала, щоб прийняти гостя, «чарівна жінка, біла і ясноволоса, в халаті, з розпущеними косами, гарна, свіжа, здивована, але спокійна». Досить було з'явитися жінці, як уже вся ця небезпека видалася йому романтичною. Йому постелили на канапі, трохи короткуватій; він не заснув. На світанку він подався додому. Слуга Ізідор, побачивши його, гукнув: «А! Це ви, пане! Сьогодні вночі приходили вас арештувати».

День 3 грудня став днем барикад. Убив себе Боден, виголосивши перед смертю своє знамените: «Ви зараз побачите, як вмирають за двадцять п'ять франків». Представники, які лишалися на волі, видали декрет, що Боден за свої заслуги перед вітчизною спочине в Пантеоні. Слід зауважити, що ці люди важили власною головою. На площі Бастилі Гюго виголошував палку промову перед групою офіцерів і жандармів, коли Жюльєтта, яка всі ці дні ходила всюди за ним, схопила його за руку і сказала. «Ви наражаєте себе на розстріл».

4 грудня, день вирішальний, був днем різанини. Міщанські і ліберальні елементи організували опір. Його жорстоко придушено. В Парижі було щонайменше чотириста вбитих. Гюго твердив, що тисячу двісті; В'ель-Кастель — дві тисячі. Для цензури нема нічого легшого, як сфальсифікувати цифри на другий день після заворушення. Як і в часи білого терору, ультр вимагали від принца «запнути статую Милосердя і Жалю і стати людиною з бронзи, непохитною і

справедливою» й панувати «з мечем репресій у руці». Серед цього кривавого неладу Жюльєтта і далі не губила з очей Віктора Гюго. Є щось патетичне й величне в цій, ще гарній, хоча й змарнілій, посивілій жінці, яка поспішає на певній відстані за коханим, щоб у разі потреби затулити його своїм тілом від кулі. Безстрашна серед різанини, вона то губила його, то знову знаходила. «Мадам Друе все віддала і все присвятила мені, — пише Віктор Гюго, — завдяки її самопожертві я вийшов цілий з грудневих подій 1851 року...» Через вісім років (1860) на коректорському примірнику «Легенди віків» він написав замість посвяти:

«Якщо мене не взяли, а отже, не розстріляли, якщо я ще досі живий, то завдяки мадам Жюльєтті Друе, яка, ризикуючи власною свободою і власним життям, вберегла мене від засідок, невтомно дбала про мене, знаходила для мене безпечні схованки і рятувала мене з якоюсь гідною подиву винахідливістю, старанністю, з якоюсь героїчною відвагою — бог про це знає, і він теж її винагородить! Вона була на ногах вдень і вночі, блукала сама в темряві паризькими вулицями, обдурювала вартових, заплутувала шпигів, безстрашно ходила бульварами серед стрілянини, вгадувала завжди, де я, і коли йшлося про мій порятунок, завжди знаходила мене. Вона не любить, коли й про це нагадують, але треба, щоб про це знали...»

Шостого грудня Жюльєтта знайшла йому схованку на вулиці Наварен, у будинку № 2, в Сарразена Монферр'є, з яким вона познайомилася в Мецці. Сім'я Монферр'є, люди крайніх правих поглядів, переховували в себе бунтівника п'ять днів. Забезпечивши йому дах над головою, Жюльєтта приносила йому вечерю — і все інше.

Віктор Гюго до Жюльєтти Друе, 31 грудня 1851 року: «В ці важкі похмурі дні ти була чудова, моя Жюльєтто. Якщо я прагнув тоді любові, то будь благословенна ти, що принесла мені її. Коли — в моїх схованках, ніколи не безпечних — після ночі чекання я чув, як ключ від моїх дверей брязкає в твоїй руці, не було вже довкола мене небезпеки, ані п'їтми; в моє житло з'являлося світло! Ох! Ніколи не забуваймо цих жахливих, а проте таких солодких годин, коли в перервах боротьби була ти біля мене. Збережімо назавжди в пам'яті цю темну кімнатку, цю стару оббивку, ті два крісла одне біля одного, ці страви, розкладені на столі, коли ти приносила мені холодне курчатко, розмови, такі щирі, твої пестощі, твої турботи, твою відданість. Ти дивувалася, що я був такий спокійний і такий бадьорий. Знаєш, звідки я черпав цю бадьорість і спокій? Від тебе...»

Тим часом треба було покинути країну. Під приводом, що йому треба щось влаштувати в Бельгії, в друкарні Лютеро, відданий Жюльєтті Жак-Фірмен Ланвен попросив паспорт у префектурі поліції. Саме з цим паспортом, у четвер, 11 грудня Віктор Гюго

вийшов з північного вокзалу, покидаючи Париж під прізвищем Ланвен (Жак-Фірмен), складача книжкової друкарні, який мешкає в Парижі, по вулиці Женер, номер 4, вік — сорок вісім років. Зріст 1 м 70 см. Волосся сиве. Брови темні. Очі карі. Борода сива. Підборіддя кругле. Обличчя овальне». Подорожній мав робітничий кашкет і чорну накидку. Чи його не можна було впізнати? Чи скоріше не хотіли його впізнати? Хтозна. У кожному разі, під час заколоту його хотіли заарештувати. В листі до батька молода Адель згадує про «жахливу ніч, коли прийшли по тебе». Але втеча Гюго була менш небезпечна для режиму, ніж переслідування його.

Мадам Гюго, хвора й прикута до ліжка, не могла брати участь у боротьбі. Лишившись сама з дочкою, чекаючи щохвилини поліції, вона старанно доглядала все, що доручено їй, і підтримувала постійний зв'язок із «своїми в'язнями»: Шарлем, Франсуа-Віктором і Огюстом Вакрі. Бо, як не дивно, під час найзапекліших боїв Вакрі зміг передати їй через посланця листа з Консьєржері: «Ми відчуваємо себе добре і не занепадаємо духом. Повідомляйте про себе. Вже друга година, а ми нічого не одержали. Не виходьте на вулицю. Переберіться до мене, або куди завгодно. В листах до нас прошу не згадувати про вашого чоловіка. Якщо ви матимете якісь новини, то напишіть нам лише: «В нас усе гаразд». Невідомо, хто ще перечитує наші листи. Ми читаємо газети, але оскільки виходять уже тільки урядові, то не знаємо, що й думати! Просимо писати якнайчастіше. Ми турбуємося тільки про вас. За нас не бійтеся. Ваші навік.

Четверта година. ...Стрілянина наближається. Б'ються довкола нас. Народ іде вперед. Ми в безпеці за товстими мурами тюрми; сподіваємося, що й ви в безпечному місці. До нас привели близько п'ятдесяти в'язнів і поранених. Вони у великому коридорі, що з'єднує канцелярію з нашими камерами. Щоб ви тільки не виходили на вулицю. Нас турбує тільки, чи ви в безпеці. Спробуйте передати нам кілька слів через цього посланця, щоб ми знали, що і як з вами.— Ваш О.»

Поблажлива Консьєржері. 12 грудня Віктор Гюго написав до дружини, вказавши адресу: Пан Ланвен, Брюссель, до запитання. Листа адресовано мадам Рів'єр, вулиця Тур-д'Овернь, 37, Париж; хитрість, шита білими нитками.

Адель до Віктора Гюго, 13 грудня 1851 року: «Дорогий друже, співаємо Осанну! Що за благословенного листа я оце одержала!.. В нас не було ніякого трусу. Був трус на вулиці Лаферр'єр, що дуже схвилювало нашу стареньку. Я пунктуально дотримуватимуся твоїх порад, але будь спокійний, поки я жива, ніхто нічого не займе в твоєму домі». Старенька, ім'я умовлене, означало: Леоні д'Оне. Але якщо навіть Адель і далі піклува-

лася про неї, то Жюльєтта — сама з вигнанцем у Брюсселі — переможно вийшла з випробування вогнем.

Віктор Гюго до дружини, 31 грудня 1851 року: «Цей рік, що сьогодні вже кінчається, був тяжкий для нас обох: наші двоє синів у в'язниці, я на вигнанні! Нелегко це, але красиво. Легкий приморозок не шкодить урожаю. Що ж до мене, то дяка богові. Завтра, в день Нового року, мене не буде з вами, щоб поцілувати вас усіх, мої любі. Але я думатиму про вас. Все, що маю в серці, звернеться до вас. В мене тут майже те саме оточення, як і в Парижі. Сьогодні вранці мав у себе цілий гурток колишніх представників і колишніх міністрів... Ніжно обіймаю тебе й дітей, моя любя. Посилаю вам усю свою ніжність. Лист, докладений до мого, адресуй: Мадам д'Оне, Бордо, до запитання». І нехай хтось однесе його на пошту».

Лист довірливий, майже радісний, «Бо радощі це — плід із дерева жалю». З перших днів вигнання Гюго вірив у кінцеву перемогу. Новий володар здавався тоді Франції непереможним, але поет уже заявляв, що його триумф буде нетривалий:

Зловісні дні минуть, і враз ім'я їх згине,
Народи весело промовлять біля тіней:
«Цього немає вже».

ВІД ГРАН-ПЛЯС ДО «МОРСЬКОЇ ТЕРАСИ»

На старість людина і дурнішає, і мудрішає.

Ларошфуко

Треба дуже багато часу, щоб стати молодим.

Пікассо

«Ніщо не є таким ненадійним, як успіх». Вигнання було для цього життя струсом і порятунком. Віктор Гюго, пер Франції, в гаптованих і перегаптованих золотом строях, приятель старого короля-скептика, здобич легковажних поклонниць, ось-ось міг опинитися на міліні. Смерть дочки, завдавши йому муки, змусивши забути все інше, врятувала його в перший раз. Революція 1848 року дала йому змогу спробувати свої сили в ролі поета — провідника народів. Це випробування показало, що він нездатний як до парламентського життя, так і до партійних інтриг. «Є щось на зразок гордовитої самотності, притаманної велетням і геніям...» Вигнання забезпечило йому її. Щоб віднайти внутрішній спокій, йому була потрібна правдива поза, роль, в якій би він пожив. Раптова подія дала йому цю нагоду. Він став Ве-

ликим Вигнанцем, месником, мислителем... «В цю саме хвилину... коли стільки людей мають приземлені душі, коли стільки сучасників узяли за моральний принцип втішатися життям і віддаються скороминуцим і гидким справам плоті, кожен, хто добровільно усувається від життя, здаються нам гідними шани». Нарешті він був задоволений з себе. **Віктор Гюго до Огюста Вакрі**, 19 грудня 1851 року: «Я боровся і якоюсь мірою показав, що таке поет. Ці міщани знатимуть, нарешті, що уми можуть бути настільки хороші, наскільки їхні черева боягузливі...»

«Щоб не псувалося враження від добре граної ролі, вигнанець живе в благородних нестатках. Коли «Фірмен Ланвен» зійшов з поїзда в Брюсселі 12 грудня 1851 року, Лора Лютеро, подруга Жюльетти, попереджена нею, одвела його до скромного готелю «Лімбург», а згодом до «Порт-Верта», на вулиці Віолетти, 31. **Віктор до Адель Гюго**: «Я веду життя схимника. В мене маленьке ліжечко. Два плетені стільці, кімната без опалення. Мої щоденні витрати, все разом, становлять три франки п'ять су...» Він радіє з того, що може так писати. Розкішна смиренність. «Я зайняв місце так низько, що нижче вже нікуди». 14 грудня приїхала Жюльєтта; Віктор Гюго чекав на неї біля митниці; вона привезла рукописи. Вона також знала, що ходить тепер в ореолі своєї героїчної самопожертви; вона позбулася ворожої до неї дружини коханця; вона думала, що нарешті спокутувала всі свої гріхи. «То це правда, що я жінка щаслива й благословенна і маю право жити під яскравим сонцем кохання й відданості?»

Ні, то була неправда; вигнання мало свій етикет; Великий Вигнанець не міг, знехтувавши скромністю, мешкати разом з коханкою, і бідна Жюльєтта мусила жити окремо в пасажі Принца, у своїх друзів Лютеро, ображена і водночас покірна: «Нічим не жертвуй заради мене, якщо потім мав би відчувати жаль чи докори сумління. Моє життя і моя смерть належать тобі... Я обіцяю тобі, мій незрівнянний друже, що ніколи не дозволю собі ніяких гірких звинувачень...» Вона обіцяла підтримувати їхній зв'язок у межах, визначених коханням; «Я хочу бути для тебе подругою надійною, ніжною, відданою, відважною, як чоловік, турботливою, як матір, і незацікавленою, як мрець...» Ніколи ще подружжя самопожертва не досягала такого ступеня зречення.

З перших же днів Жюльєтта мала що переписувати. Святий гнів, «нестримне бажання дати свідчення» надихали Гюго і шукали для себе вираження. Він вирішив «ударити в струни грімливий» і стати роз'яреною совістю Франції, «Людиною-обов'язком». Передусім треба було розповісти про Друге грудня (назване пізніше «Історією одного злочину»). І він узявся писати на другий день після приїзду. До Бельгії напливали вигнанці; кожен із них розповідав йому свої

спогади. В готелі по сусідству жив Версіньї, з яким він починав рух опору. Адель прибула до Брюсселя 19 грудня, щоб одержати вказівки. Чоловік доручив їй під вигаданими іменами і на фальшиві адреси надсилати йому з Парижа брошури і документи. Александр Дюма-батько, що тікав до Брюсселя від кредиторів, погодився перевозити листи. Жінці й дітям Гюго радив жити ощадно. Він уподобав собі думку, він усім говорив, що зовсім зубожів. Бельгійський прем'єр-міністр Розьє подарував йому дві сорочки, він прийняв їх. Безперечно, якщо «пан Бонапарт» заніс його до офіційних списків проскрибованих, то його майно, ба навіть і меблі мали бути конфісковані. Насправді Гюго дали спокій; Адель вільно одержувала чоловікові гонорари в Спільці авторів і навіть його платню в Інституті (тисяча франків на рік). Уряд не хотів опинитися в смішному становищі, переслідуючи великого поета. Його дружина змогла навіть переказати йому триста тисяч франків французької ренти, які він як обачний батько родини і далекоглядний капіталіст замінив одразу на акції Бельгійського королівського банку, інституції тоді ще молодій, проте рекомендованій йому бургомістром Брюсселя Шарлем Брукером. Той навідувався до Гюго майже щодня і якось сказав одному з приятелів: «Він не такий уже й бідний, як хоче здаватися. Вже хто-хто, а я знаю, що він не вибрався отак без нічого. Він має гроші, і я знаю, де він їх примістив».

Тим часом Гюго писав до дружини: «Ми бідні, і нам треба з гідністю переносити це випробування, яке може скоро минути, але може тривати й довго. Я доношую старі черевики й старий одяг, це дуже просто. Ти живеш серед нестатків, навіть страждань, а часом і в крайній нужді, це не так просто, адже ти жінка і мати, але ти робиш це охоче і великодушно...» Дехто посміювався з цієї бідності на купі золота, з того, що він жалів для синів кишенькових грошей (Франсуа-Віктор одержував тоді лише двадцять п'ять франків на місяць), з цього «злидарства» власника акцій. Тут є три пояснення: 1. У Гюго була ностальгія за бідністю; він втішається тим, що відтворює навколо себе — славетної людини — вбоге житло молодості, мансарду на вулиці Драгон, і зрікається розкоші, до якої він ніколи не прагнув серцем. Наприкінці грудня він залишив готель і найняв на вулиці Гран-Пляс, 16, майже голу кімнату з канапою, столом, дзеркалом, залізною грубою і шістьма стільцями. Він живе там за сто франків на місяць і їсть лише один раз на день. Жюльєтта (місячний бюджет якої становить сто п'ятдесят франків) вважає, що він недоїдає, і щоранку присилає через свою служницю Сюзанну чашку шоколаду... 2. Він хоче жити з самих заробітків, а капітал зберегти, щоб по його смерті родина мала забезпечене життя, оскільки розуміє, що самі вони не зможуть

цього досягти (він допоможе їм трохи, говорить він, коли продасть рукописи)... 3. Він вважає, що в своїх переговорах з бельгійськими та англійськими видавцями матиме сильнішу позицію, коли переконає їх, що зуміє без них обійтися і жити з тисячі двохсот франків на рік. Отже, той факт, що він любив заощаджувати, мати значні бюджетні надвишки і впевненість у завтрашньому дні, є так само незаперечний, як і те, що в ньому нема нічого кримінального.

В Парижі Адель вела життя, гідне жінки вигнанця. Вона тепер навіть більше пишається політичною роллю чоловіка, ніж до цього його літературною славою. Вірні друзі відвідували її, розпитували про неї і про нього, вихваляли мужність, з якою він виступив на вулиці проти державного перевороту. **Адель до Віктора Гюго:** «Республіканці здивовані. Вони говорили: «Безперечно, Гюго людина поступу, видатний оратор, світлий розум, але чи буде він людиною дії, коли настане потрібний момент?» Були певні сторони, щодо яких вони сумнівалися в тобі. Тепер — коли підданий випробуванням — ти повністю вдовольнив їхні вимоги, вони шкодують, що сумнівалися...» Так як і він, вона знаходила розраду в благородстві власної позиції: «Моє життя спокійне, моє серце трохи болить, що ти на вигнанні, діти і друзі у в'язниці, але моє моральне самопочуття цілком задовільне... Те, що мене смутить, скороминуще. Те, що робить мене щасливою, залишиться зі мною назавжди». Перебуваючи в Парижі, вона могла прислати своєму панові й володареві корисну інформацію про перебіг подій і діставала таким чином на якийсь час приємну перевагу над ним.

Насправді вона інформувала його дуже кепсько і нерегулярно. То сповіщала, що режим довго не продержиться, то, навпаки, що Луї-Наполеон збирається захопити Бельгію й арештувати емігрантів. «У Франції ніхто б не виступив проти, ніхто не прийшов би тобі на допомогу...» Отож вона радила перебратися до Лондона. Такої самої думки був і Франсуа-Віктор, який писав із в'язниці: «Ідъ до Англії. Тобі там влаштують чудовий прийом... До того ж, ти знаєш Кобдена і англійців з Конгресу миру, в разі потреби вони зможуть бути твоїми радниками...» Але в Лондоні знайшли притулок Луї-Блан і П'єр Леру, які мали намір заснувати разом з ним газету, тим часом як він не хотів з ними об'єднуватися: «Це позбавило б мене окремішності, яку дає мені теперішнє становище... Це одібрало б у мене щось із тієї чистоти, яку я досягнув нині...» Крім того, він не знав англійської мови і схилився скоріше до думки переїхати на англо-норманські острови, де хоч розмовляли по-французькому.

Адель, звичайно, гнітила свідомість, що Жюльєтта в Брюсселі. Але в цьому він був непохитний: «Те, що Абель сказав Мерісові, безглузда. Особа, про яку він говорить,

справді тут; вона врятувала мені життя; ви дізнаєтесь про це пізніше; аби не вона, мене б узяли і стратили. Ця відданість абсолютна, цілковита, ось уже двадцять років. Та ще й глибоке самозречення і згода на все. Коли б не ця особа, я кажу тобі так, як сказав би перед богом, я б уже давно не жив або був ув'язнений...»

Докори припинилися, але бідна Жюльєтта і надалі була для Адель каменем спотикання, хоч та й не переставала піклуватися про чарівну Леоні д'Оне. **Віктор до Адель Гюго:** «Дякую тобі стократ за все, що ти робиш. Зроби, що тільки змога, для мадам д'О (не). Це той обов'язок, що лежить у мене на душі. Я зворушений делікатністю і справжньою добротою твоїх слів, коли ти пишеш мені на цю тему...» Віктор Гюго, зрештою, безпосередньо листувався з екс-мадам Біар, яка з свого боку також домогалася грошової допомоги. **Гюго до Леоні д'Оне:** «Ось, що я маю на сьогодні найпевнішого: три тратти видавництва Ашетт, загальною сумою сім тисяч франків. Передаю їх Вам у повне розпорядження. Нема нічого легшого для дисконтування. Що ж до тисячі франків, які Ви бажаєте одержати крім цієї суми, то можете на них розраховувати; лише хай між нами не вимовлятиметься слово «позичати». Даю і дякую, що Ви їх приймаєте. Підтвердіть, будь ласка, одержання...» Таким чином, блондинка з тужливими очима не підлягала настановам про заощадження, і одержувала лише для самої себе більше, ніж троє його дітей. Батько родини мудро зберігав свій капітал, але дивно розподіляв прибутки.

Адель, призначена повірниця, мусила зайнятися «всякими речами й паперами суто інтимними», щоб сховатися від цікавості й нескромності сторонніх осіб. У спальні Віктора Гюго «шухляда в нічному столику не хотіла відчинятися, стільки в ній було інтимних листів». Байдужа до стількох доказів подружньої невірності, Адель лише побивалася, що шухляда не була замкнена на ключ. «Тебе слід лаяти, — писала вона чоловікові, — слуги ж могли витягти і прочитати ці листи, коли б їм спала охота. Сподіваюсь, цього не сталося, бо шухляда не дуже помітна».

Джерелом великої тривоги були для неї діти. Для Деде (Адель молодша), яка стала вже на порі (двадцять два роки), раптове занедбання дому батьків з боку вибраного товариства, яке — згідно з традицією — перейшло на бік влади і відлучило еретиків, було неабиякою прикрістю. Вона шукала розради в музиці і в скорботних роздумах. **Віктор Гюго до дружини:** «Передай моїй маленькій Адель, що я не хочу, аби вона блідла й марніла. Хай заспокоїться. Майбутнє належить добрим...» Маленька Адель у цей час вела щоденник. Якби її батько міг його прочитати, то він би дізнався, що «пан Сент-Бев повертається до нас. Веде довгі розмови. «Я зневажаю політику, — каже він, — або,

точніше, не вірю в неї». Він обіцяв надіслати нам розвідку пана де Сальванді про Джерсі».

Товстун Шарль вийшов з в'язниці в січні 1852 року і приїхав до батька в Брюссель. Разом вони знайшли дві кімнати на Гран-Пляс, будинок 27, з чудовим видом на будинки, вкриті різьбою й позолотою («Жодного фасаду, який не мав би якоїсь дати, посвяти чи чогось іще»), і на міську ратушу: «фантазія поета, народжена в голові архітектора...» Шарль Гюго успадкував повільність своєї матері, любив поспати, працював мало і обходився батькові в сто франків щомісяця. Франсуа-Віктор теж був звільнений, завдяки клопотанню принца Наполеона (званого Плонплон) перед президентом. «Непрошене клопотання», — підкреслювала Адель; але ця парость родини Бонапартів лишилася вірною Гюго, і король Жером, тодішній голова сенату, навіть запрошував Адель до себе на прийом! «Не треба ображатися на цього добряка. Він любить нас. За моїм посередництвом він хотів би подати руку для примирення. Він щасливий і хотів би, щоб цілий світ його обіймав і проїдав разом з ним його мільйони...»

Мадам Гюго писала, що «її оточує багато осіб». Вільмен — «ніжний, привітний, безцінний» — прийшов запропонувати їй послуги Французької Академії і гроші.

Адель до Віктора Гюго, 18 січня 1852 року: «Вільмен додав: «Віктор великий, відважний і вірний своїм ідеалам, я дивуюся і заздрю йому; але, як я вже йому не раз про це казав, він помиляється у своїй вірі в народ. Зрештою, це помилка благородна». Я йому відповіла, що саме в цьому майбутнє, що не можна судити народ за недавні події; що тут далися ознаки розгубленості, недомовки, втома і спогади про червневі дні. Уже на прощання Вільмен звернувся до мене: «Дозвольте мені, мадам, порушити одну делікатну справу. Я хотів би вам чимось допомогти. Гадаю, з боку такого давнього приятеля, як я, така пропозиція не повинна вас образити. Ваш чоловік виїхав несподівано, не мав часу впорядкувати грошові справи. Ваші сини у в'язниці; в'язниця коштує грошей. Мене мучила думка, що така жінка, окрім власних болісних роздумів, терпить ще й нестатки. Я хочу передати у ваше розпорядження 2 500 франків. Це лише позичка, мадам, прийнявши її, ви зробите мені послугу».

Вона відмовилася: «В цьому пункті я залишилася непоступливою, боюся, що навіть суворою...» Беранже відвідував її часто, а Абель Гюго, занедбаний по смерті Ежена своїм видатним братом, виявився «безцінним». Обидві Адель займали одну-єдину кімнату, опалювану коксом, «щоб не виходити з скромних меж, визначених тобою. П'ємо лише найдешевше вино і нічого більше». Зате на вулиці багато людей, яких вона на-

віть не знала, шанобливо вклонялися їй. Компенсація.

У Брюсселі Віктор Гюго працював з тим запалом і з тим почуттям щастя, яке дають сильні пристрасті. У квітні в Парижі пішли чутки, що він одержить охоронну грамоту — дозвіл на повернення. Тоді він опублікував таку замітку: «Пан Віктор Гюго добився колись для пана Бонапарта дозволу повернутися у Францію, сьогодні він не проситиме цього для себе». У травні він відмовився від наміру закінчити «Історію Другого грудня». Надто багатьох свідчень бракувало. Він міг би видати її неповну, але жодний видавець не намілювався б купити рукопис, оскільки бельгійські власті не хотіли наражатися на репресії з боку могутнього сусіди.

Він вирішив написати й опублікувати короткий памфлет «Наполеон маленький». Це була така полум'яна гнівна імпровізація, звинувачувальна промова в дусі великої латинської традиції: блиск думки Ціцерона, сила Таціта, поезія Ювенала. Ця уривчаста, ритмічна, поетична проза була плодом опанованого шалу, що й надає краси поезії. За тоном вона переходила від інвектив старозавітних пророків до похмурого гумору Свіфта:

«Треба спочатку, пане Бонапарт, щоб ви знали бодай трохи, що таке людське сумління. Є дві речі в цьому світі — хай пан почує цю новину, — з яких одна зветься Добро, а друга — Зло. І ось відкриття для пана: брехати негарно, зраджувати зле, вбивати — ще гірше. То нічого, що це корисно, але це заборонено. Хто противиться, хто не дозволяє? Хто забороняє? Пане Бонапарт, можна бути володарем, мати вісім мільйонів голосів за собою і своїми злочинцями і дванадцять мільйонів на дрібні видатки; сенат, а в ньому — пан Сібюра; армію, гармати, фортеці; холуїв Троплонгів, лизоблюдів Барошів; бути деспотом, всемогутнім паном; а тут хтось, невидимий у пільмі, перехожий, незнайомиць виростає перед вами і каже: «Ти цього не зробиш».

Щоб працювати без перешкод, Гюго відмовився від «званих обідів і малих сімейних свят», що були якоюсь розрадою опозиціонерам на вигнанні. Вигнанець з покликання і темпераменту, він почував себе загалом досить щасливим. «Мені ніколи ще не було так легко і приємно на серці». Він знав, що в очах французів нещастя звеличує його. Жюль Жанен писав до нього: «Ви наш вождь і наш бог... Ви були Відродженням і Життям. Досить було Вам трохи віддалитися і зазнати великого нещастя, щоб ми побачили Вас у всій величності... Не більше як три дні тому Сен-Марк Жірдан з кафедри в Сорбонні згадав Ваше ім'я в якомусь прикладі з риторики; одразу одностайні оплески привітали це велике ім'я, голосне і славне». Іншому кореспондентові Гюго писав: «Проскрибовано не мене, пане, а свободу; і не я на вигнанні, а Франція». Він бачив деяких банітів:

Шельшера, полковника Шарра — тонку натуру, великого знавця військової справи; Жірдардена. З Етцелем, видавцем на вигнанні, войовничим республіканцем, чудовим другом, люб'язним автором, він складав плани на майбутнє: «Збудувати цитадель для письменників і видавців, звідки бомбардувати мемо Бонапарта». Жюль Етцель, видавець Бальзака і Жорж Санд, був створений для того, щоб керувати технічною стороною цього почину. Чи ж можливо здійснити це в Бельгії? Мабуть, не зовсім. Французька імператорська поліція тяжіла над бельгійською магістратурою. «Отже, якщо не в Брюсселі, то тоді на Джерсі...»

Бідна Жюльетта бачила свого Віктора не частіше, ніж у Парижі. Вона посилала Сюзанну на Гран-Пляс з «присмаками», писала далі свою «базгранину», підтримувала культ річниць, хоча, бувало, питала себе: «Навіщо зберігати цю традицію першого кохання, коли цього першого кохання, на жаль, уже немає?.. Коли залишилися тільки обов'язок, жалість, просто людська повага. Чи не краще відмовитися від усіх цих «дитячих витівок серця, що не пасують до мого сивого волосся? Є відтинки, туалети, які вже не личать у певному віці...» В сорок шість років Жюльетта передчасно стала огрядною і вдовою матроною; усвідомлюючи свій занепад, вона робила зворушливі зусилля, щоб відмовляти собі в усьому. Гюго, жертвуючи нею заради благопристойності життя вигнанця, заборонив їй приходити до нього, але приймав усяких цікавих чи просто роззяв: «Ти навіть не помічаєш, яке жорстоке й несправедливе це витіснення моєї особи. Ти догоджаєш своєму самолюбству коштом мого бідного серця...» Її коханець «подвоїв цнотливість» і в Брюсселі підкреслював цю стриманість, яку він виявляв до неї «вже два місяці, а міг би сказати: близько восьми років...» Чи був він таким же стриманим до жінок молодших від неї? Вона мала серйозні підстави сумніватися в цьому. «Май же принаймні раз відвагу бути невірним фізично і морально, — писала вона. — Я пригадую часи, коли ти любив мене одну; і пригадую, що в той день, коли ти послався на здоров'я, як привід до фізичного віддалення, ти покохав іншу жінку...» Тим часом коханка-служниця переписувала «Наполеона маленького», лагодила шкарпетки «свого маленького» і споглядала хмари.

Гюго вберіг її, принаймні, від приниження, яким був би для неї приїзд Леоні д'Оне, бо та в січні 1852 року збиралася до нього в Брюссель. Він одразу дав сигнал своїй дружині й спільниці.

Віктор до Адель Гюго: «Вона збирається виїхати двадцять четвертого! Підди до неї негайно і звернися до її здорового глузду. Такий нерозважливий крок міг би мати у такий момент небажаний наслідки. Всі погляди зараз звернуті до мене. Моє життя, явне для всіх, це праця й нестатки. А звідси й за-

гальна повага, яка дає себе знати навіть на вулиці... Не треба нічого псувати в цій ситуації. Скажи їй це все. Вияви до неї ніжність і постарайся не завдавати їй болю. Вона небережна... Не показуй їй цього листа. Спали його одразу. Скажи їй, що я напишу їй на адресу, яку вона мені дала. Дивись, щоб вона не зробила якоїсь дурниці».

Адель, щораз гордіша з своєї ролі, брала все на себе.

Адель до Віктора Гюго: «Будь зовсім спокійний. Я зараз піду до мадам д'Оне. Ручуся тобі, що вона не поїде. Я щойно написала до Уссе — хочу з ним побачитися й поговорити про «Подорож». Готьє, Уссе і двоє інших видають «Ревю»¹. Я постараюся зайняти думки мадам д'Оне мистецтвом. Гадаю, це буде благородний і дійовий спосіб відвернути її увагу. З твого боку, мені здається, було б добре, якби твої листи заспокоювали, якщо вже не її серце, то бодай її гордість. Зроби з неї сестру твого духу. Я знаю, що в тебе мало вільного часу, але кількох слів вряди-годи вистачило б. Мій любий великий друже, я насторожі. Працюй спокійно і не забивай нічим собі голови».

З молодими жінками труднощі полягають не в тому, щоб їх завоювати, а в тому, щоб переконати їх, що без них можна обійтися. Леоні не відступала від свого наміру.

Віктор Гюго до дружини, 24 січня 1852 року: «Сьогодні вранці одержав ще одного листа від мадам д'Оне. Вона будь-що хоче приїхати, хоч би тільки, як пише, на кілька днів... Пише, що приїде, не поговоривши з тобою! Моя люба, треба будь-що з нею побачитися і вибити їй це з голови. Такі вибірки можуть усе зіпсувати. Саме оця її гвалтовність не дозволяє мені писати до неї. Я проте зробив, що вона просила, отже, хай би тепер заспокоїлася. Вона хоче, щоб я писав до неї! З її звичками, тобі відомими, це дуже небезпечно... У Парижі можна говорити все, що заманеться, але я в Брюсселі, живу на очах у всіх, а тут не говориться нічого про те, що плещуть у Парижі. Зустрінся з мадам д'Оне, постеж за нею. Вона хоче приїхати, незважаючи на те, що тут Шарль! Дай їй зрозуміти, як це все недоречно. Наслідок був би такий, що я одразу б виїхав з Брюсселя... Не допусти цієї безглуздої подорожі...»

Великий друг мадам Гюго дістав запевнення, що може бути цілком спокійний, і похвалив посередницю: «Передусім мушу тобі сказати, що ти благородна і надзвичайна дружина. Твої листи я читаю з сльозами на очах. В них сама гідність, сила, простота, відвага, розум, ясність і ніжність. Коли ти говориш про політику, говориш мудро, твої погляди слушні, а слова правдиві. А коли говориш про родинні справи й інтереси, тоді в тобі промовляє серце, велике й добре». Чоловік у немилості — щастя для жінки. Адель

¹ «Ревю де Парі», що почала публікувати «Подорож однієї жінки на Шпіцберген», перш ніж виїшла книжка.

розквітла. Що ж до її чоловіка, то спосіб його життя від січня до квітня нітрохи не змінився. Праця. Обід за табльдотом з Александром Дюма, Ноелем Парфе, Шарлем Гюго та — інколи — Едгаром Кіне. Жірдан, вигнанець без переконань, непокоїв їх усіх: він мав приступи бонапартизму; він говорив Гюго: «Моя жінка така ж червона, як ви, і так само називає його бандитом». Це означало, що він сам цього разу готовий був перейти на бік влади. Підтримка влади, так само як і вигнання — це покликання. Лікар герцогині Орлеанської, Ноель Гено де Мюссі, прибув у Брюссель і змушений був признатися Гюго, що принцеса говорить про нього з боєм: «Як? Хіба можливо, що він уже не наш друг?» Гюго відповів, що він зберігає до герцогині Орлеанської «велику пошану й глибоку симпатію», але додав: «Я назавжди належу Республіці, і для Орлеанських і для мене не може бути і немає спільного майбутнього».

Ставало очевидним, що після опублікування «Наполеона маленького», Гюго не міг уже безпечно залишати у Франції сім'ю і майно. Уряд готував закон, за яким пресові злочини, вчинені французами за кордоном, мали каратися штрафами і конфіскацією майна. Звідси й рішення перевезти всю родину або до Брюсселя, якщо бельгійці погодяться й надалі давати йому притулок після цього вибуху, або на Джерсі, якщо, як заявив йому Брукер, бельгійський закон забороняє нападати на голову дружньої держави. Він мав намір спершу перевезти з Парижа на Джерсі меблі і всі ті дрібнички, з любов'ю дібрані в антикварів; свій венеціанський криштал, старовинну мідь, фаянсові тарелі. Адель відповіла, що цей намір нерозумний. Навіщо влаштовуватися на постійне мешкання за кордоном? «Треба, щоб ми мали змогу втекти звідти першої-ліпшої хвилини. Ось уже двічі події викидали нас з нашого дому. Вони можуть викинути нас і втретє... Якщо нам доведеться перевозити меблі на Джерсі, то ми б витратилися на пакування і перевіз... і то немало. Пригадай лише, що останнього разу нам потрібно було сімнадцять мебльових возів, а тепер речей стало ще більше...» Дружина радила квартиру на вулиці Тур-д'Овернь комусь відступити, а «чудовий готичний гарнітур», увесь той мотлох (що так лякав її) і бібліотеку з Ронсаром включно продати на аукціоні. Не помилювано навіть пам'ятки Сент-Бева, так їй хотілося швидше стерти сліди нещасливих для неї років.

Адель, тимчасовій голові родини, припав обов'язок організувати продаж майна, приготувати опис, подати оголошення в газеті і старанно випорожнити шухляди в старих меблях, які — уже без замків і викинуті на горище — так само були повні інтимних листів. Після виконання своєї місії і закінчення продажу майна, вона мала зібрати гроші і якнайшвидше сховатися в безпечне місце з

Тото і Деде (Шарль був уже з батьком), перш ніж вибухне бомба, підкладена змовником. Він чекав цього моменту з нетерпінням і насолодою. Він знав, що його «Наполеон маленький», зімпровізований за місяць — чудовий памфлет. У Брюсселі вигнанці, такі, як наприклад генерал Ламорісьєр, благали його щодня прочитати їм хоч кілька сторінок і смакували ті мстиві рядки. «Невимовною насолодою для них була ненависть».

Продаж з торгів сімейної обстановки міг бути болісний, але для Гюго радість публічної жертви освячувала цю операцію, а Адель знаходила в ній утіху реваншу. Вона не могла стриматися, щоб не кинути чоловікові ущипливого зауваження про малоцінність поназбируваних ним щербатих тарілок. «Ти погано розумієшся на побутових речах, бо ти купуєш, як правило, тільки старі тканини й побиту порцеляну, потріскану й обтерту... Нема нічого гіршого, як перепродувати мотлох...» Вона тріумфувала, доводячи йому, що ощадливість не окупається. Слід сказати, що вона не терпіла весь цей несмак, купований ним на вулиці Лапп разом з Жюльеттою. Аукціон дав усього п'ятнадцять тисяч франків, хоч друзі дуже дорого заплавили за речі, що прикрашали письменний стіл поета. Академічний словник продано за 26 франків, печатка Віктора Гюго за 101 франк, розрізний ніж за 24 франки. Ронсар фігурував у каталозі під номером двадцять шостим. Він дістався за 120 франків мадемуазель Блезе, власниці книгарні на вулиці Грамон, будинок номер 6; вона відпродала потім його за 150 франків Шарлеві Жіро, міністрові народної освіти.

Жюль Жанен написав на тему цього аукціону сміливий фейлетон у «Журналь де Деба»:

«Навіщо, — говорив він, — ці скарби поета, закоханого в форму і кольори? Навіщо? На те, щоб їх розпродати і щоб вони послужили аукціонерам. Дорогі оздобы, милі серцю пам'ятки родинного вогнища! І от розліплено на стінах оголошення; каталоги роздано аматорам, і ось цілий музей доступний кожному, хто хоче. Ах! Чи варто було, приятелю, стільки цікавості і серця виявити до гарних речей! Ось і вчинено з вами, як з марнотратником, як з бездітним небіжчиком».

«Прес» і Теофіль Готьє виявилися теж на висоті становища. Вигнанець зумів знайти слова подяки: «Дорогий поете, нещастя увічнене вами, вже не нещастя!..» Увечері, в день аукціону (в середу, 9 червня 1852 року), добрий Жанен повернувся на вулицю Тур-д'Овернь; ніч була ясна.

Жюль Жанен до Віктора Гюго: «Навколо вашого будинку панувала велична тиша! Зірка, ваша зірка, кидала своє глибоке світло на садок, куди ви виходили вечорами. У відчиненому вікні якась тінь, якийсь білий обрис, якась постать, поважна й спокійна, мовчки споглядала місто, яке доведеться покинути завтра. Гадаю, то стояла ваша доч-

ка, охоплена задумою. За зачиненими вікнами стиха розмовляли ваші дружина і син, їхні слова були спокійні й сумні; не чути було, про що вони розмовляють, але це легко було зрозуміти. Вони казали «прощай» цьому затишному гніздечку, притулку батьківської слави. Ах, хто б міг подумати в ті дні великих битв, коли їй віддавали почесні, гідні королеви, коли її чоловік мав силу і владу, хто б міг сказати, що ми втратимо і саму мадам Гюго, що вона подасться на вигнання?..»

Але рішення було прийнято. 25 липня Гюго квавив дружину їхати просто в Сент-Хельєр¹ (Джерсі). Сам він, випереджаючи виконання закону Федера, який позбавив би його притулку, і не бажаючи обтяжувати Бельгію небезпечним тягарем «Наполеона маленького», виїхав 1 серпня разом з Шарлем; перед від'їздом відбувся бенкет емігрантів, на якому він головував. Жанен поїхав до Брюсселя — попрощатися з ним: «На площі... в похмурій кам'яниці вузьенькі двері: драбина вела до комірчини, де перебував цей пер Франції, цей трибун, цей кавалер Золотої руни, бо він справді кавалер Золотої руни та іспанський гранд, який дав світові «Ернанні» і «Рюї Блаза». Двері були прочинені. До вигнання заходили так, як колись до поета. Простягшись на килимі, він спав. Спав так міцно, що навіть не почув, як я зайшов, і я міг вільно милуватися його міцною будовою, широкими грудьми, в яких життя і подих займають стільки місця, відкритим чолом, руками, гідними тримати чарівну паличку феї, словом, я побачив його всього, цього відважного капітана великих днів. Здавалося, він спить сном дитини, таким спокійним був його подих».

Це був сон людини, яка віднайшла спокій сумління.

«МОРСЬКА ТЕРАСА»

Острів Джерсі, що омивається ласкавими хвилями, перевдягається під чистим небом і стає схожим на Сіцилію у величезному лазурному лахмітті.

Віктор Гюго

Серпень 1852 року. Спекотного літа трое подорожніх: мадам Гюго, її дочка Адель і їхній вірний рицар Огюст Вакрі прибули до берегів Джерсі. Вонипливли через Саутгемптон і з відразою з'їли перший ростбіф. Їм здавалося, ніби Сент-Хельєр, спалений сонцем, має якусь жакливу подібність із Святою Єленою. Через два дні Гюго і Шарль завітали до готелю «Золоте яблуко». Тутешні вигнанці, — досить численні, але не такі знамениті як вигнанці з Брюсселя, разом з жителями містечка вийшли в порт зустріти поета і влаштували йому овацію. Мадам Гю-

го твердила, що обидва, чоловік і син, дуже розтовстіли. Вдягнутий з підкресленою недбалістю, Віктор Гюго дуже змінився. Модно причесана кокетлива світська людина перетворилася тепер у звичайного робітника. Виснажене й змарніле обличчя, очі гарячі й нерухомі, надавали йому іноді вигляду пророка. А проте він швидко віднайшов звичну веселість і почуття реальності.

Приближчому знайомстві Джерсі сподобався їм більше. **Віктор Гюго до полковника Шарра**, в Брюссель: «...Якби існували гарні місця вигнання, Джерсі був би чудовим місцем. Це дикість і усмішка з'єднані між собою на самій середині моря на зеленому ложі, постеленому на вісім квадратних миль. Я оселився тут у білому будиночку над берегом моря. З вікна мені видно Францію. З того боку сходить сонце. Добрий знак. Мені розказують, що моя книжечка потроху просочується у Францію і падає там краплина по краплині на Бонапарта. Може, зрештою, продовжає дірку... Відколи я тут, на мою честь потроїли митників, жандармів і шпигунів у Сен-Мале. Цей дурень наставляє багнеті проти книжки, що має зайти в порт...»

Джерсі був мов зелений парк, усіяний чепурними будиночками, з морем унизу. Одразу після прибуття на острів, коли довелося вибирати помешкання, в родині почалася суперечка. Віктор Гюго наполягав на тому, щоб жити над берегом моря; його дочка прагнула залишитися недалеко Сент-Хельєра; Шарлеві ж заманулося оселитися де-небудь на скелі, в зовсім дикому закутку. *Pater familias*¹ переміг і найняв біля самого моря окремих будиночок, що мав назву «Морська тераса». «Важка біла брила з прямими кутами, формою схожа на домовину», — напише він згодом; насправді це була затишна невеличка вілла з терасою, садом і городом. Нічого похоронного. Жюльєтта, що прибула іншим кораблем (як вимагали того правила пристойності й Адель), оселилася спочатку в заїзді, потім знайшла невеличку квартиру в котеджі з помпезною назвою «Нельсон Холл». **Жюльєтта Друе до Віктора Гюго**, 10 серпня 1852 року: «Побачимо, чи вигляд океану дасть тобі більше натхнення, ніж людна площа в Брюсселі, і чи мій котедж пригощатиме тебе частіше, ніж кімнатка в пасажі Святого Губерта...»

Віктор Гюго до полковника Шарра, «Морська тераса», 24 січня 1853 року: «Для мене нема нічого приємнішого, ніж чути звернений до мене ваш рішучий, сильний голос: «Будь мужній!» Це нагадує мені славні часи, коли ви сиділи зі мною на Зборах... Я часто пригадую ті приємні години в Брюсселі, приємні навіть на вигнанні завдяки дружбі; наші спільні вечори, наші спільні мрії, наші розмови, — все це була ще Франція. На жаль, тут її в мене вже немає. Я живу в полі, відгородженому від міста дощами й ту-

¹ Порт і столиця Джерсі.

¹ Голова родини (лат.).

манами, наодинці з розбурханим морем та богом, що всміхається. Цього, зрештою, досить».

Увесь цей маленький всесвіт, ці дві господи, жили з одного пера та одного мозку. Треба було щось публікувати, але що? Гюго мав готовий том віршів: «Споглядання», поезії про любов і жалобу... Жюльєтта і Леопольдіна... Чи ж доречно в години політичних пристрастей давати читачам свою інтимну поезію? Ні Етцель, його радник у цьому, ні сам автор так не думали. Краще було в ці дні гніву залишатися біля жили, з якої повстав «Наполеон маленький». Він падав до Франції в надрукованих на тонкому папері брошурах, схованих у підкладці або всередині погруддя Наполеона III, і викликав величезний ентузіазм. У Турині Александр Дюма прочитав його вголос: «Усі були так захоплені, здивовані». 70 000 примірників англійською мовою, потім іспанською. В усьому світі мільйони примірників засвідчували перемогу духу над силою.

Отже, треба було робити так і надалі, але віршем. «Негідник спікся тільки з одного боку, перекину його тепер на другий бік». Вдень і вночі, по пляжу й дюнах блукав цей натхнений гнівом поет. Цілу осінь обурення було для нього джерелом багатьох гарних віршів. Це був час, коли він написав не лише «Тулон», «Nox», «Спокуту», а й «Совість», «Першу зустріч Христа з могилою». В листопаді 1852 року разом з віршами, написаними в Парижі проти «достойників», він мав уже їх тисячу шістсот; він хотів мати три тисячі. Гейзер сарказмів і прокльонів. Кожен вигнанець, не маючи змоги діяти, втрачає почуття міри, що часто робить з нього поганого державного мужа, але часом великого поета. Як от Данте. І так само як Данте, Гюго, даючи форму своєму гніву, позбувся його.

Як назвати збірку віршів, спрямованих проти злочину? Він вагався: «Пісні месника», «Месники», «Співи помсти», «Кара» і нарешті «Кари». «Я підняв усі вітрила, щоб скінчити це якнайшвидше. Не можна зволікати, бо мені здається, що Бонапарт старіє. Йому вже залишилося небагато часу. Імперія підтопталася його... Отже, нам слід поспішати...» Ілюзії вигнання, завжди зрадливі, завжди правдиві. На весну 1853 року він написав такі твори, як «Сила речей», «Імператорська мантия». Потім, зібравши вже матеріали, зайнявся їх упорядкуванням. План визрів уже потім. Книжка мала незвичайну розмаїтість тону; одне сильне почуття — обурення — спаяло все в ціле. Звичайно, можна в цьому зв'язку згадати «Трагічні вірші» д'Обіньє, «Меніпейську сатиру» Таціта, а передусім Ювенала, але силою удару, новизною ритмів, красою мови, могутністю іронії, а насамперед завдяки епічному характеру твору Гюго виходив тут переможцем. Сатира підтинає й руйнує; епопея веде за собою. «Кари» вели дух через славу минулого, ганьбу сьогод-

нішніх часів до незмірних надій. Етцель жалкував, що книжка надто пристрасна. Можливо, я налякаю буржуа, зате пробудиться народ... Данте, Тацит, Еремія, Давид, Ісайя хіба не були пристрасні?.. Ми будемо додержуватися міри, коли перемажемо...»

Тем було небагато: протиставлення дядька і племінника, героя і бандита; боягузство тих, хто приймав ласку від режиму; порушення присяги; страхіття репресій; убивство дітей і жінок; обіцяння кари, бо поет засуджує на каторгу імператора і його посіпак. Коротше, сон про помсту. Імена злочинців: Маньян, Морні, Мопа було вписано в досконалі вірші з невблаганною точністю. То як удар — зустріти ці прізвища в римах, положені звуком каторжники, в'язницею яких був ритм. «Тільки в Гюго гра словом переходила в оргію». Все там було: плач над дитиною, вбитою в ніч на четверте грудня; пісні на народні мелодії, похоронний дзвін («Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння, а завтра на пожар!»)¹, сатира гірка і гостра, спогади про героїчне минуле, воєнна епопея, що закінчувалася скорботним парадом, кара і вібруючий гудливий заклик до бджіл в «Імператорській мантиї»:

О ви, трудівники чудові,
Що з почуття добра й любові
Рветесь з воскових тенет
І летите, немов лелітки,
Нектар збираєте із квітки,
Щоб людям дарувати мед;

О ви, хто роси п'є студені,
Хто любить квіти і зелені
Гаї, левади і поля,

О сестри сонячного літа,
Чого засіли ви, скажіть,
На мантиї отій, мов тля...

Крізь мантию ви тніть у груди,—
Хай боягузам сором буде!
Вони бояться — ви жаліть,
Жаліть того поганця сміло,
Щоб ув очай йому стемніло,
І геть його ви проженіть.

А тим часом треба було триматися:

Пощади не прошу, вигнання це приємлю,
Хоч знаю, що воно — без краю і кінця;
Якщо вже сила тьми усю захопить землю
І закрадеться страх у скорені серця, —

Зостануся й тоді республіки солдатом!
Між тисячі борців додолу не схилюсь;
А стане десять їх — то буду я десятим;
Зостанеться один — я буду ним — клянусь!

Такою була книжка, яку сторінка по сторінці він писав гарним грубим письмом протягом зими 1852—1853 року. Для Віктора Гюго, який, спершись на скелю, ставив запитання океану й вирам, для Віктора Гюго, який працював краще, ніж будь-коли, і звеличував ненависть, надаючи їй форми, час минав швидко. На інших вигнання не діяло так підбадьорливо. Мадам Гюго, позбавлена свого паризького скіпетра, без особливої радості виконувала невдячну домашню роботу і намагалася писати книжку: «Життя Віктора Гюго в спогадах свідка». Від часу, коли

¹ Переклав М. Лукаш.

вона ще нареченою писала листи, Адель, завдяки спілкуванню з багатьма літераторами, зробила певний поступ. До її послуг були рукописи батька і неопубліковані «Мемуари» генерала Гюго, з яких вона переписувала слово в слово цілі сторінки. Але початок їй давався дуже важко: «Моя праця про чоловіка посувається повільно. Я ж, зрештою, не письменниця. Нотатки—це дурниці, а коли треба їх редагувати, доводиться дуже мучитись...»

Перед виїздом з Парижа, вона написала до Леоні д'Оне: «Будьте мужньою і працюйте! Гідність, сила, я б навіть сказала щастя, в роботі... Прийміть мої незмінні почуття дружби...» Живучи на Джерсі, вона й далі дбала про подругу і надсилала їй відомості про «нашого дорогого вигнанця». Шарль Гюго і Огюст Вакрі, обидва балакучі й гамірливі, красувалися перед французами з Джерсі й захоплювалися фотографією. Їхні дагеротипи увічнили те суворе, дещо одутливате обличчя, яке він мав тоді. «Фізіономія імпазантна й похмура,— зауважив Клодель,—але за нею—душа, велика і страдницька, я раптом це зрозумів! Зрозумів, що то він дивиться на мене погрозово й гнівно...» Молода Деде, похмура, з опущеними очима, також крила в собі страдницьку душу. Вона грала, марила про неземну любов і погано переносила це чернече життя.

Франсуа-Віктора затримало в Парижі палке кохання до красуні-актриси з Вар'єте Ане Льевен. Цей зв'язок, від якого убожіла коханка, бо коханець був без грошей, непокоїв батьків. Жанен писав, що Франсуа-Віктор компрометує велике ім'я. Дюма-син повчав молодика: «Любов куртизанки—це гарно, але тільки в романтичних драмах!» Непогана репліка для автора «Дами з камеліями». «Мадам Гюго,—писав Жанен до Шарля де Лекретеля,—видалася мені аж надто відважною, надто спокійною: відчувалося, що ця веселість показна...» Красуня Ане поїхала за коханцем аж на Джерсі; Віктор Гюго мусив з нею погодити й купити зворотний квиток; на щастя, він умів розмовляти з жінками; він змалював їй вигнання в таких темних барвах, що вона, вражена, поїхала до Варшави. Франсуа-Віктор поплакав, а потім втішився і почав, як і всі мешканці «Морської тераси», писати. Тема: «Історія Джерсі». То була ціла книжкова фабрика, цей дім.

Що ж до бідної Жюльєтти, близькість «святої родини» робила її нещаснішою, ніж будьколи. Вона у вікно бачила свого поета, але їй було заборонено з ним розмовляти, коли він був з дружиною. Та, стримувана «непереможними докорами сумління», вона, зрештою, не зробила б цього й без заборони. Але коли вона бачила, як мадам Гюго іде під руку з чоловіком, у гарній шовковій сукні, і коли порівнювала ці розкоші з власними «лахманами жебрачки», то відчувала

себе страдницею. Джерсі подобався бретонці; вона знов мала тут море, як у дитинстві, коли б тільки не самотина, яку вона намагалася прогнати своєю «базграниною». «Замість позувати без кінця для дагеротипу, ти міг би пройтися зі мною, аби мав охоту...» Вона ревнувала його тепер до всіх тих утікачів, яким Гюго віддавав свій час. «Чого це заманулося цим жахливим демагогом проводити збори в таку чудову погоду?» Нащо зачинятися в нездоровій норі в товаристві «вигнанців бородастих, носатих, волохатих і тупих?» Але Гюго мусив ділитися думками з вигнанцями; це були його брати, отже, і його вчителі, дуже нелегкі в співжитті, вони не мирили поміж себе, бо одних засуджено на вигнання 1849 року, інших 1852; вони зневажали одне одного, а серед них був і нестерпний П'єр Леру, «шахрай, що удає пророка», злий геній, який довгий час отруював життя Жорж Санд, якого й сам Гюго називав не інакше як «філософом» і про якого Сент-Бев написав: «Я знав Леру як порядну людину, але з того часу він дуже зіпсувався. Я випустив його з поля зору, або вірніше, ми з ним порвали. Він став богом, а я бібліотекарем. Кожен із нас обрав інший факх...»

Гюго робив, що міг, аби зберегти єдність серед вигнанців. Він промовляв на похоронах, організував позичкову касу, підготовував бідняків. 2 грудня 1852 року французький уряд дозволив повернутися вигнанцям, гарантуючи їм недоторканність, якщо вони пообіцяють «ніяк не виступати проти того, кого обрав народ». Дехто дав себе спокусити. «Вони їдуть,—писав Гюго,—підписавши наперед заяву, що «їх підступно обдурено». Я прощаю їх і жалю...» Жорж Санд дуже умовляла свого друга Етцеля повернутися: «Для тих, хто вважає, що вони себе принизили б, роблячи найменший крок до примирення, буде велика заслуга, якщо вони проковтнуть цей гіркий шматок з любові до родини і в ім'я обов'язку щодо самого себе...» Але родина Гюго лишалася непохитна. Під час нелегальної вилазки Шарля Гюго до Каєна по фотоматеріали, комісар поліції таємно перетрусив його багаж. Навіть на Джерсі, серед вигнанців, знайшлися агенти «пана Бонапарта». Кожен розкол щедро породжує шпигунів.

Минали місяці; поет збирав матеріали для «Нових кар»; сім'я komponувала, писала і мучилася вигнанням. У Франції, серед розкошів і сміху, вступав у силу новий режим. А Віктор Гюго ні на хвилину не сумнівався в тому, який буде кінець:

Глянь — консул мармурний. Помпей перед тобою.

Права на п'єдестал і гострий меч до бою;
В одязі золотій, він, ставши на поріг
Сенату римського, у роздумі застиг.
На що чекає він? О Бруте! зву тебе я!

Так Цезар вже давно розбив ущент Помпея;
На колісницях мчав між юрб радих людей,

Та Цезаря все жде у вічності Помпей,
І трупові тому ця статуя багата
Призначила-таки побачення в сенаті.

СПОГЛЯДАННЯ

Споглядання можливе тоді, коли біль по-
м'якшений часом і зрівноваженістю.

Ален

Умови життя політичного вигнанця важкі. Його лише терплять, але не вважають за свого. Якщо політика країни, що надала притулок, вимагає якогось зближення з його країною, вигнанця приносять у жертву. Влас-ті Джерсі ніколи не ставилися з великою симпатією до цієї громадки балакучих фран-цузів, до цього поета, що розривався між дружиною й коханкою, до цих єпископських настанов, що надсилалися з «Морської те-раси» лордові Палмерстону. Віктор Гюго, вірний своїй відразі до смертної кари, з властивою йому пристрасною заперечував проти стра-ти, що відбулася на Гернсі і че-рез недосвідченість ката перетворилася в довгі тортури. Він мав рацію, але чужозем-цеві не дозволено мати рації. Він з гіркотою писав лордові Палмерстону: «Ви наказали повісити цю людину. Гаразд. Прийміть мої поздоровлення. Колись, кілька років тому, я був на обіді, де були й ви. Припускаю, що ви не пам'ятаєте цього, а я пам'ятаю. Мене тоді вразило, як вишукано у вас була пов'я-зана краватка. Мені сказали, що ви славитеся своїм мистецтвом пов'язу-вати краватки. Я бачу, що ви вмієте зав'язу-вати їх не тільки собі...»

«Для англійців я shocking, excentrik, im-
proper¹. Я не вмію добре зав'язати крават-ки. Голюсь у перукаря на розі, що в XVII сто-літті, у Валладоліді, надавало б мені вигля-ду іспанського гранда, а в XIX столітті, в Англії, надає мені вигляду workman'a — робітника, якого в Англії так зневажено; я розмовляю cant²; виступаю проти смертної кари, що не гоже; я кажу «месє», звертаю-чись до лордів, що є блюзнірством; я ані католик, ані англіканець, ані лютеранин, ані кальвініст, ані єврей, ані методист, ані ве-гетаріанець, ані мормон, а отже, атеїст. Більш того: я француз, що викликає нехоть; рес-публіканець, що викликає огиду, вигнанець, що викликає відразу; переможений, — що вже ганьба; а на додачу я ще й поет. А звід-си і моя непопулярність...»

Уже 1854 року сер Роберт Піл беззасте-режно осудив Віктора Гюго в Палаті громад: «Цей індивідуум має особисті рахунки з ви-датною особою, яку французький народ об-

рав собі за володаря...» В 1855 році конф-лікт загострився. Імператор французів і ко-ролева Англії, об'єднавшись проти Росії, по-дали одне одному руку. «Похоронна Крим-ська війна» закінчилася офіційним візитом Наполеона III до Вікторії. Торжество вдало-ся на славу, незважаючи на лист Віктора Гю-го, що його імператор, прибувши в Дувр, міг би побачити на стінах. **Віктор Гюго до Луї Бонапарта:** «Навіщо ви сюди приїжджає-те? В кого ви цілите? Кого хочете зневажи-ти? Англію в особі громади чи Францію в особі її вигнанців?.. Дайте спокій свободі. Не чіпайте вигнанців...»

Коли королева Вікторія віддала візит ім-ператору, Фелікс Пійє, французький рес-публіканець, що знайшов притулок у Лон-доні, непристойно напав на королеву. Він грубо висміяв цю поїздку, під час якої, як він писав, королева «прогнала в шию Кен-робрера, пила шампанське й цілувала Жеро-ма». Цей відкритий лист Пійє до королеви вмістила «Людина», газета джерсійських вигнанців: «Через любов до цього спільни-ка ви все принесли в жертву: гідність коро-леви, чесність жінки, гордість аристократки, стать — усе, ба навіть сором'язливість...» Шарль Рібейроль, головний редактор «Лю-дини», полковник Піанчіні, адміністратор, і такий собі Тома, простий газетяр, дістали від англійського уряду наказ покинути Англію.

Віктор Гюго не схвалив «Листа до короле-ви», бо вважав, що то кричущий несмак, але став на захист потерпілих і підписав гнівний протест проти їхнього вислання. 27 жовтня коннетабль Сен-Клементя сповістив дуже ввічливо Вікторові Гюго та його двом синам, що, «згідно з розпорядженням ко-ролівської влади, їхнє даліше перебування на острові заборонене». Ім дано тиждень часу, до 4 листопада, щоб підготуватися до від'їзду. «Ви можете йти, — сказав Віктор Гюго коннетаблеві. — Ви доповісте про ви-конання розпорядження своєму начальни-кові, губернаторові, а той доповісте своєму начальникові, англійському урядові, а той своєму начальникові — панові Бонапарту...» Того дня він згадав, що колись написав шкіц про Мірабо.

Англійці-ліберали на численних мітингах висловлювали своє обурення, але родина Гюго та його приятелі мусили покинути Джерсі і переїхати на Гернсі. Виїжджали, по-ділившись на кілька груп: 31 жовтня Гюго, разом з Франсуа-Віктором і Жюльєттою Друе, яку супроводила покоївка Сюзанна, «служниця з великим серцем...» Двома дня-ми пізніше до батька приїхав Шарль Гюго. Обидві Адель і Огюст Вакрі (той не одер-жав наказу покинути острів і взяв на себе весь тягар переїзду) приїхали згодом із тридцятьма п'ятьма клунками й пакунками. Одна важка валіза якусь хвилину гойдалася на хвилях, перш ніж потрапила в човен; во-на містила рукописи: «Споглядання», «Зне-

¹ Нестерпний, невтриманий, нечистий (англ.).

² Професійний жаргон (англ.).

долені», «Кінець сатани», «Бог», «Пісні вулиць і пісів». Ніколи ще стільки безсмертних творів не були так близько до згуби. Із записника **Віктора Гюго**, 13 січня 1856 року: «Носієві, що приніс валізу з рукописами: два франки».

Гернсі менший за Джерсі і крутіший. «Скеля, загублена в морі». Але Гюго, що любив суворість, і Вакрі, нормандець, так малювали Гернсі:

«Ми живемо в столиці острова Сент-Пітер-Порт; уяви собі Кодбек на плечах Онфлера. Готична церква; вулички старі, вузькі, покручені, примхливі, веселі, порізані східцями, що біжать то вгору, то вниз; будиночки ліпляться один над одним, щоб усі могли бачити море. І зовсім маленький порт, заповнений кораблями, де реї шхун загрожують шибкам надбережних будинків... Кораблі пропливають просто біля нас... Рибальські барки, шлюпки, бриги, трищогловики, пароплави снують переді мною, наче у Віллек'є; людно, як на Сені, а велично, як на Ла-Манші, водночас і річка і океан; вулиця, що веде морем...»

Поза бельгійським «скарбом», якого він не хотів торкатися, у Гюго тоді було обмаль коштів. Авторських гонорарів ніяких. «Наполеон маленький» і «Кари», книжки войовничі, продавалися з-під поли і гроші за них ішли до кишені розповсюджувачів. Проживши кілька днів у «Європейському готелі», Гюго на вулиці Отвіль найняв на місяць будиночок під номером 20, на вершині скелі, побоюючись нового *expulcheune*¹, якщо б панові Бонапарту цього заманулося. Кравець відкривався неповторний; «З наших вікон видно всі островці Ла-Маншу і порт униз... Ввечері, при світлі місяця, все виглядає мов уві сні...» Гюго одразу ж взявся до роботи. Коли є стіл і аркуш паперу, письменникові вже нічого більше не потрібно. Іншим членам родини, яким він радив жити ще ощадливіше, не було так легко.

І тоді сталося чудо: «Споглядання». Гюго мав у своїх шухлядах — цебто в своїх валізах — близько одинадцяти тисяч віршів; одні з них були давні, про минуле щастя; інші свіжіші, навіяні спогадами і роздумами. Етцель, «дорогий співвигнанець», хотів їх видати. Гюго прагнув завдати відчутного удару, опублікувати все в двох томах, засипати своїх ворогів градом шедеврів. Та чи згодиться цензура на розповсюдження книжки у Франції? Так склалося, що директором управи безпеки — а йому підпорядковано і цензуру — був П'єр-Гектор Колле-Мейгре, колишній редактор «Подій», який в часи, коли газета порвала з принцом-президентом, зробив умілий віраж. Поль Меріс пішов просто в кабінет цього противника, що, як йому було відомо, кохався в літературі і захоплювався талантом Віктора Гюго. Той вийшов йому назустріч з простягнутою рукою:

«Чим можу прислужитися вам?» Меріс запитав, чи кордони Франції залишатимуться закритими для твору найбільшого французького письменника, який ось уже з 1845 року нічого не публікував. «В принципі, ні, — відповів Колле-Мейгре, — але треба знати, що це за твір». Меріс запевнив, що тут ідеться про чисту поезію, і додав, що поет ніколи не погодиться віддати свою книжку на попередню цензуру. Колле-Мейгре, з рідкісною в часи диктатури відвагою, задовольнився словом Меріса: «Ви ручаетесь, що в «Спогляданнях» нема жодного рядка проти нинішнього устрою? Дайте мені слово честі?» — «Даю». — «Ну й гаразд. Друкуйте». Режим, почувавши себе сильним, лагіднішав.

Під час коректури Поль Меріс пережив неспокійні дні. Гюго виявляв вимогливість митця, свідомого ваги найменших дрібниць. Його обходило все: обкладинка мала бути блакитна, глянсована. Ніяких оздоб; тільки лінійка. «На титульній сторінці дати «Бог» дуже великим шрифтом і «Віктор Гюго» дуже дрібним». У цьому простому і сповненому технічних подробиць листуванні не було й сліду пишномовності інших листів того самого періоду, з-за особистості прозирало обличчя людини здорового глузду, з-за Олімпіо виглядав Мальї. Це роздвоєння цілком природне. Той, хто знає, що на нього дивляться усі, бачить себе самого таким, яким уявляють його інші і намагається грати цю накинуту роль. В кожному героєві є щось від комедіанта. А потім вистава закінчується, і комедіант повертається додому.

Меріс старанно підготував пресу: відгуки в доброзичливо настроєних газетах, примірники книжки — ще до появи її в продажу — для критиків, на яких можна було розраховувати. **Віктор Гюго до Поля Меріса**, 8 квітня 1856 року: «Якщо можливо почати продаж у день, коли виходять прихильні газети: «Ревю де Парі» тощо (чи є ще якісь інші?). Цього дня виставити книжку в усіх книгарнях, а вибірки й уривки вмістити в усіх газетах (доброзичливих, тих, які захочуть; звичайно). Напередодні надіслати примірники: Жюлеві Жанену, Ежену Пеллетану, Теофілеві Готьє, Матарелю, Журдану, Нефцєру, Жірдану, Сасі, Едуардові Бертену (і мадемузель Луїзі Бертен), Лоранові Піша, Луї Ульбаху, мадам Луїзі Коле, мадам д'Оне, Ламартіну, Мішле, Банвіллю, Полеві Сен-Віктору, Поленові Лімайраку, Полеві Фуше, Беранже, Александрові Дюма, якого я мав би згадати на самому початку, але пароплав, який зараз відпливе, гуде під вікнами і заважає писати. А також Луї Буланже, Жюлеві Лорану та іншим, імена яких випали цієї хвилі мені з пам'яті, але ви мені їх нагадаєте, бо я забув багатьох, і то найкращих. Ось для кількох, з вами на чолі, перші сторінки (шість). Будь ласка, вкладіть до їхніх примірників. Я вам надішлю потім ще кілька...»

¹ Вислання (англ.).

Успіх «Споглядань» — несподіваний, бо не знали, як прийме Франція часів Другої імперії вигнаного, непокірного поета — був величезний, і перше видання розійшлося враз. Але то не був успіх у критиків. Ламартін не озвався. Сент-Бев також промовчав, і коли його мовчання приписали побоюванню вразити Тюльєрі, він відповів, що Віктор Гюго як предмет літературного аналізу став для нього неможливим. Якби Сент-Бев висунув якісь застереження, вони видалися б нападами на людину великого таланту, що опинилася в нещасть. Якби він утримався від будь-якої серйозної критики, це було б сприйнято як жест великодушності. «Отже, цього я не можу взяти на себе, я хочу бути лише справедливим; що ж до Тюльєрі та інших подібних припущень, то повідомляю — хоч вас це й здивує, — що я не був там ніколи, незалежно від устрою, а при нинішньому також; досі я ще не бачив голови держави і ніколи не мав честі розмовляти з імператором...» Гюстав Планш виявив неабияку стриманість, бонапартистська преса не знала милосердя, але успіх у читачів перевершив усі сподівання.

Кожен шанувальник поезії міг там знайти прекрасні вірші, написані прекрасною французькою мовою. Гюго хотів надати певної конструкції цій збірці і, дбаючи про симетрію, поділив її на дві частини: роки 1831—1843 та 1843—1856, «Колись і сьогодні», Смерть дочки становила лінію поділу між ніжним і блакитним Колись та понурим і чорним Сьогодні. Щоб досягти цього ефекту, поет мусив позначити заднім числом вірші, написані на Джерсі. Нема нічого фальшивішого, ніж уявляти собі його на вигнанні завжди в задумі і напруженні. Щоб терпіти свої апокаліптичні марення, він потребував хвилин плотських радощів, повернення до щасливих спогадів. Він свідомо переклав у першу частину ці пробіски погідності, ці клапті блакитного неба серед бурі. Життя — це не витвір мистецтва.

Збірка вийшла багатою і розмаїтою. В ній були й чарівні ідилії, одні дитячі («Ліза», «Пісенька»), інші чуттєві («О, твої ніжки босі, кучері непокірні»). Багато віршів, присвячених Жюльєтті («Прийди! — кличе звідкись флейта», «Трюмо», «Забава у Терези»). Сатира в дусі Буало («Відповідь на обвинувальний акт», «Про Горація»). Прегарні вірші, присвячені тіням Леопольдіни («У Віллек'є», «Завтра на світанку»). Вірші про бідність і жалість («Меланхолія»). І, нарешті, філософські поезії, де відбилася «внутрішня мандрівка» цього «сновиди моря», передбачення великих філософських поем («Що мовлять уста тіні», «Волхви»). Ця остання частина, метафізична, збудила і роздратовала критиків Імперії, водночас ортодоксальних і фривольних. Вони посміхалися: «Лиш ти і я, — Гюго до бога говорив». Але навіть самому Вейо довелося визнати майстер-

ність таких віршів, як «У Віллек'є», визнати, що ніколи досі французька мова не звучала так природно. Вікторові Гюго вдалося «взяти під прози трохи її повсякденності», «стерти контури речей видимих або видобутих з пам'яті, послуговуючись туманими окресленнями», і водночас надати своїм віршам окресленої, виразної форми. Чи можна собі уявити чотиривірш простіший, ніж оцей, написаний біля розп'яття:

Наш бог утішить вас — хто в горі, наче в пущі.
Він усміхнеться вам — хто в смутку та в журбі.
Він допоможе вам — до нього йдіть, слабі.
Безсмертний тільки він — до нього йдіть, минуці.

Чи написав би Бодлер вірші кращі, ніж ці?:

Ти — серця просвітління небувало,
Кохання, що зів'яло молодим.
Чаруй хлопчину, невимовний шалі!
Коли насуне ночі темний дим,
Чаруй стремління наших душ зів'яле,
Кохання, що зів'яло молодим!

А це, хіба це не Валері? Попередник «Цвинтаря над морем»:

О спогаде! Коштовний скарбе мій,
Побільшений сьогодні знову тьмою!
Минуле постає переді мною
І — зникле — світить чаром давніх мрій!
Неначебто з порога храму нині
Думками лину я в нутро святині.

Коли у 1856 році вийшли «Споглядання», вони запалили одного молодого ліцеїста з Санса, Стефана Малларме, батько якого так писав тоді до дідуся й бабусі підлітка: «Ваш хлопець марить тепер поезією і захоплюється Віктором Гюго, якому далеко до класика. Це дивацтво мало сприятливе для його виховання...»

Матеріальний успіх дорівнював успіху літературному. За двадцять тисяч франків, які незабаром надіслав Етцель, Віктор Гюго у травні купив будинок «Отвіль Гауз». Йому хотілося стати власником на Гернсі. Він заплатив би тоді короні за право на «осідливість», і його б не могли вигнати з острова. Такий був місцевий закон. Отже, він майже не сподівався на якусь швидку зміну у Франції, де, як він бачив, люди більше цікавилися особистими справами, ніж свободою, а зрештою, чи справді він мав охоту покидати Гернсі? Працювалося йому тут чудово, на здоров'я не скаржився. Мадам Гюго, а передусім її дочку, це «запускання коріння» дуже засмутило. Вона означало освячення вигнання. Адель розуміла, що гідність не дозволить чоловікові повернутися до Франції, поки там буде імперія, але чи не краще було б підшукати собі місце не таке відлюдне, якесь місто, де можна зав'язати милі товариські стосунки і знайти, врешті, чоловіка для Деде? Пригніченість дочки непокоїла матір. Вона не зважувалася сказати про це Вікторові Гюго, оскільки він у таких розмовах завжди знаходив сильні аргументи, на які бідна жінка не знала, що відповісти. Проте, як колись давно, вона вирішила звер-

нутися до нього письмово: «Спосіб життя, що веде наша дитина, ще якийсь час можна терпіти, але якщо вигнання триватиме довго, то доведеться щось робити. Прошу тебе звернути на це увагу. Я наглядаю за дочкою, бачу, що вона знову впадає в стан маразму, і я вирішила зробити так, як велить мені обов'язок, щоб уберегти її від цього в майбутньому... У вас, у трьох¹, життя заповнене; тільки моя дочка марнує своє: вона беззбройна, безпорадна, я мушу їй дати все, що тільки можу. Поратися в садочку і займатися рукометом — цього замало для двадцятишестирічної дівчини...»

Гюго образився. Він звинуватив молоду вигнанку в егоїзмі.

Адель до Віктора Гюго: «Ти сказав сьогодні вранці за сніданком, що твоя дочка любить лише себе саму. Я не хотіла порушувати цього питання з огляду на дітей... Адель віддала тобі свою молодість, не скажачись, не вимагаючи вдячності, а ти вважаєш її егоїсткою?.. В ній, можливо, і справді є якийсь холод, якась зовнішня сухуватість, але чи маємо ми право чогось вимагати від неї: адже їй відмовлено в сердечних радощах, вона не живе в гармонії з собою, вона не може бути такою, як інші молоді жінки. Хто зна, скільки вона вистраждала і як ще страждає, коли бачить, що майбутнє вислизає їй з рук, коли вона підраховує свої роки і відчуває, що завтра буде таке саме, як сьогодні? Ти скажеш мені: «Що поробиш?! Чи можу я змінити своє становище?» Вигнання не підлягає дискусії. Але ж, вибираючи місце, де воно прохідтиме, можна було б більше поміркувати... Я розумію: ти — з твоєю славою, твоєю місією, твоєю особистістю, обрав собі скелю, що становить для тебе прекрасну раму. Розумію, що твої близькі, якщо вони чогось досягли, то тільки завдяки тобі, і тому вони приносять себе в жертву не тільки ради твоєї честі, але й заради того, щоб не псувати твого портрета. Щодо мене, то я твоя дружина і виконую лише свій святий обов'язок. В цих умовах вигнання могло б бути важким для твоїх синів, але воно принесло їм стільки користі, що, на мою думку, пішло їм на благо. Для Адель усе йде на зло, і саме тому, що я відчуваю — треба їй якусь винагороду. Я роблю так, керуючись не так материнськими почуттями, як чуттям справедливості. Як же не зробити для дочки того, що робиться для коханки?..»

Безперечно, вона мала рацію, але Віктор Гюго, заглиблений у творчість, був далекий від страждань своїх близьких. Він охоче сказав би їм: «А я, хіба я скаржуся?» На той час (наприкінці 1856 року) він зводив свій дім і мав від того віху. Тривало це довго. Гернсійські робітники не поспішали. «Черепahi, що будують дім для птаха», — писав Гюго до Етцеля. «Отвіль Гауз» був ве-

ликий будинок, дуже англійський: фасад з чотирнадцятьма вікнами, відчиняючи, їх розсували. На другому поверсі мешкали жінки, на третьому — поет з синами. На четвертому Гюго наказав зробити look-out, бельведер, що виходив на море, звідки в погожі дні було видно французький берег. Цей «надзвичайний столяр» влаштував свій дім і його інтер'єр відповідно до своїх уподобань. Похмурі коридори, здавалося, перенесено з гравюр Рембрандта. Все було символом або спогадом.

В ідальні, завішаній гобеленами, повній старовинного фаянсу і готичних скульптур, стояло старе саксонське крісло часів Дагобера з девізом: *Absentes adsunt*¹ та іменами Жоржа Гюго, ймовірного засновника роду, і Жозефа-Леопольда-Сігізбера, з датою 1828 (генерал Гюго). Було то ніби доповнення ритуалу і вияв пошани до привидів з того світу. В портретній галереї висів портрет Леопольдіни роботи Буланже і багато малюнків Віктора Гюго. Всюди латинські сентенції: *Ede, i, ora* (їж, ходи, молись); *Ama et crede* (люби і вір); на черепі з слонової кості: *Nox, Mors, Lux* (ніч, смерть, світло). Умеблювання, якась мішанина середньовіччя і Далекого Сходу, походило частково з давнього паризького помешкання, частково від антикварів Гернсі, у яких Жюльєтта, її «маленький» і Шарль успішно «полювали на скарби», і, нарешті, частково було витвором Віктора Гюго та ремісників, що працювали під його керівництвом. Інші сентенції по-французькому: «Життя — це вигнання»; «Вставай о шостій, лягай о десятій — житимеш сто літ». У червоній вітальні розлогий балдахін венеціанської роботи, опадав монументальним драпуванням на плечі шістьох фігур африканських невольників натуральної величини з мальованого дерева. Додаймо до цього кришталь, скло з Мурано, гаптовані золотом ширми і т. д. Пишний сухозлотний світ, романтичний, хоч сам Гюго уже не був романтиком; східний, яким Схід ніколи не був, абсурдний, прекрасний, в кожній, навіть найменшій дрібниці близькій метрові. Look-out на вершині дому й острова, де поет працював, мав дах і стіни з прозорого товстого скла. Ця келія нагадувала оранжерею або фотоательє. Вона виходила «в небо і в безмежність». Гюго писав там, стоячи за маленьким столиком перед дзеркалом, зробленим у вигляді квітки з химерними пелюстками. Він спав в одній з двох сусідніх кімнаток, на вузькому ліжку, кладучи під голову дерев'яний валик. В сусідній кімнаті спала служниця, і Вооза² не завжди морив сон. Фанні, Жюлі, Констанца, красуня Єва, Маріанна, Розалі, Селіна... Інтимні записки рясніють зауваженнями стосовно цих молодих покоїв по-іспанськи і латиною: *Visto y tomado Julia*³. Часто вірші виникали в

¹ Відсутні з нами (лат.).

² Біблійний персонаж, чоловік Рут, прадід Давида.

³ Бачив і мав Жюлі (ісп.).

¹ Віктор Гюго та його двоє синів.

його голові, коли він спав. Напівсонний, він занотовував їх, а вранці збирав те нічне жививо. На світанку його будив гарматний постріл з сусіднього форту; працював до одинадцятої, і коли сонце починало пекти, роздягався догола, обмивався холодною водою і розтирався волохатою рукавицею. Перехожі, знаючи дивацтва великої людини, очікували його появи. Ополудні снідали. Шарль з батьком дискутували; мадам Гюго дивувалася з геніальності «своїх чоловіків». Згодом усі розходилися — кожний у свій бік. **Мадам Гюго до Жюль Жанена:** «Мій чоловік гуляє, Тото одягається, це городянин. Адель грає на фортепіано або вчить англійську; Шарль лягає на кепську канапку, оббиту шкірою і, закуривши, про щось міркує. Я цілую цих великих дітей і намагаюся, щоб обід не був надто вже несмачний... Огюст зачинається в себе і працює...» Бо від часу вигнання Огюст Вакрі мешкав у родині Гюго — він знайшов захисток у єдиної жінки, яку будь-коли кохав; мадам Гюго (старша за нього на тринадцять років) збудила в ньому ще в ранній юності цю платонічну, безнадійну пристрасть, що набрала форми небувалої самопожертви.

...Mille passus¹ лишалася за Жюльеттою. Їй підшукали гарненьку віллу, «Ла Фаллю», так близько від «Отвіль Гауза», що вона могла бачити, як її напівбог умивається на терасі. Щоранку вона чекала тієї хвилини, щоб намилюватися виглядом коханого тіла. Гюго показував їй здала «базгранину», яку знайшов коло своїх дверей разом з двома круто звареними яйцями, і цілував її лист. Потім скидав червоне нічне вбрання, приймав душ і йшов до свого бельведера працювати. Після сніданку виходив, щоб зустрітися з Жюльеттою. Найчастіше він казав їй іти поруч мовчки, і вона скаржилася: «Постарайтеся не дати захопити себе натхненню, щоб я могла трохи до тебе наблизитись і поговорити дорогою...» А вона мала що сказати! Докори за флірт із служницями; болісні роздуми про те, що двері «Отвіль Гауза» для неї зачинені, що принижувало її в очах гернсійців; просьби про малюнки, щоб прикрасити стіни «Ла Фаллю». «Мені теж потрібні вішальники, замки, місяці, сонця і ефекти, які дає туман». «Засипана чудесами», вона почувала себе «вкрай щасливою». Віктор узяв її з собою на нічну прогулянку, показав їй серп місяця і вечірню зірку: «Ось корабель для духів і його шлюпка», — сказав він.

Ще одна радість: з травня 1859 року Шарль і Франсуа-Віктор почали заходити до неї. Вони ставилися до неї з доброзичливістю і пошаною, раді добре попоїсти, зустріти кілька нових облич і батька, веселішого, ніж удома. «Отвіль Гауз» був похмурий. Мати бурчала. Вона була переконана, що, заповнивши свій новий дім позолотою, коштовним

оббитям і дерев'яною різьбою, Віктор Гюго так легко не вирветься з нього: «І знов ми приросли до стін... Витрачаємо багато грошей, — писала мадам Гюго; — крім того, мій чоловік любить цей острів, часто купається в морі... Помолодів і виглядає чудово...»

Вона доглядала кухні, де куховарка Олівія стільки ж займалася влаштуванням трагедій, скільки й готуванням їжі; вона переписувала рукописи Шарля. «Я закинула моє власне писання. Я лише копіюю, навіть менше, бо я тупію. Невже я вже занепала морально? Це зрештою невелике горе, я звисока не впаду. Найкраще, що залишається на мою долю, це служити умам, що мене оточують...» Якщо вона випадково згадувала про те, що хотіла б з'їздити ненадовго з дочкою до Парижа чи Лондона, то наражалася на різкий докір: «Ви вже досить маєте вигнання!» — говорив з презирством Великий Вигнанець. «Викинь з голови ці дурниці, — відповіла чоловікові (письмово) мадам Гюго. — Я поділила з тобою щастя й тріумф. Я горда й щаслива, що можу бути з тобою і в дні випробувань...» Бідна Адель! Вона була щира й добра; робила, що могла, щоб стати кращою господинею, заощаджувала на «власному вбранні», щоб доповнити домашній бюджет; вона прагнула зробити щасливими своїх дітей і запросила на Гернсі свою «дорогу сестричку» Жюлі Фуше, яка, закінчивши в Сен-Дені пансіонат Почесного Легіону, залишилася там класною вихователкою. Але Гюго давав дружині лише чотирьох п'ятдесят франків на місяць, і Адель, попри всі свої старання, залазила в борги. **Адель Гюго до Жюлі Фуше:** «Я не наслідуюсь попросити у нього ще грошей, я не принесла йому нічого; в нього серйозні зобов'язання... І потім, кохана моя, я завжди була неслівлива в цих справах... Я така боягузка, ця боязнь — мої чари...»

ПЛОДИ ВИГНАННЯ

Ваша влада і ваше багатство часто стають вам перешкодою... Вам все дали, забравши у вас усе.

Віктор Гюго

«ЯКЩО ОДИН ЛИШ...»

У «Знедолених» є цікаве місце про «славних егоїстів нескінченності», які так захоплені космосом, що він заступає їм людину; вони не розуміють, як можна зважати на людські страждання, коли існує блакить неба. «Саме такою, — говорить Гюго, — є родина духів, водночас малих і великих. До неї належав Горацій. До неї належав Гете». До неї належав не раз, сам того не помічаючи, Віктор Гюго. Це не означає, що він

¹ Тисяча (подвійних) кроків (лат.).

не схилявся стільки, як вони, чи й більше від них, над людським стражданням. Але його жалість була ширшою, ніж братерська, а його любов до ближнього починалася не з власного дому. Поглинутий протягом усього десятиріччя 1860—1870 років творчістю: віршами, епопеями, романами, шкіцями і «Знедоленими», які є цим усім водночас, він знаходить у праці щасливе почуття повноти, сили і самотності. Він відчуває, що «віддалення чудово сприяє славі і популярності живої людини: Вольтер у Ферне, Гюго на Джерсі...» Вольтер захищав Кала; Гюго даремно намагатиметься врятувати Джона Брауна. За Парижем він не тужить: «Що Париж? Він мені ні до чого. Париж — це вулиця Ріволі, а я не терплю вулиці Ріволі». Навіть зовнішністю і манерою вдягатися він уже не мешканець великого міста. Відтоді, як у нього почало боліти горло і йому здався, що то туберкульоз, він запусив бороду — вже білу. Борода пом'якшує, маскує вираз напруженості, що не сходив з його обличчя. Саме тоді став притаманний для нього отой вигляд прабатька всесвіту, з яким він увійде в історію. Його м'який фетровий капелюх, виложистий комір, блуза — це одяг старого робітника. Він починає себе вільним, сповненим снаги і натхнення.

Але він не помічає, що біля нього, квітучого, задихаються його близькі. Мадам Гюго щораз більше віддаляється від Гернсі. Будучи нещасливою, вона потребує розради і полюбляє репрезентувати — у Франції чи в Англії — славу чоловіка. Вигнання чоловіка. Вигнання чоловіка дозволяє дружині відчувати солодкий смак удівства. В Парижі вона зустрічається з своїм дорогим Огюстом Вакрі, цілком відданим їй; відвідує своїх родичів (Фуше, Асселін), а іноді й піднімається нишком сходами на вулиці Монпарнас, що ведуть до помешкання Сент-Бева. Він старіється, йому докучають хвороби, але він не втрачає своєї котячої чарівності і дару дотепної й гострої розмови, що є водночас «епіграмою, милим мурканням, дряпанням пазуря і дотиком оксамитної лапки». Розмови суто жіночі. Після чоловічих розмов володаря Гернсі — це справжній відпочинок. 1861 року Адель Гюго покидає «Отвіль Гауз» на час від березня до грудня; у 1862—1863 роках повторюється майже те саме.

Вона намагається, по змозі, забирати з собою дітей, несміливо захищає їх від докорів батька, якого гнівають і нервують ці виїзди, який не може зрозуміти, сам живучи життям повним і багатим, що життя інших пуста і вбоге.

Мадам Гюго до Віктора Гюго: «Цієї хвили мене кличе до Парижа річ свята: справа моєї сестри... При okazji додаю, що я нічого б не мала проти того, аби Адель трохи змінила оточення в цьому найсумнішому з місцяців. Що ж у цій рішенні могло тебе вра-

зити? Чи ж воно применшить у чомусь мою відданість тобі?..

Ти батько, і так само, як і я, повинен прагнути якоїсь зміни для Адель. За нашого майже монастирського укладу життя, Адель замикається в собі, багато думає, а її думки, часто неправильні, не кореговані зовнішніми подіями, змушують її ще глибше ховатися в шкаралупу. Поїздка не змінить чиєїсь вдачі, я це знаю; але ті звички, які б я назвала звичками старої діви, на якийсь час зникнуть...»

Насправді ж і мати не розуміла дочки. Адель, маніячка, нудила світом, впадала в задуму. Лише музика могла її вивести з пригніченого стану. **Записки Віктора Гюго**, грудень 1859 року: «Адель грала мені свій твір, чудовий...» Квітень 1861 року: «Випадково купив піаніно — для музичних занять дочки. 114 франків». Від часу, коли вона в часи кручення століків¹ зустріла на Джерсі лейтенанта Пінсона, Деде забрала собі в голову, що вийде заміж за цього молодого англійця. Вона мала багато претендентів, але відмовила всім. У грудні 1861 року вона сказала батькові, що вважає себе зарученою. Для Віктора Гюго, європейця в теорії, але француза, шовініста з натури, думка про одруження дочки з чужоземцем була нестерпна, і він спочатку дуже розсердився. Проте дружина пояснила йому, що було б небезпечно доводити Адель до розпачу. Під Новий 1861 рік Альберта Пінсона запросили до «Отвіль Гауза». Що сталося тоді між ним і молодою жінкою? Може, вона налякала його своєю екстравагантністю? В кожному разі, він відцурався її. Вона дуже зажурилася і вирішила податися за ним, щоб його завоювати, бо брати застукали дівчину, коли вона пакувала якісь валізи з оджею.

18 червня 1863 року, скориставшись з відсутності матері, Адель виїхала до Англії. З Саутгемптона вона написала здивованому батькові, що їде на Мальту, що їй тридцять три роки і вона має право сама вирішувати свою долю. Мадам Гюго в цей час проводила приємні дні в Парижі. Вона вела кампанію проти підсунутої придворними кандидатури імператора до Французької Академії і заявляла, настільки ж відважно, як і нерозсудно, що її чоловік «віддасть голос за Луї-Наполеона, щоб його прийняли до Академії і на каторгу». Вона часто бачила старого Еміля Дешана; він залишився рожевим, фертуватим і галантним.

«Моє серце,— писав він до пані Гюго,— живе ще в той благословенний час, коли я з запалом аплодував першим віршам нашого великого Віктора і коли ми обоє, Англія і я, одразу полюбили молоду й божественну супутницю його слави. Аж до останнього дня, коли господь покликав до себе мою дорогу Аглаю, ми завжди говорили

¹ Йдеться про спиритичний сеанс.

про вас і згадували найдрібніші події тієї такої милої дружби... Я був у Вогезах, шукав полегкості біля вод Контрексевіля, коли Антоні одержав звістку про наступну музичну збірку дорогої і чарівної Адель, яка згадала й про мене і запропонувала мені написати слова до «Пісні хлібороба». Після повернення я взявся до роботи, і наприкінці цього місяця Антоні вислав мій подарунок (не зважуюся сказати поетичний) на Гернсі...»

Відповіді не було, Еміль Дешан злякався, чи не пропали десь його вірші, і запропонував молодій композиторці копію. Мадам Гюго справила собі нову сукню з білого мусліну, в якій, як вона казала, виглядала «зовсім молодо». Шарль був з нею і влаштовував їй «розваги в душі гризеток». Вони вибиралися на прощу на майдан Руайяль, ще раз глянути на аркади й високі вікна їхнього колишнього помешкання.

А тим часом на Гернсі Віктор Гюго створював усе нові й нові шедеври; опоряджував «Отвіль Гауз» з допомогою червонодеревця Може (якому звелів вигравірувати на двох колоннах: *Loetitia—Tristitia*¹, і на дверях до своїх апартаментів: *Perge—Surge*²); він і далі цікавився служницями, що спали в сусідній кімнаті. «Дав двадцять франків Селіні в нагороду за те, що я не кашляв цієї ночі», умеблював для Жюльєтти новий дім: «Отвіль Фейєрі», і йому лишалося дуже мало часу на думки про родинні справи. Проте втеча Адель стурбувала його.

Віктор Гюго до мадам Гюго, 23 червня 1863 року: «Ти вже, мабуть, одержала листа від Віктора, а може, і щось від Адель? Нам здається просто неможливим, щоб вона до тебе не написала. Ми гадаємо, що вона тобі скаже більше, ніж нам, і, безперечно, дасть тобі свою адресу. В такому разі, очевидно, ти поїдеш до неї і забереш її з собою. Не можна допустити, щоб вона робила будь-які спроби одружитися з тим чоловіком проти його волі. Боюся, є якісь приховані причини, що роблять неможливим цей шлюб і які тепер вийдуть назовні. Інакше, як пояснити нечувану поведінку Адель, якщо з нашого боку не було жодних заперечень? Може, є опір з того боку? Але ж тоді, як могла Адель принизитися до того, щоб наполягати і поїхати за ним? Нам треба якнайшвидше дістати остаточні й повні дані (...) Чи пан Пінсон уже не одружений? Чи не має коханки? А може, й дітей? Напиши нам якнайшвидше. Повідом, що написала Адель...»

Мадам Гюго повернулася на Гернсі другого липня і знову вирушила до Парижа п'ятнадцятого серпня. Лист від Адель, надісланий з Нью-Йорка чотирнадцятого липня, прийшов до «Отвіль Гауза» після її від'їзду. Трохи пізніше втікачка повідомила своїх близьких, що вона в Новій Шотландії, в Га-

ліфаксі, де стоїть гарнізон Пінсона, і що їхнє весілля відбулося.

Мадам Гюго до Віктора Гюго: «Адель була вільна. Вона не порушила жодного людського закону, одружившись із тим, кого любила. Можливо, вона могла б виявити нам більше довір'я, але якщо ми адресуємо їй цей докір, то чи не може вона закинути нам щось інше? Хіба не жертвували ми її життя вимогам політики? Чи не поглибили ми труднощі ще більше, вибравши ці, а не інші місця вигнання? Чи коли ти виконував свій обов'язок, виконували ми його стосовно нашої дитини? Чи не була вона нещаслива?...»

Батько поступився і, щоб виправдати зникнення дочки, подав у жовтні оголошення в газетах про одруження мадемуазель Гюго з лейтенантом Пінсоном і від'їзд молодого подружжя до Канади.

Віктор Гюго до Етцеля, 10 жовтня 1863 року: «Ви вже знаєте з газет, що затримало мою відповідь. Моя дочка стала англійкою. Ось твої удари вигнання! Її чоловік — хоробрий вояк, учасник Кримської війни, молодий англієць, офіцер, аристократ, ригорист, дворянин і джентльмен. Ми будемо родиною, де тесть, старий, репрезентує майбутнє, а зять, молодий, — минуле. Це молода людина минулого припала до серця моєї дочці, і вона його вибрала. Як і належить робити батькові в подібних випадках, я скріпив підписом цей союз.

Подружжя в дорозі до Галіфакса. У нас із зятем є моральна відстань, що відділяє нас від Англії, і матеріальна відстань, що відділяє нас від Америки. Але існує право на щастя. Моя дочка користується з нього, і я не можу докоряти їй за це...»

Віктор Гюго до Еміля Дешана, 16 жовтня 1863 року: «Ви знаєте, що моя дочка стала англійкою. Ось чим платить вигнання». На жаль, то були лише міражі замороженого розуму. Ніколи Пінсон не мав наміру одружуватися з Адель. Коли ця нещасна без попередження приїхала за ним до Канади, Пінсон був уже людиною одруженою, і навіть батьком. Франсуа-Віктор, домашній англіст, вів ціле розслідування. Від хазяйки, в якій жила сестра, він дізнався, що та «веде чернече життя, розмовляє мало, не приймає нікого». Свідки підтвердили, що вона щодня ходила до казарм і чекала, поки вийде Пінсон. Зазирала йому в очі, а потім мовчки проводжала аж до його дому. Коли Адель довелося признатися, що вона не заміжня, вона написала, що Пінсон «зрадив її, звів і покинув».

Віктор Гюго до мадам Гюго, 1 грудня 1863 року: «Цей чоловік негідник, найпідліший з мерзотників! Брехню, що тривала десять років, він увінчав зверхнім і холодним поклоном. Чорна, підла душа! Ми можемо тільки привітати Адель. Це велике щастя, що вона не одружилася з такою нікчемою... Нехай вона отямиться після цьо-

¹ Радість — Сум (лат.).

² Продовжуй — Вставай (лат.).

го сну, після цього страшного приви́ддя, цього кошмару, що є шалом, а не щастям. Вплинь на неї, мій друже, в тебе таке добре серце і шляхетний розум. Хай Адель швидше вертається! Ми скажемо, що шлюб, взятий не перед французьким консулом, не дійсний у Франції, а оскільки той пан нам не підійшов, то ми розірвали той шлюб. Я з Віктором уже натякнули тут про це. Через півроку Адель повернеться до «Отвіль Гауза», ми називатимемо її мадам Адель, оце і все. Вона вже в такому віці, що можна титулювати її мадам, і нам не треба ні перед ким звітувати... Хай тільки порве з цим негідником, хай вертається, все інше я беру на себе. Вона забудеться, рана загоїться. Бідна дитина, ніколи ще вона не була щаслива... Я даватиму для неї бали в «Отвіль Гаузі». Я запрошуватиму сюди найвишуканіше товариство. Я присвячу Адель мої книжки. Вона буде моєю втіхою на старості. Я вшаную її вигнання, я все залагоджу. Якщо негідник звів її, то Віктор Гюго її прославить! А згодом, душевно здорову й усміхнену, ми віддамо її заміж за чесну людину. Хай цей солдафон зникне з наших думок...»

«Солдафон», викликаний для пояснення, відповів, що «він нічим не погрішив проти честі, ніколи не заохочував надій мадемуазель Гюго, ніколи не просив її руки, а в Галіфаксі не хотів з нею бачитися. Двічі він за посередництвом третіх осіб благав її виїхати; щоб вона не мала ніяких ілюзій, він проїжджав з місіс Пінсон під вікнами черниці. Але Адель не хотіла покинути Галіфакса, зрештою вона сама повірила в своє вигадане весілля, вдень і вночі чекала приходу чоловіка.

Оскільки дівчина взяла з собою тільки коштовності, Гюго вирішив виділити їй невеличку ренту: сто п'ятдесят франків на місяць. Кілька років Адель пунктуально підтверджувала одержання грошей. Вона не хотіла, щоб за нею хтось приїхав, майже нічого не витрачала, і «любила це спокійне життя», бо її божевілля прибрало форми здійсненої мрії. Тричі вона сповіщала про свій намір приїхати, а потім відкладала подорож *sine die*¹. Для рідних вона стала далеким і тривожним привидом, таємниця якого нагадувала їм про інші сімейні драми.

Повнокровний і сластолюбний Шарль, як колись його дід, генерал Гюго, нудився на Гернсі, де нагода пофліртувати випадала рідко і де патріарх зберігав за собою всі ловецькі угіддя. 1862 року Шарль «допустився відступництва». Цього року його відпустка мала скінчитися в жовтні, але замість вернутися на Гернсі, Шарль оселився в Парижі, не попередивши про це батька. **Віктор Гюго до мадам Гюго:** «Шарль зле робить, противлячись моїй волі, і, як ти ка-

жеш, бунтуючи...» **Мадам Гюго до Віктора Гюго:** «Дорогий друже, Шарль говорив мені позавчора: «Я дуже люблю батька і боюся його засмутити, але хотілося б, аби він зрозумів: мені треба змінити оточення...» Тридцятишестирічний чоловік, Шарль звинувачував батька, що той встановив над ним «майже поліцейський нагляд» — і на-смівся вислати йому «ноту»..

Віктор Гюго до Шарля Гюго, 25 лютого 1862 року: «Ми дістали твою ноту, любий Шарлю. Прочитали її в сімейному колі, мама, Віктор і я, і не могли нічого зрозуміти. Дорога моя дитино, викинь з голови ту фантастичну думку про шпигування, однаково незручну як для тебе, так і для нас. Усі факти, які ти перелічуєш і на які нарікаєш, для нас новина... Я хочу зовсім вилучити з твоєї уяви цю гротескну візію батьківського поліцейського нагляду. Я люблю тебе всім серцем; дбаю про тебе, моє життя належить тобі... Моя праця не дає мені ані хвилини часу. Я уриваю її, щоб написати тобі похапцем ці кілька слів. Мама проведе тепер місяць з тобою. Я заздритиму їй...»

Наприкінці 1864 року Шарль залишає Париж, щоб оселитися в Брюсселі. 17 жовтня 1865 року в Сен-Жос-тен-Нооді, він одружується з хрещеницею Жюля Сімона—Алісою Леен¹. Ця гарна й лагідна вісімнадцятирічна сирота виховувалася у свого дядька по матері Віктора Буа, відомого інженера і будівника залізниць.

Франсуа-Віктор, який завзято працював над перекладом всього Шекспіра, нудився менше, ніж інші члени родини, і був би лишився з батьком, якби несподівана жалоба раптово не розлучила його з англо-нормандським островом. Він уже давно був заручений з молодого гернсійкою Емілією де Пютрон, дочкою архітектора, який працював у Гюго; останній підтримував ці шлюбні плани. На жаль, Емілія була сухотницею. Незадовго перед днем, призначеним для весілля, стан її здоров'я почав погіршуватися з неймовірною швидкістю. Гюго відвідав її. Вона сказала йому, всміхаючись: «Мені так не хочеться помирати». Але вона померла 14 січня 1865 року, і розпач Франсуа-Віктора був такий великий, що батько, вражений, одіслав його з острова, ще перед похороном, на якому вінголосив зворушливу промову. **Записник Віктора Гюго:** «Я сказав родині де Пютрон, яка хоче уривок з моєї промови вигравірувати на могилі міс Емілії, що беру це на себе і звелю вибити його золотими літерами на гернсійському граніті».

Мадам Гюго поїхала до сина в Брюссель. Цього разу її відсутність мала тривати два роки. Від січня 1865 до січня 1867 року вона не з'являлася в «Отвіль Гаузі». Старий

¹ Анна-Кароліна-Аліса Леен (1847—1928) була дочкою П'єра-Жюля Леена і Луїзи-Клеманс Буа, на той час уже померлих. (Примітка автора).

¹ На невизначений строк (лат.).

чарівник тепер жив майже самотньо на своїй скелі. В домі поралася його своячка. Жюлі Фуше вийшла заміж за гравера Поля Шане, але жила з ним погано. Жюльетта Друе непохитно стояла на своєму посту. Чим більше близьких покидало *pater familias*, тим більше старий коханець належав вірній коханці. «Якби я сміла,— казала Жюльетта,— то просила б небо продовжити наше перебування тут до кінця життя». Час від часу, з нагоди освячених дат, гарні вірші заповідали вічності її коханню.

Коли закоханих постаріють серця
У тихій злагоді, — о щастя без кінця!
Над ними Гімений — світіння душ безкрає!
Коли погас вогонь, воно племінням грає!
А двоє тих сердець в одне давно злились.
Їх з'єднує навік те, що було колись,
Тож нарізно тепер вони не можуть жити.
— Жюльетто, чи і в нас таке життя, скажи ти?
Після сіяння дня наш вечір надійшов
І дружба настає, зберігши нам любов!

1863 року з'явилася книжка, над якою мадам Гюго так довго працювала: «Віктор Гюго в спогадах свідка його життя». Яка була участь у цій праці самого Гюго? На це запитання відповідає запис Франсуа-Віктора:

«Снідаючи на «Морській терасі» і в «Отвіль Гаузі», як правило, близько одинадцятої години, мадам Гюго розпитувала чоловіка. Віктор Гюго знайомив її з фактами, які вона хотіла знати, так докладно, що розповідь його іноді затягувалася аж до кінця сніданку. Потім мадам Гюго йшла нагору до своєї кімнати і коротко занотувувала те, що почула. Наступного дня, вставши дуже рано, вона наказувала підняти штори на вікнах і принести пюпітр; поставивши його на ліжку, сідала і, попиваючи шоколад, переглядала нотатки, потім бралася до писання, надаючи тим записам форми, в якій пізніше й були вони опубліковані...»

Жюльетта — о найвища нагорода за життя, сповнене приниження! — одержала примірник «Віктора Гюго в спогадах...» з такою посвятою: «Мадам Друе, написане на вигнанні, подароване вигнанню.— Адель Гюго, «Отвіль Гауз», 1863». Відтоді, як вона не жила з своїм «дорогим великим другом», законна дружина децю полагіднішала в своїй тривалій неприязні до наложниці, якій теж було вже під шістьдесят.

У день Нового, 1864 року, мадам Гюго, перебуваючи з коротким візитом на Гернсі, влаштувала, як щороку, святковий обід для бідних дітей острова і вперше запросила в «Отвіль Гауз» і Жюльетту Друе: «Ми сьогодні святкуємо Різдво, і це свято дітей, а отже, і наших дітей. Було б дуже люб'язно з вашого боку, якби ви взяли участь у цій невеличкій урочистості, що є також святом вашого серця...» Жюльетта з тактом і гордістю відмовилася: «Для мене свято — це

ваш лист. Я тішуся солодкою й благородною радістю, яку він мені дав. Знаючи мої звички самотниці, ви не розгніваєтеся на мене, якщо я вдовольнюся лише щастям, яким був для мене ваш лист. Цього щастя досить. Прошу дозволити мені залишитися в тіні і благословляти ваших родичів тоді, коли ви робитимете добро для інших...»

Вона не прийняла також, під час відсутності Адель, запрошення самого Віктора Гюго на вівторок дев'ятого травня 1865 року: «Дозволь в ім'я тридцяти років стриманості, скромності й поваги, з якими я ставилася до твого дому, тепер відмовитися від цієї честі й щастя. Якщо коли-небудь (чого я і в думці не маю) я мала б бути твоєю гостею, то не випадково, а обдумано і за спільною згодою. Дозволь мені залишитися вірною цій лінії поведінки, якої я дотримувалася ціле життя, і ні в чому не порушувати гідності і святості моїх почуттів до тебе». Принцеса Негроні аж надто добре вивчила останню роль у своєму житті.

ЗНЕДОЛЕНІ

Гюго не доріс до єпископа Б'єнвеню. Я це знаю. Але, поінтий пристрастями, цей син землі зумів дати життя святому, що переріс звичайну людину.

Ален

Тридцять років Гюго виношував і працював над великим соціальним романом. Несправедливість покарання, внутрішнє відродження смертника, картини убогства, нужди, вплив справжнього святого — всі ці теми вже роїлися в його мозкові в ті дні, коли він писав «Останній день смертника», «Клода Ге», і такі вірші, як «Бідним». Він уже упорядковував нотатки про галери; про священника Міолліса, дінського єпископа; про галерника П'єра Морена; про скляне виробництво в Монтрей-сюр-Мер і про негідника, що кинув сніг за декольте нещасної повії. 1840 року він склав перший план цього роману: «Злигодні». — Історія святого. — Історія чоловіка. — Історія жінки. — Історія ляльки. Це був дух часу: Жорж Санді, Ежен Сю і навіть Александр Дюма, Фредерік Сульє, — всі писали романи про страждання народу. Успіх «Таємниць Парижа», безперечно, вплинув на композицію «Знедолених», але природного хисту автора вистачило, щоб повести героїв своїм шляхом.

Я над жебрачкою й робітником схилиюсь,
В душі я їхній брат, себе із ними бачу;
Ну, як вести юрбу, розбурхану й гарячу?
Як ще розширити, чим підкріпить права?
Як стамувати біль, що землю заливає?
А голод, труд важкий, убожество

й страждання —
Мене у лещатах тримають ці дитання.

Цей вірш є щирим виразом сміливих і сильних почуттів. Від 1845 по 1848 рік він цілковито присвятив себе писанню роману «Злигодні», який мав тоді назву «Жан Трежан».

Ту працю він перервав «з приводу революції». Згодом бурхливий потік «Кар» забрав із собою все. Ще трохи згодом його поглинули безконечні роздуми про божественні речі і «Малі епопеї». Лише 26 квітня 1860 року, вирішивши не покидати своєї скелі, він розчинив залізну скриню, у якій лежали рукописи і начерки «Злигоднів» і який під час мандрів вигнання не раз загрожувала згуба. «Я присвятив сім місяців на відновлення і висвітлення твору, що його мав у голові, для того щоб досягти цілковитої єдності того, що написав дванадцять років тому, з тим, що писатиму сьогодні. Зрештою, все було побудовано міцно. *Provisā res*¹. Сьогодні я приступаю заново, щоб більше — сподіваюсь — не кидати, до твору, перерваного 21 лютого 1848 року...»

Відомо, що «Знедолені» великою мірою писано з життя. Священик Міолліс, справжній єпископ, був тим усім (і навіть більше), ким є в книжці священик Міріель. Убозтво цього святого прелата, його аскетизм, милосердя, наївна піднесеність у мові, викликали в Діні загальний подив. Канонік Анжелен, секретар Міолліса, розповів історію П'єра Морена, галерника, випущеного на волю, якого через його жовтий паспорт не хотіли пускати в жоден дім. Нарешті він постукав у двері єпископа і був дружньо прийнятий, — як і Жан Вальжан. Але П'єр Морен не вкрив, як Жан Вальжан, срібних свічників; єпископ послав його до свого брата, генерала Міолліса, який так був ним задоволений, що зробив його своїм вістовим. Реальний світ пропонує моделі з дуже невиразними формами; і тільки митець розподіляє по-справжньому світло і тіні.

Далі романіст дещо взяв і з свого власного життя. Ми зустрічаємо в «Знедолених» абата Роана, книгара Руайоля, мафінку Саге, сад з вулиці Фельянтинок, молодого Віктора Гюго в особі Маріуса, а в особі Понмерсі генерала Гюго. Маріус не відставав від Козетти, як Віктор від Адель; Маріус три дні сердився на Козетту за те, що вітер в Люксембурзькому саду підняв її священну сукню аж до підв'язок; Маріус пройшов у політиці таку ж еволюцію, як автор «Знедолених». Запис, датований 1860 роком, говорить: «Змінити цілковито Маріуса; хай висловлює міркування про справжнього Наполеона... Три фрази: 1. — Рояліст, 2. — Бонапартист, 3. — Республіканець...» Жюльєтта постачила йому чарівні подробиці з життя Козетти в монастирі; ми маємо її «Рукопис колишньої вихованки монастиря Святої Магдаліни», частина якого удостоїлася честі бути оправленою разом з рукописом «Знедолених». На Гернсі Гюго додав багато роз-

ділів: про студентів і гризеток; розповідь про Ватерлоо: про Тенардье, мародера; про монастир Петі-Пікпус; про втечу в домовині; про 1817 рік; про друзів Абетки; про Луї-Філіппа та багатьох інших.

Протягом усієї цієї довгої праці Жюльєтта була для нього постійною і надійною опорою. Вона полюбила цю книжку і з насолодою її переписувала. Через дванадцять років вона зустрілася з Козеттою, як з давньою приятелькою. «Я поспішаю побачити це бідолашне дівча і дізнатися, що сталося з її гарною лялькою. Я не можу дочекатися й того моменту, коли знатиму, чи цей монстр Жавер згубив слід нещасного мера, величного злочинця...» В травні 1861 року вона удостоїлася тієї честі, оскільки Віктор Гюго забрав її з собою на два місяці до готелю «Колони», в Мон-Сен-Жан, де хотів писати на місці розділи, присвячені битві під Ватерлоо. Вона не відступала від нього ні на крок, ходила з ним скрізь, збирала волоські, стокротки, маки і — шовіністка — робила з них кокарди. Іноді він лишав її саму і відвідував родину в Брюсселі. Жюльєтта займалася тоді «переписуванням, цією панацеєю від усіх моїх болів... Моя улюблена робота, те, що я люблю найбільше — після тебе самого...» Згодом Гюго повертався, і знов починалися мандри по тих страшних садах, де кожна яблунька мала в собі кулю або набій картечі. «Англійська гвардія розбита; з сорока французьких батальйонів корпусу Рея двадцять зазнали великих втрат... і це все для того, щоб сьогодні якийсь селянин міг сказати подорожньому: «Дайте мені, пане, три франки і, якщо хочете, я розкажу, як було з цим Ватерлоо...»

Нарешті книжку написано. **Віктор Гюго до Огюста Вакрі:** «Сьогодні, 30 червня 1861 року, о пів на дев'яту ранку, сонячної години, я закінчив «Знедолених». Знаю, що ця новина вас трохи зацікавить, і я хочу, щоб ви дізналися про це від мене. Я мусив послати вам це коротке повідомлення. Ви полюбили цей твір і згадали про нього в своїй чудовій книжці «Профілі й маски». Знайте ж, що дитя відчуває себе добре. Пишу ці рядки останньою краплею чорнила, що залишилася на пері...»

Віктор Гюго знав, що його книжка матиме багато читачів, і хотів скористатися з цього, раз і назавжди забезпечити майбутнє своїх близьких. Якого обрати видавця? Він любив Етцеля, але вважав його поганим комерсантом. Один молодий бельгійський видавець Альбер Лакруа, «низенький, дуже рухливий, дуже закоханий в літературу, а також дуже освічений, сповнений диявольської енергії, з дуже жвавою фізіономією, злими очима, що причаїлися за скельцями окулярів, які він весь час поправляє, на трохи горбатому й тонкому носі, наїжаченими рудими баками на щоках» висунув свою кандидатуру і пристав на умови автора: триста

¹ Передбачена справа (лат.).

тисяч франків за виключне право на видання книжки протягом дванадцяти років. Уперше Гюго одержував таку суму; досі Ламартін, Скріб, Дюма-батько, Ежен Сю заробляли значно більше за нього. Лакруа мав відвагу, але не мав капіталу; банкір Оппенгеймер позичив йому двісті тисяч франків. Багато газет домагалося згоди автора на публікацію книжки уривками. Гюго відмовив, щоб не порушити інтересів видавця, а крім того, таке розчленування він вважав шкідливим для художнього твору. Лакруа пропонував скоротити філософські відступи. Нова відмова: «Драма, що минає легко і швидко, принесла б успіх на дванадцять місяців; драма глибока принесе успіх на дванадцять років».

У Парижі вірний Поль Меріс знов став на пост і зоркестрував випуск. Мадам Віктор Гюго, Огюст Вакрі і Шарль Гюго підспівували йому в цьому. **Поль Меріс до Віктора Гюго**, 6 липня 1862 року: «Ось уже шість днів Париж читає «Знедолених». Перші розмови і замітки в деяких газетах свідчать про величезне враження, яке легко було передбачити. Захват, піднесення! Жодних дрібних закидів чи вузьких застережень. Це брила, що вражає своєю величчю, справедливістю, благородним жалем, вона переважає все і непереборно змушує всіх визнати себе...» Тріумф. Лакруа, який заплатив за роман триста тисяч франків, заробив на ньому між 1862—1868 роками п'ятсот сімнадцять тисяч. В Брюсселі дано банкет на честь «Знедолених».

Критика виявила менше ентузіазму. Політичні пристрасті позначилися на оцінках твору. Кювілле-Флері оголосив Гюго «першим демагогом Франції». Барбе д'Оревіль говорив «про розжваканий софізм», про «Поля де Кока, заплутаного і позбавленого веселості». Приятелі: Жюль Жанен, Поль де Сен-Віктор, Нефцер, Луї-Ульбах, Шерер, Жюль Кларті, виявили щирий захват, як і слід було чекати. Ламартін зробив застереження: «Мій дорогий і славний друже,— написав він до Віктора Гюго,— ваш надприродний талант засліпив мене і вразив. Я відчув потребу написати про вас і про вашу книжку. Потім я стримався, згадавши, що існує суперечність між нашими поглядами, не серцями. Боюся, що я міг би вразити вас, різко нападаючи на ваш егалітарний соціалізм, виплід філософських систем, суперечних природі. Отже, я стримався і кажу вам: я не напишу моїх «Літературних розмов», хіба що сам Гюго скаже мені недвозначно: «Ламартін серцю моєму болю не завдасть, отже, залишу йому мою філософську систему». Відповідаючи мені, не будьте надто ввічливі. Думайте тільки про себе...»

Гюго дав йому повну волю, і Ламартін написав ущипливу статтю. Похвала письменникові, гостра відсіч філософові: «Ця книж-

ка небезпечна. Найсмертоносніше, найстрашніше прагнення, яке можна збудити в масах, це прагнення неможливого...» Віктор Гюго, вражений, занотував: «Лебідь, що хоче вкусити». Бодлер опублікував у «Бульвар» не позбавлену лицемірства статтю про цей роман — «повчальний, отже корисний»; але признався матері, що був нещирий, вихваляючи «цю плюгаву, недолугу книжку... Вся родина Гюго та його учні викликають у мене відразу». «Релігія поступу» доводила Бодлера до розпачу. Він захоплювався Гюго-поетом, але коли одержував від нього листа: «Вперед! Ось гасло Поступу, а також клич мистецтва. В ньому весь словник Поезії. *Ite!*». Ці великі слова з арсеналу виборчої кампанії «викликали в ньому, залежно від настрою, посміх або гнів».

Сьогодні час виніс свій присуд. «Знедолени» в усьому світі вважаються одним з найбільших витворів людського духу. Жан Вальжан, єпископ Міріель, Жавер, Фантіна, Тенардьє, Маріус, Козетта зайняли місце серед не таких уже й численних героїв всесвітньовідомих романів, поруч з батьком Гранде, мадам Боварі, Олівером Твістом, Наташею Ростовою, братами Карамазовими, Сваном і Шарлюсом². Роман було екранізовано, і, отже, герої Гюго наблизилися до мас. Чому? Хіба книжка не має хиб? Хіба помилялися Флобер і Бодлер, коли говорили: «Це не людські істоти?»

Насправді, це істоти, до яких не можна прикладати пересічні мірки, одні більш ніж людські в своєму милосерді й любові, інші менш ніж людські в своїй зашкарублій підлоті. Але в мистецтві саме монстри живуть довго, якщо вони досконалі. Гюго любив усе надмірне, театральне, гігантське. І все ж цього мало, щоб створити шедевр. Але ці перебільшення знаходили виправдання в правдивих і благородних почуттях. Гюго справді захоплювався єпископом Міріелем, справді любив Жана Вальжана, справді, хоча з острахом, шанував Жавера. Щирість автора і сила бачення — ось це чудове романтичне схрещення.

У «Знедолених» було досить правдивості, щоб забезпечити роману вірогідність. Він не лише багатий на реальні елементи — його історична частина також набирає першорядної ваги. Віктор Гюго сам пережив Імперію, Реставрацію, революцію 1830 року. Розумним і тверезим оком він спостерігав приховані пружини подій і людських вчинків. Досить перечитати розділ про 1817 рік або «Кілька сторінок з історії» — про революцію 1830 року. Думка там варта стилю. Це правда, каже Гюго, що саме тому, що «імперію було усунуто перед їхніми очима, ніби театральну декорацію, Бурбони вірили

¹ Початок латинської приповідки: *Ite, missa est* — ідіть, месу скінчено; тут — усе. я все сказав, скінчив.

² Персонажі роману Марселя Пруста «В пошуках утраченого часу».

Для генія нема кордонів.

Бодлер

в свою силу. Вони не помітили, що і їх висунуто в той самий спосіб. Вони не розуміли, що і їх тримає та сама рука, що скинула Наполеона...» Портрет Луї-Філіппа, правдивий і виписаний майже з любов'ю, гарний, як сторінка з мемуарів Реца або Сен-Сімона.

Тогочасні критики, як і передбачав видавець, закинули твору надмір нелітературних вставок. «Забагато філософських розумувань,— писали критики.— Вони заважають плину оповіді». Барбе д'Оревільї, настроєний вороже, все ж признавався, що не міг не захоплюватися битвою під Ватерлоо, «змальованою, визнаю це, з ліризмом, властивим панові Гюго, олімпійському співцеві гармат, сурм, маневрів, бойового шалу і мундирів тієї битви, що хвилює нас до глибини душі», але вважав, що цей шкід, так само як шкід про монастир Пікпус і про гроші, не мав би фігурувати в романі. Зауважмо тільки: такі самі закиди робилося Бальзакові, Толстому, але ніколи не робилося Меріме. Але ж Бальзак і Толстой більші за Меріме. Хіба опис Геранди на початку «Беатріси» надто довгий? Можливо, але якби не ті розтягнутості, твір втратив би свою жанрову вагомість. Потрібні паузи, розрядки, час. Філософська передмова до «Знедолених» починається словами: «Ця книжка — книжка релігійна». Ось у чому секрет. Сент-Бев, який не міг не розпізнати шедевр, утримався від написання статті, але у приватних записниках занотував, що в той час, як усі з його покоління, вже зовсім літні люди, тільки вигрівають свої старі кістки під сонечком перед Будинком інвалідів, Віктор Гюго дав блискучий доказ своєї молодості.

Коли на обіді в Мані Тен сказав: «Гюго?.. Гюго нещирий», Сент-Бев спалахнув:

«— Як? Ви, Тен, ставите Мюссе вище за Гюго? Але книжки Гюго — це книжки!.. Утнув фігляр урядові, і то сильно урядові: здобув найбільший успіх нашого часу... Він проник всюди: жінки, простолуд; його читають усі... Його книжки з'являються на прилавках о восьмій ранку, а опівдні вже розкуплені. Коли я прочитав його «Оди і балади», то відніс йому всі мої вірші... Людці з «Глоба» називали його варваром. Так от — усе, що я зробив, я зробив завдяки йому. А люди з «Глоба» за десять років нічого мене не навчили...»

— Даруйте,— відповів Тен,— Гюго в наш час незвичайне явище, але...

— Не говоріть про Гюго, Тен,— перебив Сент-Бев.— Ви ж його не знаєте. Тільки двоє нас тут знають його: Готьє і я... Але твір Гюго — чудовий!»

Теофіль Готьє говорив про «Знедолених»: «Це ані добре, ані погано, це не людський витвір, а щось породжене самою стихією». Визначення це більше підійшло б до інших творів, написаних на вигнанні, і зокрема до «Вільяма Шекспіра», «критики епічної, океанічної», потоку лави, з якої виринають гігантські постаті, ще гарячі від похмурого полум'я. Три причини спонукали Гюго зайнятися Шекспіром: на 1864 рік припадало трьохсотліття з дня народження драматурга, і тема набирала завдяки цьому актуальності; Франсуа-Віктор звернувся до нього з проханням написати передмову до свого перекладу; а передусім Гюго відчував потребу через сорок років після «Кромвеля» замінити маніфест підсумком, що став би літературним заповітом одночасно XIX століття і романтизму.

Гюго слабенько знав Шекспіра. Пригадаймо перше відкриття, яке він зробив у Реймсі, в травні 1825 року. Нодьє переклав тоді йому на ходу «Короля Джона», і молодий поет був вражений. Він не захотів після цього читати Шекспіра в перекладі Летурнера — і цілком слушно. Нодьє та Він'ї познайомили його й з іншими шекспірівськими драмами. Після переїзду на Джерсі Франсуа-Віктор спитав батька: «Чим ти заповниш собі вигнання?» — «Дивитимусь на океан,— відповів батько, а потім додав:— А ти?» — «Я,— відповів син,— перекладатиму Шекспіра». На що Гюго відгукнувся з пафосом: «Є ж люди — океани».

Діалог театральний, але треба віддати належне Франсуа-Вікторові, досить ледачому молодикові: він мужньо взявся до цієї титанічної праці. «Тридцять шість драм, сто двадцять тисяч віршів до перекладу». Щоб це зробити, потрібна була гернсійська нудьга, а також і допомога однієї молододі дівчини, міс Емілії де Пютрон. Гюго стежив за роботою сина настільки, наскільки це було можливо для людини, що майже не знала англійської мови; це наштотувало його на роздуми про геніїв, про роль поета, про мистецтво. Він помітив, що йому випадає нагода з приводу Шекспіра поговорити про Гюго. Натхнення розламало намічені рамки, передмова стала книжкою. Про Шекспіра? Дуже незначною мірою. Справжня її тема — геній, або скорше генії. Ті, кого він порівнює з Шекспіром — Гомер, Іов, Есхіл, Ісайя, Єзекиїл, Лукрецій, Ювенал, Тацит, святий Іоанн, Данте, Рабле, Сервантес. Лише один француз, один грек. Низь-

корослий бельгійський видавець з рудими баками запротестував, що немає жодного німця. Він підказав Гете. «У Гете лише талант,— відповів Гюго,— Гете поміркований. Геній не знає міри. Це залежить від кількості безконечності, що міститься в ньому. Він має в собі невідоме. Ані в Евріпіда, ані в Платона, ані у Вергілія, ані в Лафонтена, ані у Вольтера нема перебільшення, туманності, потворності. Чого ж тоді їм бракує? Саме цього».

Відповідь тим, які закидали Гюго саме це. Ціла книжка — це оборонна промова *pro domo*¹. Генія ніколи не слід критикувати. Навіть помилки це його заслуга. Генія не можна перевершити. «Мистецтво, як мистецтво, не йде ні вперед, ні назад... Піраміди й «Ліада» залишаються на першому плані. Шедєври мають певний рівень, однаковий для всіх, абсолют... Звідси й упевненість поетів. Вони покладаються на майбутнє і приязно дивляться в минуле на рівних собі. Гюго відчуває себе рівним найбільш. Його сучасники іронізували з цієї гордості; нам вона здається обгрунтованою. «Поет Англії очима поета Франції» — оголошував проспект, написаний рукою автора.

Великі люди з цього таємничого ряду, генії, мають три дари: спостереження, уяву, інтуїцію. Вони в безпосередньому контакті не тільки з людством і з природою, а також і з тим, що надприродне. «Мислю, є він і в Шекспіра. Є в кожного великого поета...» *Promontorium somnii*. Це назва одного з розділів, написаного до «Вільяма Шекспіра», але цей розділ довгий час не публікувався, хоч становить один з ключів до пізнання Віктора Гюго. «Кожен мрійник носить у собі цей вимріяний світ... Стан розуму, хвилю або частково позбавленого рівноваги, не така вже й рідкість ані в окремих людей, ані в цілих народів...» Згаданий розділ як ідейно, так і за стилем є текстом кардинального значення. Але з відомих причин Гюго не хотів публікувати цієї хвали безумству...

Коли «Вільям Шекспір» був проданий Лакруа, той після підписання угоди признався, що до цього самого ювілею замовив іншого «Шекспіра» Ламартінові: «Сподіваюся,— писав він,— що ви не бачите в цьому нічого лихого». Гюго розгнівався: «Я вбачаю в цьому не тільки щось лихе; я вбачаю в цьому образу. Образу для мого славного приятеля Ламартіна, образу для мене. Виходить наче біг з перешкодами. Ламартін і я стаємо двома учнями, які змагаються за нагороду на конкурсі на задану тему... Ви пишете: «Успіх, який матиме ваша книжка, потягне за собою і розпродаж праці пана Ламартіна». Я не думаю, щоб мені треба було буксирувати такого вели-

кого поета, як пан Ламартін, і навряд чи сподобалося б панові Ламартінові, що його хтось буксирує...»

Ще один епізод у зв'язку з трьохсотліттям. Французькі письменники створили шекспірівський комітет. Віктора Гюго призначено його головою, а тому, що він не міг узяти участі в банкеті, комітет вирішив, що його крісло стоятиме порожнє. У такий спосіб Париж під час усього прийому матиме перед очима пустку, яку залишив по собі великий вигнанець. Згодом учасники банкету перейдуть з «Гранд-Отелю» до Порт-Сен-Мартена, де було поставлено «Гамлет» Поля Меріса. Мадам Санд прислала — щоб прочитати його на банкеті — листа з банальною похвалою, «короткого і ніякого, на догоду і Шекспірові і Вольтерові». Зрештою було цілком вірогідно, що уряд, побоюючись скандалу, заборонить банкет. «Але навіть це,— говорив Меріс Вакрі,— було б чудовою рекламою для книжки».

Банкет заборонено, книжка з'явилася. Малларме сказав: «Є в ній сторінки, чудово вирізьблені, але скільки жахливих речей!» Газети поводитися стримано. Поетові закидали, що він грається в критику. «Що за дивина,— відповів Гюго,— заперечувати право поета займатися критикою. Хто ж краще за самого гірника знає лави копальні?...» Амадей Роллан іронізував у «Ревю де Парі»: «Прихований, хоча дуже погано прихований, висновок цієї книжки такий: великий пелазг — Гомер; великий еллін — Есхіл; великий гебреєць — Ісая; великий римлянин — Ювенал; великий англієць — Шекспір; великий німець — Бетховен». А великий француз? Як то, немає великого француза? Може, Рабле? — Ні! — Мольєр? — Ні! — Важко вам догодити. Монтеск'є? — Теж ні! — Вольтер! — Фі! — Ну хто ж тоді?... — Таж Гюго!.. Ну, а про Вільяма Шекспіра? Я сказав про нього саме стільки, що й Віктор Гюго. Це велике ім'я служить лише для вивіски...»

А тим часом у Брюсселі невгамовний старий впорядковував свої рукописи. «Посилаю до «Отвіля II» («Отвіль II» це «Отвіль Фейєрі», котедж, у якому поет поселив Жюльєтту Друе, коли вона покинула «Ла Фалю» через вогкість) новий чемодан середнього розміру, що надійно замикається, в якому є (неопубліковане) продовження «Легенди віків». У другій валізі — «Кінець сатани», «Тисяча франків винагороди», драма; «Інтервенція і бабуса», комедія; багато тек з початими речами. Мій записник, підшивку газет від 1840 до 1848 року, плюс рукописи вже друковані: «Знедолені», «Вільям Шекспір», «Легенда віків», «Пісні вулиць і лісів». Неопубліковані рукописи майже закінчених «Пісень Гавроша» і «Вірші Жана Прувера». Крім того «Виступи й промови» (до Віктора Гюго на вигнанні). Сюзанна береже цю валізу...» Хоч би там що мало статися, цей пасажир не виїде у вічність без багажу.

¹ Для власного дому, для власної користі, для себе (лат.).

ПІСНІ ВУЛИЦЬ І ЛІСІВ

«Вільям Шекспір» вийшов 1864 року; тисяча вісімсот шістдесят п'ятого «Пісні вулиць і лісів» здивували огудників апокаліптичного поета і прометеївського критика, нагадавши раптом, що є Гюго плотський і жартівливий. Все своє життя він любив кохання, і оспівуючи його, відчував радість. З хлоп'ячого віку його переслідували вільнодумні теми: фавн, який підглядає за німфами крізь гілля дерев; учень, який у шпарку спостерігає, як лягає спати гризетка; босі ніжки, чарівні й гладенькі, що виходять з купелі; накидка, з-під якої визирають округлі перса, і спідниця, що, задершись аж по рожеву під'язку, відтіняє туго натягнуту панчошу; зустріч з молододу незнакомкою:

Я берегом ішов і стрівся раптом з нею, —
Сиділа в комишах, — розпатлана й пручка;
Здалось мені на мить, — я бачу босу фею,
І я спитав: «Скажи, ти підеш до ліска?..»

О, як вода несла до берега цілунки!
І ось крізь очерет я — навкосо узднів —
До мене дівчина, збентежена дикунка,
Щаслива й гарна йде, всміхаючись з-під брів.

Він мав у своїх теках безліч подібних віршів. 1847 року він збирався видати «Поезії вулиць», потім придумав іншу назву: «Пісні вулиць і лісів». Закінчивши «Легенду віків», він написав для перепочинку кілька нових пісень до цієї збірки; 1865 року — доповнив її. Контраст між цією книжкою і попередніми не міг не викликати подиву. Поет «пустив Пегаса на зелену травичку». Довгу хвилю александрійського вірша заступила коротка, восьмистопна. Цілу збірку написано цим розміром, чотиривіршами, строфою Теофіля Готьє і Генріха Гейне. Це вже скидалось на виклик. Сміливість тону, що іноді нагадувала раннього Мюссе, звичайно, обурювала цнотливих критиків і порадувала противників поета. Луї Вейо тріумфував:

«Пан Гюго народився 1802 року, отже, вже досяг ступеня зрілості тих двох стариганів, які непомітно підкралися до Сюзанни... Якби старигани Сюзанни співали, то певне не що інше, як «Пісні вулиць і лісів». У них уся їхня душа. Яка огида!..»

Інший ворог, Барбе д'Оревільї глузував:

«Пан Гюго, цей велетенський кавалерійський сурмач, створений для того, щоб гучно кликати до всіляких наскоків, запрагнув зробитися літературним Тіркисом¹ і подмухувати, поспівувати, пошвикувати тихенько, тим часом як його губи і легені своєю потужністю, як відомо, могли б понівечити мідні звої найміцнішої офіклєди²!..»

Бонапартистська преса зображувала Гюго як людину «виснажену розпустою, без жодної волосини на голові». Насправді ж він

залишався міцним як скеля, ніколи не втрачав смаку до плотських утіх, а піщані узбережжя і розкладні ліжка гернсейських служниць були й надалі свідками любовних поривів цього невтомного старигана. Хіба це злочин? «Чи можна, не порушуючи при тому гармонії, вплести в слова людини зрілої кілька пісень минулої молодості?.. Чи можна стати власним посмертним видавцем? Чи дід має право згадати, що він колись був молодим? Автор вважає, що так. І звідси ця книжка...»

Зайві виправдання. «Пісні» полонили надзвичайною майстерністю виконання. Ворогам довелося це визнати. Барбе д'Оревільї хвалив «абсолютну владу музиканта над інструментом... Нічого подібного ми не бачили досі в французькій мові, і навіть у французькій мові пана Гюго...» Він говорив про чародійне враження, яке справляє на читача вправність поета і незрівнянна віртуозність вірша: «Коли хтось так геніально володіє ритмом, то він уміє передати невимовне, невловиме, невиразне відчуття, яке дають у живопису арабески, виконані геніальним пензлем. Пан Гюго — це геній поетичної арабески. Він робить з свого вірша все, що йому заманеться. Арлекін робив з капелюха корабель, стилет, лампу; пан Гюго вміє робити інші речі! Він грає на своїх віршах так, як одного дня (що часом здається мені сном) грала на бубоні циганка...»

Страшний Вейо перевершив д'Оревільї в цих технічних похвалах: «Майже ніякої ваги, жодних слів, щоб вигородити риму. Сам тільки м'якуш, живий, пружний, тіло, що грає самою силою м'язів і пульсує самим теплом крові. Я хотів би ризикнути порівнянням, що ця збірка — то найпрекрасніше звіря у французькій мові...» Тут противник справедливий. Як і він, ми захоплюємося чарівною і пружною щільністю строф. Восьмистопний вірш не терпить монотонності, слів, вписаних для рими; він вимагає винахідливості і несподіваних поворотів думки:

Любов сучасну хто б ізімряв, —
Як в шахах, комбінацій тут!
Май гроші! Менше за банкірів
В нас чабани овець стрижуть.

Хай серце обліковцем буде.
Нарешті, жіночка незла,
В якої дуже славні груди,
Рахунків книгу осягла.

Хитає віялом — нівроку;
Її запальність — дорога.
Підставивши Дафнісу щоку,
Оплати Хлоя вимага...

Кожна строфа тут довершена; кожна танцюристка легко злітає й опускається в заданому темпі. Те, що збірка ця небагата на глибокі думки — безперечно. Прославляння лісу, весни, поцілунків, гарних дівчат, бідності, рожевих ніжок. Стократ повторене твердження, що природа всюди однакова. «Хламида за спідничку... Марго — в вінку

¹ Один з найдавніших грецьких поетів, автор сповнених запалу військових елегій.

² Грецький мідний духовий інструмент, трохи більший за сурму.

Глікера!...» Але хіба не можна відкласти на хвилю великих, глибоких проблем?

Мій друже, гніваєшся, знаю.
Що ж вдієш? Зелено навкруг.
Зроблю перерву і — до гаю;
А потім — на веселий луг...

Отже, чарівний, добре поставлений балет, в якому танцюють найпрекрасніші слова; балет у дусі Ватто-Шеньє-Теокріта, де ідилія дістає форму «трюмо», де зараз же після пралей виходять німфи. Нараз дзвенять цимбали, і геніальний балетмейстер починає доводити читачеві, що навіть у цьому танечному ритмі він легко вміє перейти від ідилії до епопеї. Свідченням цього є такі вірші, як «Час засіву», «Вітер», «Шість тисяч літ, як війна» і «Спогади давніх воєн». Можна собі уявити ентузіазм Готьє, Банвіля, Доде, які користувалися тоді тим самим інструментом, але не досягли такої майстерності. Для ремісників слова така злива віртуозності була, як писав Барбе д'Оревільї, справді «небесною вітхою». Світська публіка Другої імперії розкупила цю книжку. Її тон, чарівно розпусний, то був тон епохи. Широка публіка, яка знала і схвально сприйняла «Кари», не виявила цікавості до цієї поезії, надто вишуканої. Жорж Санд вмістила у «Авенір Насіональ» гарну статтю про «Пісні». В нагороду вона отримала листа, досить дивного: «Ці слова для мене є винагородою за мою книжку... Бог має серед людей доказ свого існування: геній. Ви існуєте, а значить і він існує...» Це було новою формою онтологічного доказу.

ТРУДІВНИК МОРЯ

Про Віктора Гюго 1866—1869 років розповідають нам записки, іронічні, але правдиві, свідка його життя Поля Стапфера, молодого французького вчителя-словесника гернсійського коледжу. Поль Стапфер, що мешкав тоді з своєю Жюлі Шене, був частим і бажаним гостем в домі поета. Гернсійці небагато уваги приділяли чужому письменникові, чиє республіканство і висловлювання про королеву Вікторію викликали обурення; лише дочка земського судді, міс Карей, любила його вірші і вважала його великою людиною. Стапфера вразила елегантна і шляхетна постава старого. Міцний і прямий, в м'якому крилатому капелюсі, в накинутому на плечі пальті, якщо збиралося на дощ, з руками в кишенях, з пружною ходою, він навіть і у лахмітті мав би величний вигляд.

Церемонний, старомодний і надзвичайно ввічливий, Гюго завжди повторював молодому Стапферові: «Честь маю вітати вас у

себе». Його розмови з учителем були прості, природні і сповнені французької дотепності. Перед численнішою аудиторією він одразу ставав вельми красномовним. Особа поступалася місцем особистості. Тоді він гримів проти матеріалізму. З відразою й обуренням наводив вислів Тена: «Вада і чеснота такі самі продукти, як цукор і купорос...» Тобто, цим заперечується різниця між добром і злом... Хотів би я бути в Парижі, так, хотів би я бути в Академії, щоб разом з єпископом Орлеанським голосувати проти цього мудрагеля!» Другого його антипатією був Расін: «Він не впевнений у своєму інструменті,— казав Гюго,— і в нього трапляються слабенькі вірші:

Жалійте кров свою, насмілюсь вас просить,
Жалійте ви мене — страх чуть, як він кричить...

Зате, як справжній літературний гурман, він смакував «Конторку» Буало, «Гульвісу» Мольєра й комедії Корнеля. Після обіду його охоплювало «піднесення». Молодий Стапфер занотував злосливо, що тоді наставала черга для найширших проблем: безсмертя душі, сутність бога, необхідність молитви, безглуздя пантеїзму, безглуздя позитивізму, дві безконечності, що вирішувалися так: «Ох, який же вбогий атеїзм! який він немічний! який абсурдний! Бог є. Я певний його існування, ніж свого власного. Щодо мене, то ніколи не буває, щоб я молився рідше, ніж кожні чотири години... Якщо я прокидаюся вночі, то також молюся. Про що я прошу бога? Дати мені свою силу. Я знаю, що таке добро, а що таке зло, але не знаходжу в собі досить сили, щоб робити те, про що знаю, що то добро... Всі ми в руках божих... Він творець усього. А проте неправильно твердити, що він створив світ, бо він його творить безустанно. Він становить Я нескінченності. Він є... Ти спиш, Адель?»

Бо саме мадам Гюго перебувала цього вечора на Гернсі, куди приїхала на короткий час. Була то шістдесятичотирьохрічна особа, досить показна; вишукане вбрання і вільно звиті довгі локони підкреслювали її вроду. Молодого Стапфера вразило те, як урочисто вона підтверджувала очевидні речі: «Ви з Парижа, пане? Ах, Париж, це перше місто світу!» Час від часу вона поправляла свою сестру Жюлі в мові: «Ах, Жюлі, як ти можеш говорити: прошу Медок. Треба казати: вина Медок».

Про сучасних письменників Віктор Гюго висловлювався відверто. Він дивувався, що критика тепер відкриває «велику поезію Мюссе... Я вважаю, що його охрестили і слушно і дотепно: «Міс Байрон...» Йому дуже далеко до Ламартіна... Наша епоха має лише одного класика, одного, чуєте? Мене. Я людина, що в наш час найкраще знає французьку мову. Після мене йдуть Сент-Бев і Меріме... Але Меріме це письменник з коротким подихом. Стислий, як вони ка-

¹ Відома красуня в давній Греції, жила з того, що плела вінки.

жуть,— добра мені похвала для письменника!.. Тьєр пише для двірників, бо сам двірник у літературі... Кур'є — шарлатан. Шатобріан має багато надзвичайних речей, але він людиноненависник, одіозна натура... Мені закидають, що я гордий; це правда, моя гордість — моя сила.

Рік 1867 став свідком великої події — в очах Жюльєтти: візиту мадам Гюго до «Отвіль Фейєрі», тобто до мадам Друе. Після дворічної відсутності чесна дама хотіла віддячити за «книжне в. о.». Жюльєтта з сумом побачила, що треба «відставляти горщика» і «забирати ложку», але її дуже потішив цей вияв поваги з боку «дружини», і вона одразу вибралася з візитом-відповіддю, достоту так, як це буває між шефами урядів. **Жюльєтта Друе до Віктора Гюго:** «Мій поспіх у виконанні цієї формальності диктується повагою, яку я маю честь відчувати до твоєї незвичайної дружини...»

Відтепер їй стало «за приємну звичку брати участь у всіх родинних ніжностях». Трохи згодом, вона провела разом з коханим три місяці в Брюсселі і її прийняли на площі Барикад. Її запросили навіть з Шарлем, його дружиною та їхнім сином, чотиримісячним Жоржем, на двотижневий відпочинок у лісі Шофонтен. Бона була там читцем у мадам Гюго, бо та нарікала на слабкі очі. **Жюльєтта Друе до Віктора Гюго, 12 вересня 1867 року:** «Моє серце вже не знає, кого з вас мені слухатися. Я захоплена, схвильована, засліплена і щаслива більше, ніж це годиться такій старій жінці, як я. Моє зворушення ллється з серця, переповненого щастям, якого я зазнала протягом останніх двох тижнів, серед квітів, дітей, сонця, родинного затишку і любові. Обожаю тебе і благословляю вас усіх». На шістдесят першому році життя, після довгої і важкої покути, вона могла, нарешті, «втїшатися чарами тихої й непомітної реабілітації».

Навіть на Гернсі упередження проти цього позашлюбного, але освяченого часом зв'язку, розвіялися. Жюльєтті дозволено жити під час відсутності мадам Гюго в «Отвіль Гаузі» цілий місяць! Щастя нетривале, проте розкішне. **Жюльєтта Друе до Віктора Гюго:** «Я хочу використати кожну хвилину і кожну нагоду, які милосердний бог і ти мені даєш, і я дякую вам обом з обоюванням...» Десь на той час трупа мандрівних комедіантів поставила на Гернсі «Ернані», на превеликий подив Жюльєтти, яка побоювалася Sixty, Шістдесяти Родин з острова та їхнього упередження; п'єса пройшла з успіхом. Тепер на Гернсі продавали фотографію Віктора Гюго в оточенні дітлахів, зроблену на різдво, і навіть пекар купив портрет «батька сім'ї з «Отвіля». Це була, нарешті, слава на місці проживання, а саме її здобути найважче.

Життя спливало тепер в новому ритмі. Мадам Гюго проживала здебільшого в Парижі, де Шарль з дружиною час від часу

гостювали. Франсуа-Віктор разом із Шарлем та Алісою доглядали в Брюсселі будинок на площі Барикад; Жюлі Шене і Жюльєтта опікувалися Великим Вигнанцем на Гернсі. Влітку вся родина зустрічалася в Брюсселі. 1865 року Бодлер повідомив Анселя, що поет остаточно переїжджає до Бельгії: «Здається, що стосунки між ним і океаном зіпсувалися! Або він не мав досить сили, щоб терпіти океан, або він уже набрид самому океанові. Чи ж варто було так старанно вибудовувати собі палац на скелі! Але це була неправда. Гюго й надалі вважав, що завдячує Гернсі своєю працездатністю, і любив свій «палац».

Проте утримувати чотири домівки було надто важко: Париж, Брюссель, Гернсі і далека Адель за морями. Їй він надсилав щомісяця сто п'ятдесят франків плюс двічі на рік (після благань матері) триста франків на одяг. Загалом родина — грошова допомога, платня за помешкання — обходилася йому близько трьохсот тисяч франків на рік. Його рента (Бельгійський банк та англійські консолі) досягала 48500 франків, плюс тисяча франків з Інституту. Якщо врахувати, що він продав «Знедолених» десь за триста тисяч франків; що діставав за свої нові книжки по сорок тисяч франків за том (а кожний роман складався з чотирьох томів), що приблизно стільки ж давали публікації фейлетонів у газетах і численні перевидання, можна твердити, він був дуже багатий, і його вічні торги з родичами трохи дивують.

Він зажив собі слави скупого, який на старість знаходив щораз більшу втіху в нагромадженні надлишку своїх прибутків. І все ж тут треба зробити два застереження: перше те, що, крім власної родини і Жюльєтти, він допомагав ще багатьом особам, хоча це зовсім не входило в його обов'язки. Наприклад, довгий час він підтримував матеріально вигнанця Генне де Кеслера, який уперто жив невідповідно до своїх достатків. Врешті-решт Гюго взяв Кеслера на постійне проживання до себе в «Отвіль Гауз»; щотижня він давав на Гернсі пристойний обід для сорока дітей. Його записки свідчать про систематичну допомогу нещасним: «9 березня 1865 року: бульйон, м'ясо, хліб для Марії Грін та її хворої дитини... 15 березня — придане для новонародженого дружини Освальда... 28 березня — вугілля для родини О'Квайєн... 8 квітня — простирадла для Вікторії Етас, породіллі, що не має навіть білизни...» Допомога бідним становить близько третини його видатків на дім. Доброчинна скнарість.

І друге, він вважав своїм обов'язком заощаджувати, щоб забезпечити майбутнє родини по своїй смерті. Його сини заробляли мало, Адель — нічого. В Шарля 31 березня 1867 року народився син Жорж. Дитина вмерла 14 квітня 1868 року, але її місце швидко (16 серпня 1868) заступив новий

Жорж, котрий мав потім сестру Жанну. **Віктор Гюго до свого сина Шарля:** «Забрав собі в голову, що мушу забезпечити майбутнє Жоржа і Жанни, і тому ніколи не хочу давати більше, ніж заробляю. Як бачиш, у головах добрих дідів з'являється ще іноді проблиск мудрості». Зрештою, коли б він не закликав її часом до розважності, родина дійшла б до марнотратства. **До Шарля і Франсуа-Віктора:** «А тепер поговорімо про господарські справи. Я вважаю, що ваш пошачальник вин трохи задорогий. Наприкінці березня я маю заплатити за вино, надіслане до Брюсселя, 334 франки, отже, від жовтня на вино пішло 978 франків, а протягом року понад 2 000 франків; висновок зробіть самі...»

Незалежно від того, що він їм дає, дружина і сини заборговують йому, і час від часу він оголошує фіскальну амністію.

Це не заважає мадам Гюго робити позички, щоб допомогти близьким. Вона безмежно поблажлива до свого зятя Поля Шене, посереднього актора і нецікавої людини; вона прагнула якось всолодити життя бідної вигнанки Деде. Сама вона дуже хвора. Уже під час перебування на Джерсі родина непокоїлася, що вона періодично сліпла на одне око. Це був наслідок крововиливу в сітківку. Крім того слабує на серце, часто паморочиться голова, знає, що їй загрожує апоплексія. **Адель до своєї сестри Жюлі:** «Ти ще не знаєш, я вже склала заповіт. Треба жити з думкою про смерть, заприязнитися з нею. Добрій тіточці Асселіні залишу молитовник моєї Дідини». Чоловік хоче вірити, що це нездування не страшне: «Чого матусі треба,— пише він до синів,— то це кривавого м'яса і доброго вина...» Лікування при надто високому тиску радикальне.

Гюго хотів би опікуватися нею сам на Гернсі. Він пише до Вакрі, який узяв її під турботливий нагляд: «Прошу Вас, дорогий Огюсте, скажіть моїй наймилішій хворій, що якщо тільки вона не боїться подорожі морем, Гернсі простягає до неї руки. Її читець з Шофонтена¹ читатиме їй, скільки завгодно, Жюлі писатиме з її голосу, а я зроблю, що тільки можливе, аби її розвеселити й розважити. З допомогою весни повернеться і здоров'я...» Доброї волі йому ніколи не бракує: «Любіть мене, мої найдорожчі, бо я існую тільки в вас і для вас. Ви є моїм життям, далеким, але з'єднаним з моєю душею. Люба моя дружино, твої листи надто солодкі, напоєні ніжністю, як парфумами. Вдихаю їхній запах, ніби це квіти нашої променистої весни. Ох, так, нам треба бути всім разом. Пригортаю вас усіх до себе».

Однак, попри все те, Гюго працював і творив. 1866 року він видав довгий роман: «Трудівники моря». Він любив грандіозні будівлі і вподобав собі думку, ніби книжка ця є однією з брил, що складають гігантську

споруду Anankè (долі, фатуму)... «Собор Паризької богоматері» (anankè догм); «Знедолені» (anankè законів); «Трудівники моря» (anankè речей). В цей поетичний твір Віктор Гюго вклав своє глибоке знання океану, кораблів, матросів, туманів і потвор, скель і бур, яке набув, живучи на архіпелазі, Гернсійські звичаї, місцевий фольклор, «примарні» будинки, чудернацька французчина англо-норманнів робили роман чимось новим і цікавим.

Будучи 1859 року з Жюльеттою і Шарлем на острові Серк, він спостерігав за матросами, що намагалися видертися на прямовисний скелястий берег; там же він бачив скелясті печери — схованки контрабандистів, і восьминога, який підказав йому мотив такої драматичної боротьби. Він використав у цій книжці, яка спершу мала назву «Жільят-матрос», зроблені по гарячих слідах описи морських бур. Його запис: «Серк, порт, 10 червня, одинадцять година ранку. — Чоловік, що провалився поміж скель. Ув'язнений між ними, він не може вибратися, мусить чекати припливу, який заповнить цю тріщину. Моторошна смерть» — це вже прообраз самогубства Жільята. Протягом усього перебування на островах, він записував катастрофи, в яких винний був океан.

Але якщо хвилі, скелі, страховиська в «Трудівниках моря» змальовані були з натури і великим живописцем, то про головні дійові особи цього сказати не можна. Деякі здавались витягнутими з романів Дюма-батька або Ежена Сю; були там контрабандисти з оперетки і зрадники з мелодрами; що ж до самих героїв, Жільята і Дерюшетти, то їх породила на світ особлива міфологія автора: Дерюшетта була та молода наречена, дівча ідеальне і несвідомо жорстоке, Адель перед падінням, Адель, перш ніж вона стала Адель, інфантильне марення, яке не залишало його. Жільят уособлював шляхетного невдачу, ще один фантом Гюго. Від часів мансарди на вулиці Драгон він не переставав змальовувати цих принижених і непокірних. В кінцевому підсумку, зваживши і геніальність і наївність твору, можна було передбачити успіх книжки.

Гюго аж ніяк не поспішав з її виданням; він хотів одразу взятися за новий роман: «Я небагато маю років перед собою, а багато великих книжок маю написати або закінчити...»

Проте Лакруа, якому так пофортунило із «Знедоленими», чигав на новий твір. Його невгамовна енергія перемогла. Існує такого роду красномовство, стрімке, як потік, облесне і водночас плачливе, перед яким письменник не вміє встояти. Гюго поступився і продав Лакруа два готові вже твори: «Пісні вулиць і лісів» і «Трудівників моря» за сто двадцять тисяч франків. Одразу ж двоє директорів газет, Мільйо («Мала газета») і Вільмессан («Події»),

¹ Жюльетта Друе.

звернулися до нього з проханням дати дозвіл на друкування роману в уривках. Мільйо запропонував півмільйона (щонайменше сто мільйонів сьогодні), плюс аргументи сентиментального характеру: «Друкуючи свій роман у газеті, один номер якої коштує десять сантимів, ви справді звертаєтесь до народу; ви зробите вашу книжку доступною всім. Кожний зможе її прочитати: і мати родини, чесний міський робітник, чесний селянин, зможуть, не забираючи хліба в дітей або поліна з коминка, біля якого гріються старі, розливати навколо себе світло, втіху і перепочинок, які принесе їм ваш незвичайний твір...» Гюго відмовився: «Причини, якими я керуюся, підказує мені моє сумління письменника. А воно, незалежно від жалю, який я можу відчувати, велить мені опустити скромно очі щодо перспективи півмільйона. «Трудівники моря» повинні з'явитися у формі книжки».

У цій формі вони й з'явилися. **Франсуа-Віктор Гюго до батька:** «Ти здобув успіх, величезний, повсюдний. Ніколи я ще не бачив такої однастайності. Навіть тріумф «Знедолених» не був такий великий. Цього разу метр знайшов гідну його публіку. Тебе зрозуміли, цим усе сказано. А коли йдеться про книжку таку, як ця, зрозуміти означає захоплюватися. Твоє ім'я в усіх газетах, у всіх вітринах, на всіх вустах... Восьминоги стали тепер предметом загальної цікавості. Вчені, на запитання журналістів, заперечували проти того, що вони можуть бути небезпечні. Всі ці розмови пішли на користь книжці. Модистки шиють модні тепер капелюшки «восьминіг» — їх мають носити «трудівниці моря», або, інакше кажучи, дами, що їздять до Дьєппа і Трувіля. В ресторани подавали «восьминого по-банкірському». На Єлісейських Полях, у Домеда, виставили живого восьминого в акваріумі. Мадам Гюго писала з Парижа до своєї сестри Жюлі Шенне: «Тут у нас сам тільки восьминіг. Чому ж мій чоловік, на жаль, став для мого серця восьминогом з Гернсі?»

«Сонце», яке друкувало тепер «Трудівників» уривками, піднімало свій тираж (дарма, що роман вийшов уже перед тим книжкою) з двадцяти восьми до восьмидесяти тисяч примірників. Преса насмілилася висловити ентузіазм. Ця книжка не викликала сварки серед політичних угруповань, бо в ній людина боролася проти стихії: «Серцю і уяві поета,— писав молодий критик Еміль Золя,— тут дано свободу. Він уже не виголошує жодних гасел, не провадить дискусій... Ми оглядаємо тут чудовий зліт цього могутнього розуму, який наказує людині помірятися з безмірним простором. Але згодом досить одного тільки подиху, щоб знищити людину, — одного легенького подиху рожевих вуст...» Він дуже добре висловив тут намір автора: «Я хотів,— казав Гюго,— прославити труд, волю, самопожертву — все, чому людина завдячує своєю величчю;

хотів показати, що найнемилосердніша з безодень є людське серце, і що той, хто врятувався від моря, не врятується від жінок...»

Мадам Гюго написала чоловікові про цю книжку гіперболічного листа, прикрашеного епітетами, гідними Жюльєтти, і була віддана похвалою: «Лист вишуканий... Розум твій глибокий, як і твоє серце. Моя дорога, я щасливий, що подобаюся тобі як автор...» Адель часто згадувала про свою близьку смерть і думала про неї спокійно. «Шкода тільки,— казала вона,— що моє життя хилиться до кінця саме тепер, коли я оцінила великі твори, і що я маю вмерти, коли роблюся інтелігентною...» В неї були тепер демократичні переконання, і вона зневажливо висловлювалася про «забобони минулого». О, тіні Фуше!

ОСТАННЯ ІЗ ЗАХИСНИКІВ «ЕРНАНІ»

Абат до мадам Тест:
«Облич у мужа вашого — без ліку».

Поль Валері

Від часу державного перевороту драми Віктора Гюго, противника режиму, в Парижі не ставилися. Але настав 1867 рік, Всесвітня виставка. Світу належало показати все, що Франція мала найпрекраснішого. Лакруа видавав «Парі-гід» з передмовою Віктора Гюго. Чи могла в такий момент Комеді Франсез не визнавати одного з своїх найбільших авторів? Пропонували поставити п'єсу «Ернані». Віктор Гюго трохи побоювався. А що, коли поліція організує обструкцію? Вакрі й Меріс — його представники в Парижі, не думали, щоб таке могло бути. Поль Меріс, коханець актриси Джейн Еслер, волів би «Рюї Блаза» в театрі «Одеон», зі своєю подругою в ролі королеви, але «Ернані» переміг.

Враховуючи досвід минулого, вирішили переробити вірші, колись освистані. Зайва обережність. Публіку 1867 року вразили саме ці зміни. Партер, який знав п'єсу напам'ять, вставав і поправляв акторів. Гюго надіслав з Гернсі перепустки із своїм підписом і просив Вакрі позначити їх знаменитим Hierro. Успіх був величезний, літературний тріумф, політична демонстрація, максимальний касовий збір (сім тисяч золотих франків).

Мадам Гюго вирішила будь-що побувати на цій виставі. Чоловік і сини, знаючи, які небезпечні для неї всілякі хвилювання, умовляли її не ходити хоча б на генеральну репетицію, яка могла бути бурхливою. Адель не послухалася: «Мені вже не так багато лишилося жити, щоб не скори-

статися з відновлення «Ернані», який нагадує мені прекрасні роки молодості. Навіщо мені відмовлятися від такого свята? Ні, пане! По-перше, «Ернані» не можуть освістатися. А крім того, я зумію перешкодити цьому... Очі мені не підведуть; але навіть якщо мені судилося б знову їх утратити, я пішла б на «Ернані», пішла б, хоч би довелося за це віддати в заставу всю мою стару особу. На жаль, я б небагато за неї дістала...»

Ця покора якась патетична, так само як і прагнення пережити вдруге битву за «Ернані», яка надала блиску останньому щасливому року її життя. Париж побачив її знову — осяйну й бадьору. Вона ходила на всі репетиції в супроводі Огюста Вакрі: він хворів на ревматизм і ледве дивався до театру. Сліпа і паралітик. Газети оповістили Париж про відвідини театру мадам Гюго; це їй подобалося. «Яке голосне ім'я я ношу!» Студенти, як і колись, просили квитки і пропонували свої послуги. Один з них сказав Полеві Мерісу: «Пан Віктор Гюго — наша релігія».

Успіх був «небачений». Це вислів Адель, яка потім розповідала: «Піднесення не передати. Штовханина починалася ще на площі перед театром. Теперішня молодь своїм ентузіазмом навіть перевершила молоді тридцятих років. Вона виявилася чудовою, відважною, готовою на все. Я щаслива, я на сьомому небі...» В залі: Дюма, Готьє, Банвіль, Жірдан, Жюль Сімон, Поль Меріс, Адольф Крем'є, Огюст Вакрі. На гальорці повно молоді. Готьє написав: «На жаль, небагато лишилося бійців з давньої романтичної фаланги; але всі, що дожили, були в залі; ви відзначили їхню присутність з меланхолійною втіхою, водночас думаючи про добрих товаришів, які відійшли назавжди. До речі, «Ернані» вже не потребує нашого захисту, ніхто і гадки не має нападати на нього...» Вірш: «Ви — мій величний лев, гордливий мій красуню!», що викликав жах за часів Реставрації, тепер потопав в оплесках. Жюль Жанен заявив, що «ніщо не могло зрівнятися з цим святом несподіваного повернення...»

Сент-Бев до мадам Гюго, 21 червня 1867 року: «Шановна і люба пані, серед усіх тих поздоровлень, які надходять зараз до вас, прийміть і мої: ось ми й дочекалися осяйного освячення того всього, чим ми захоплювалися і що любили в часи нашої молодості. Так, геній має свою годину, а крім того він понадчасовий: він має більше, ніж один полудень. Я гірко шкодую, що не міг, прикутий до свого крісла, взяти участь — хоча б тільки появою у фойє — в цьому святі, в цьому ювілеї поезії, що не міг зблизья почути захоплених оплесків, що будять у наших серцях стільки відгомону, і що не міг засвідчити, як важливо для мене не втратити мого місця серед ветеранів «Ернані»...»

І він також відчував наближення смерті, давні урази стихали. 5 січня 1866 року він написав до Шарля Бодлера, який часто бачив родину Гюго в Бельгії:

«Сам Гюго, який буває іноді вашим сусідом, став тепер проповідником і патріархом: навіть у його жартах не можна вбачити гуманітаризму. Це дуже люб'язно з вашого боку, що ви так часто розмовляєте про мене з мадам Гюго, єдиною незрадливою подругою, яку я мав у своєму житті... Діти (Гюго) ставляться до мене, мабуть, упереджено. Прибічники останньої моди для мене найантипатичніші в світі, здається, вони народилися тільки для того, щоб принизити славу Школи на її схилку і поглинитися з неї. Гюго вищий за це все і не дуже цим переймається (*alta sedet Eolus arce*¹, і я певен, що коли б нам довелося колись безпосередньо зустрітися, йому й мені, потаємні струни озвалися б знову і пробудили б давні почуття: завжди, як нам доводилося бачитися з ним, після кількох секунд ми вже розумілися, так як колись...»

У квітні 1868 року вмер у Брюсселі від менінгіту первісток Аліси Гюго, а що вона сама вже знову ходила п'ятий місяць вагітна, то Шарль забрав її до Парижа, а похороном зайнявся брат. **Шарль до Франсуа-Віктора**, 16 квітня 1868 року: «Це найдорочче створіннячко не відійшло звідси самотньо, бо ти — це немовби я або Аліса. Воно, зрештою, й надалі з нами; його душа не помандрувала за тілом. Братик, якого я матиму, принесе нам її назад... Напиши одразу ж до батька, щоб він гроші надсилав тепер до Парижа, і щоб надсилав їх більше, бо мама з того, що дістає, не покриє додаткових витрат...» Мадам Гюго небагато вже залишалося жити. **Шарль до Франсуа-Віктора**: «Мама почувається все так само. Аксенфельд попередив мене, що її хвороба серйозна і що розлад організму такий, що можна говорити лише про засоби, що дають тимчасову полегкість. Вона почувається добре настільки, наскільки дозволяє це її стан. Ми доглядаємо за нею і намагаємося розважити, наскільки змога...»

Шарль хотів залишитися в Парижі і заснувати там газету, але чи сприяли тому часи? Порадившись з «періссіме», він почув у відповідь, що той і шеляга не дасть на таку забаганку. Траплялося, що він по місяцю не озивався до рідних, захоплений новим романом «З наказу короля». Меріс брав надходження з «Ернані» і виплачував з них пенсію родині Гюго.

Мадам Гюго до Віктора Гюго, 3 травня 1868 року: «Ти, мабуть, уже знаєш, дорогий мій великий друже, що Шарлеві з дружиною спала щаслива думка зупинитися в мене; я рада, бо їхнє поселення не вимагає додаткових видатків на помешкання. Зате в нашому потроєному тепер господарстві

¹ Еол сидить на високій вершині (лат.).

зросли витрати на життя та різні інші речі. Отже, головний тягар утримання, як тобі вже мабуть повідомив Віктор, припадає тепер на Париж. В Брюсселі він дуже полегшав, бо там залишався тільки Віктор та одна покоївка, всього дві особи, — куховарку ми тимчасово відпустили. Очевидно, Віктор тобі теж писав, що ти повинен відповідно збільшити наш бюджет... Чи в зв'язку з цією надбавкою Меріс, який черпає з прибутків, залежних від випадку, має і далі залишатися моїм банкіром, чи ти станеш ним сам, як було, коли ми жили в Брюсселі? Ти, мабуть, знаєш, які запаси в Меріса, і на випадок, коли б він залишився нашим банкіром, даси йому вказівки і напишеш, що він має робити, якщо вичерпає надходження від «Ернані». Мої рахунки в ідеальному порядку, і, якщо тільки схочеш, я можу їх тобі переслати. Поки тут не було дітей, я не переходила межі, визначені тобою. Це вже все про матеріальну сторону нашого життя, дуже сумного без тебе, сумного після такого ще близького нещастя, яке нас спіткало...»

Постскриптум Шарля Гюго: «До побачення, найлюбіший татуню. Подякуй пані Друе за її сльози. Вона так любила нашого малого Жоржа! Обіймаю її і тебе...»

Шарль намагався переконати брата переїхати до нього в Париж. Життя тут було так приємне.

Шарль Гюго до Франсуа-Віктора, 10 травня 1868 року: «Обідаємо майже щодня в місті... Вчора з нами обідала мадам д'Оне та її дочка — чарівна! Як добре було б нам у Парижі, коли б ти захотів сюди переїхати! Щодо цього всі поділяють нашу думку. Ніхто не розуміє твоєї поведінки. Твій стоїцизм і совісність викликають подив. Ми мали б тут у Парижі найбільший і найкращий салон. Подумай над цим. На ті кошти, що їх ми витрачаємо в Брюсселі, ми могли б жити тут дуже пристойно і дуже приємно. Крім того, ми перебували б у самому центрі і за якийсь час могли б створити собі літературну кар'єру. Я в цьому переконаний. Щодо батька, то мені здається, що він тільки виграв би в очах усіх, коли б через свою родину однією ногою був у Парижі. Наш салон став би його скелею. Але поки ти кажеш: «І якщо там залишиться бодай один, то ним буду саме я!» — це неможливо.

Хочеш новину про Бонапарта? Я бачив його кілька разів на Елісейських Полях і в Булонському лісі. Він дуже розпалювався на обличчі і дуже прив'язувався. Блідий, зморщений, погляд, як завжди нерухомий, вуса посивіли. Але, на жаль, ще бадьорий! Поганець має здоров'я нівроку. Ніколи не ходить пішки. Йому мало хто вклоняється. Ніяких вигуків. Словом — панує.

Париж осяйний. Нові квартали чудові. Будинки тепер справді зводять прекрасні і в усіх стилях. Багато скверів, садів, буль-

варів і фонтанів. Потяг до комфорту нечуваний! Карети, коні й гарні жінки всюди веселять око...»

Але Франсуа-Віктор залишався вірний вигнанню, і Шарль трохи іронічно зітхав: «Якщо ти вирішив бути вигнанцем — нічого не вдієш!» Він скаржився на періссіме. 16 червня 1868 року: «Від батька ані чутки. Відколи ми тут, він не надіслав нам жодного су, ми живемо з фондів Меріса... Матуся посилає тобі сто франків для Адель, я вкладаю їх у конверт...» 26 червня 1868 року: «Матуся хотіла б знати, чи батько не забув у квітні послати Адель триста франків на літню сукню? Якщо не послав, попроси його неодмінно це зробити. Матуся дуже про це турбується! Напиши нам про це...» Але надходило літо, а разом з ним час зустрічі в Брюсселі. Мадам Гюго тішилася, що побачить чоловіка: «Що ж до мене, то як тільки я тебе врешті матиму, вчеплюся за тебе, не питаючи дозволу. Буду така тихенька і така слухняна, що в тебе не стане духу втекти від мене. Це вже остання моя мрія — вмерти в твоїх обіймах». Знесилена, вона судорожно хапалася за цю силу, яка колись так часто її пригнічувала.

Її побажання було почуте. 24 серпня 1868 року вона вибралася з чоловіком на прогулянку каретою, він був дуже ніжний, вона дуже весела. Наступного дня, після обіду, о третій годині, в неї стався апоплексичний удар. Дихання уривчасте. Спазми. Односторонній параліч. **Записник Віктора Гюго, 27 серпня 1868 року:** «Вона вмерла сьогодні вранці о пів на сьому. Я закрив їй очі. Бог прийме цю тиху велику душу. Я віддаю її йому. Хай буде благословення! Так як вона й хотіла, труну перевеземо до Віллек'є і поховаємо поруч нашої дорогої померлої дочки. Я супроводжуватиму її аж до кордону...» Вакрі і Меріс ще того самого дня прибули з Парижа, щоб бути присутніми при покладанні тіла в домовину. Доктор Алікс лишив обличчя небіжчиці відкритим.

...Я взяв квіти, які були там, поклав їх у головах: спершу розсипав навколо білі стокротки так, щоб не затулити обличчя; потім усіяв квітами все тіло і заповнив ними труну. Згодом поцілував її в чоло і стиха мовив їй: «Будь благословенна!» — і лишився навколішках біля неї. Підійшов Шарль, потім Віктор. Вони поцілували її, плачучи, і стали позад мене. Поль Меріс, Вакрі й Алікс плакали. Один по одному нахилилися й цілували її. О п'ятій годині запаяно свинцеву труну і загвинчено дубову. Перш ніж опустили віко дубової труни, я маленьким ключиком, який мав у кишені, надряпав на свинцевій, там де спочивала голова: В. Г. Коли закрили труну, я поцілував її... Перед виходом вдягнув чорне вбрання, якого вже не зніму...»

Віктор Гюго супроводив труну аж до французького кордону; Вакрі, Меріс і доктор Алікс поїхали до Віллек'є. Поет з синами провели ніч у К'єврені. 29 серпня 1868 року: «В моїй кімнаті лежав ілюстрований примірник «Знедолених». Я написав на ньому моє ім'я і дату й лишив на спогад господареві. Сьогодні вранці о пів на десяту ми вирушили до Брюсселя, куди прибули ополудні...» 30 серпня: «Пропозиція Лакруа щодо моїх незакінчених творів. Що ж, треба братися знов до роботи. Час...» Мадам Віктор Гюго була сфотографована на смертному одрі, в усій трагічній похоронній помпі. На збільшеному знімку, зробленому тільки для нього, Віктор Гюго написав: «Дорога прощена покійниця...»

Першого вересня він одержав звістку про похорон. Поль Меріс виголосив у Віллек'є гарну промову. Гюго звелів викарбувати на могилі:

АДЕЛЬ, ДРУЖИНА ВІКТОРА ГЮГО

Відкрито духівницю.

Віктор Гюго до Огюста Вакрі, 23 грудня 1868 року: «Дорогий Огюсте, духівниця моєї дружини така: «Заповідаю Огюсту свій лакований пюпітр і весь дріб'язок, який є на моєму письмовому столі. Крім того, даю йому карнавку, яка дісталася мені від мадам Дорваль і тепер висить над зробленим мною портретом моєї Дідини... Мадам Поль Меріс — срібний браслет від Огюста, який я ношу щодня...» Духівниця складена 21 лютого 1862 року. В той час дружина покинула Гернсі. Речі, що лежали на її столі (1862 року), зникли. Але пюпітр і карнавка є, дорогий Огюсте, вони до твоїх послуг. Срібний браслет вона забрала з собою до Парижа, де її останнім часом багато обкрадали. Ми шукали цей браслет, але досі ще не знайшли...»

Браслет вони не могли знайти, бо друга Адель, тікаючи з Гернсі, забрала його разом з скромними коштовностями, які належали їй самій.

Адель, дружина Віктора Гюго... Чи це була гордість? Бажання віднайти через смерть владу над тою, яка при житті вислизнула від нього одного дня? Чи це шана, складена вірній приятельці? Жюльєтта тлумачила це саме так. Вона не тільки не пробувала схилити до одруження овдовілу велику людину, але ще й підтримувала культ Адель.
Жюльєтта Друє до Віктора Гюго, Гернсі. 10 жовтня 1868 року: «Мені здається, що відколи я повернулася до мого життя тут, моя душа побільшала і наче подвоїлася, і що я люблю тебе одночасно великою душею твоєї дорогої небіжчиці і моєю власною. Прошу її, цього славного свідка твого життя тут на землі, щоб вона захотіла бути і моїм свідком там, на небі, перед богом, Прошу її дозволити мені любити тебе так

довго, як житиму на цьому світі, а також і по смерті. Прошу її також позичити мені того божественного дару, яким володіла, дару робити тебе щасливим, і, сподіваюсь, вона мені його дасть, бо вона бачить моє серце аж до дна...» Чи справді Адель зробила свого чоловіка щасливим? А може, вона зробила його нещасливим? Дружини людей геніальних одночасно дуже близькі і дуже далекі від того існування, «яке, здається, перекреслює всі інші».

В «Отвіль Гаузі» Гюго одразу почав вести життя трудове й розмірене. Щопонеділка обід для сорока бідних дітей. Щовечора «обід в «Отвіль II». Віднині так буде щодня. *Deo volente*¹. Від світання до смерку — робота. Він далі «клав могутні брили в будівлю своєї слави». Шістдесятирічний, запланував серію романів: «Людина, що сміється (або «Англія після 1688 року»); «Франція перед 1789 роком» (назва ще не остаточна); «Дев'яносто третій рік». Аристократія; монархія; демократія. Матеріали для «Людини, що сміється» він черпав своїм звичаєм з книжок, знайдених випадково у букіністів на Гернсі і в Брюсселі, і склав навіть цілий список перів королівства, членів палати лордів, плани старого Лондона. Дивно, що наслідком цієї ерудиції, набутої уривками і безладно, був образ абсолютно монолітний. Гюго спинявся на подробицях химерних і незначних, але вмів відчути те, що істотне.

Довгий час він підшукував відповідну назву. Лакруа, майбутньому видавцеві книжки, він подав: «З наказу короля». Згодом, під впливом порад друзів: «Людина, що сміється». Історичний роман? «Заразом, — казав він, — драма й історія. Англія, якої ніхто не сподівається. Обрана мною епоха — це той незвичайний період від 1688 до 1705 року. Це підготовка нашого французького XVII століття. Часи королеви Анни, про яку так багато говорять і яку так мало знають. Я гадаю, що в цій книжці будуть відкриття навіть для Англії. Маколей, зрештою, лише поверховий історик. Я намагався копнути глибше...» Концепція історичного роману у Віктора Гюго різнилася від концепції Вальтера Скотта чи Дюма-батька. Великі історичні постаті з'являлися лише віддалік, на другому плані, в профіль, а увага автора зосереджувалася на вигаданих героях. Віктор Гюго використав у цій книжці не один особистий зв'язок. Страх дитини перед побаченою вночі шибеницею близький тим моторошним видінням, які з дитинства переслідували Гюго. Герой Гуттлен (пізніше лорд Кланчарлі) був — як і Трібуле, як Дідьє, як Квазімодо, як Ернани, як Жан Вальжан — жертвою суспільства. Скалічений у колісці, людина, обличчя якої моторошно сміється, це людина, що страждає. Здобувши належні йому права, він залишається вірний товаришам з літ нужди

¹ Така господня воля (лат.).

і виголошує в палаті лордів, під глузливі вигуки промову, яка нагадує промови Віктора Гюго 1850 року.

Інша особливість, завдяки якій ця книжка, естрагантна й химерна з стількох поглядів, залишається людською: зіткнення Гуїн-плена, ще незайманого, з жіночим тілом. З часів молодості, разом цнотливої і переслідуваної жагою, тіло жінки, «обіцянки чуттям, душі загроза», завжди залишалося для Віктора Гюго одночасно пристрасною і тривогою. Дивлячись на заснулу Жозіану, Гуїнплен тремтить: «Нагота в своїй грізній стислості. Ніби таємничий підсумок, райська безсоромність. Виклик, кинутий темній стороні людської натури. Єва — небезпечніша від сатани... Тривожний екстаз, що доводить звиягу брутальності й інстинкту над обов'язком...» Звияга, яку він знав аж надто добре і якої боялася в ньому «людина обов'язку».

Роман «Людина, що сміється» користувався у читачів меншим успіхом, ніж попередні твори, почасти з вини Лакруа, який поставився до цього видання надто комерційно, але також і тому, що письменники, реалісти й натуралісти, привчили публіку шукати пафосу в щоденності. «Немає сумніву, — писав Гюго, — що між моїми сучасниками і мною настає розрив... Якби письменник писав лише для свого часу, то він мусив би зламати й відкинути перо». Проте в ті самі дні він писав вірші, гідні подиву і для його часу і для всіх інших, але тримав їх у скрині, бо не хотів публікувати забагато. А зрештою, чи мав він ще своїх сучасників? Ламартін недавно помер. 4 березня 1869 року: «Не стало Ламартіна. Це найбільший з Расінів, не виключаючи самого Расіна...» Він помер 1863 року. «Той бідолаха Бодлер», набагато молодший, відійшов 1867 року. Дюма почував себе дуже кепсько. Хворий на серце, згасав Меріме; ще Сент-Бев з своїми давніми болячками... Один Гюго й залишався сильним, плодотворним, гідним подиву. **До Огюста Вакрі**, 7 січня 1869 року: «Ох, я знаю, що я не старію, а навпаки, расту, і саме в цьому відчуваю наближення смерті. Який же доказ існування душі? Тіло руйнується, а думка моя зростає; старість, яка приносить розквіт...» Титан? «Ні, — говорив Мішле Гонкурам, — Вулкан, могутній гном, що кує залізо у великих кузнях, у надрах землі».

Один примірник «Людина, що сміється» надіслано Леоні д'Оне з такою обережною посвятою: «З пошаною — В. Г.».

КІНЕЦЬ ВИГНАННЯ

1869 року у Франції все почало тріщати, виступаючи близький кінець режиму. Военна поразка в Мексикі, дипломатична поразка в Європі роздратували і принизили французів. Стомлений, хворий імператор втрачав

грунт під ногами і говорив про «чорні цятки, що затемнюють обрій». Він мав надію, що йому ще може пощастить щось змінити. Один молодий журналіст, Анрі Рошфор, справжній маркіз Рошфор-Люсе, який зрікся своєї касті, щоб зміцнити свій авторитет, розповсюджував тоді «Ліхтар», сатиричний тижневик, нахабний, дотепний, перший номер якого приніс знамениту фразу: «Франція налічує тридцять шість мільйонів підданих, не рахуючи незадоволених». Щочетверга розходилося сто тисяч примірників. Заохочені таким прикладом, колишні редактори «Подій» (обидва сини Гюго, Поль Меріс та Огюст Вакрі), вирішили, що настав час заснувати газету й напасти на Другу імперію; вони залучили двох блискучих полемістів: самого Анрі Рошфора та Едуара Локруа, сина актора. Почали придумувати назву. Віктор Гюго запропонував: «Заклик до народу»; просто «Заклик» сподобався більше, на цьому й зупинилися. Газета вийшла 8 травня 1869 року і одразу досягла п'ятдесятитисячного тиражу.

Дотепна, бунтарська газета здобула успіх. Віктор Гюго з Гернсі заохочував її творців до боротьби. **До Франсуа-Віктора**, 14 травня 1869 року: «Мій Вікторе, хочу тобі, так само як Шарлеві, послати захопленний вигук. Твоя перша стаття вражає силою, розмахом і дотепністю... Зрештою не бійтеся, Шарль і ти, я не збираюся в майбутньому писати так, як добрий татусь, про всі ваші статті. Але посилаю вам наперед багато оплесків en blanc¹...» Природно, газета і журналісти наразилися на переслідування. Грошові штрафи, конфіскації, судові процеси. Записник Віктора Гюго від 10 грудня 1869 року: «Сьогодні судять Шарля. Йому випала велика честь — довести до шалу того негідника. Це добре...» Сам Гюго закінчив «Людину, що сміється» і знов думав про театр, пишучи «Торквемаду». Влітку 1869 року він поїхав, як завжди, до Брюсселя. **До Шарля і Франсуа-Віктора**, 23 липня 1869 року: «Я радий, мої любі, що ви вже в Брюсселі. Я приїду між 31 липня і 5 серпня; в даний момент я дещо закінчую. Хочеться трохи поомандрувати. Під час мого перебування в Брюсселі ви даватимете мені сніданки (цебто мою каву й котлети), а я вам обіди, цебто щодня запрошуватиму всіх чотирьох (разом із Жоржем, який має вже шість зубів), на обід до «Готель де ла Пост». Це спростить наше господарювання. Не забудьте, щоб одна із служниць спала в сусідній зі мною кімнаті, я боюсь нічних нападів ядухи...» Він думав про все. Записник Віктора Гюго від 8 серпня 1869 року: «На площі Барикад застав... нову покоївку, Терезу, що спить у сусідній з моєю кімнаті. Незугарна фламандка, блондинка, і не знає, скільки їй років. Їй здається, тридцять три. Я спитав її: «Ти одружена?» Вона відповіла зовсім по-паризько-

¹ Незаповнених (лат.).

му: «Що ви! Це був би жах!» 10 серпня 1869 року: «П'ята година ранку. Тереза...»

У вересні він погодився поїхати до Лозанни на Конгрес миру. На станціях люди вигукували: «Хай живе Віктор Гюго! Хай живе Республіка!» Він виголосив промову перед своїми «співгромадянами Сполучених Штатів Європи», промову, яка мала бути про мир, а насправді виявилася досить войовничою: «Чого ми прагнемо? Миру... Але як ми його прагнемо? Чи хочемо ми його будь-якою ціною? Ні! Ми не хочемо миру під гнітом деспотів... Першою умовою миру є визволення. Щоб його добитися, потрібна, безперечно, революція, яка буде остаточною, і, на жаль, можливо й війна, яка буде останньою...» Це була перша з його «останніх» воєн. Через місяць імператор, що називав тепер себе лібералом, знов оголосив амністію. Гюго відповів: «Є такий вірш у «Кромвелі»:

Роблю вам ласку, йдіть. — Яким, тиране, правом?»

На зворотному шляху він хотів разом із Жюльеттою відвідати Швейцарію. Через тридцять років він з радістю знов оглядав водоспад на Рейні, в Шафхаузені. Записник Віктора Гюго, 27 вересня 1869 року: «Чудовий водомет. Коли господь бог докладає до цього руку, то він не втрачає так швидко сили й віддих, як Людовік XIV. Його фонтани діють мільйони століть... Я зірвав над виром зелений листочок, і дав його Ж. Ж.¹, а потім ще дві квітки, як ішли ми назад сходишками у скелях...» 1 жовтня: «Коли ми повернулися (до Брюсселя), Аліса вже розродилася. Я застав гарну дівчинку, народжену на восьмому місяці...» 4 жовтня 1869 року: «Нова служниця, яка прийшла на місце Терези, спить цієї ночі в кімнаті поруч. Її звуть Еліза. Селянка. Дуже смаглява. Шкіра майже чорна». 10 жовтня: «Сьогодні вранці Жанна, смочучи груди, схопила мене за палець і стисла міцно в своїй ручці...» В листопаді він повернувся на Гернсі: «Мислитель до своєї робітні...» Горбатий вигнанець Генне де Кеслер, якого він любив, помер 6 квітня 1870 року. Коло самотності стисалося. Але в червні приїхали в гості онуки. Жюльетта зазіхнула на поетичні лаври і склала для нашого улюбленого Жоржа куплет на мотив «Карманийоли»:

Маленький Жорж казав давно, (двічі)
Що друзів навістить все дно. (двічі)
До Гернсі він поплив
В обійми родичів.

Щось сердечне було в цьому. Дідусь наказав обгородити басейн і терасу, а на балконі в дівчорі поставити мисочку з крихтами хліба, на якій написав:

Берестянки й гороб'ята,
Прилітайте на попас.
Панство-птаство, буде вас,
Пан маленький Жорж, чекати.

Він працював і далі, сумлінно додержуючись розкладу, але ця його активність нагадувала піднесення останніх днів перед від'їздом, коли квапишся закінчити почату роботу і відчуваєш себе вже відрізнаним від світу, в якому досі жив. Кожний невизначно відчував, що ось-ось щось трапиться. «Свобода вінчала будову тоді, коли її підмурки вже западали». У травні 1870 року реформи віддано на загальне голосування, і сім з половиною мільйонів «так», здавалось, зміцнили ліберальну імперію, але «тисячі пластівців снігу, — як сказав Гюго, — це тільки похмура лавина».

Хай так. Що ж лишиться назавтра з цього снігу,
Який всю землю вкрив, мов саван крижаний,
Коли за сонцем тут зведеться день весни?

В Європі Бісмарк рвався до війни. Записник Віктора Гюго від 17 липня 1870 року: «Три дні тому, 14 липня, коли я в своєму саду в «Отвіль Гаузі» саджав дуб Сполучених Штатів Європи, в цей самий час у Європі вибухла війна, а в Римі лопнула непомилність папи. Через сто років не буде воєн, не буде папи, а дуб буде великий». З цих трьох пророцтв одне справдилося. Дуб тепер великий.

Для Гюго війна стала причиною душевного розладу. Переможна імперія означала зміцнення влади людини з другого грудня. Переможена імперія означала приниження Франції. Чи він мав повернутися до Франції і загинути за неї як національний гвардієць, не зважаючи на імперію? З допомогою Жюльетти він склав і зв'язав валізу. В кожному разі, він поїде до Брюсселя. 9 серпня стало очевидним, що війна обертається катастрофою. Три битви програні одна за одною. Записник Віктора Гюго від 9 серпня 1870 року: «Всі свої рукописи спакую в три валізки і приготуюся, щоб бути готовим, коли накажуть мені обов'язок і події...»

П'ятнадцятого серпня він сів на корабель з Жюльеттою, Шарлем, Алісою, дітьми, годувальницею Жанни і трьома служницями (Сюзанною, Маріеттою та Філуменою). Жорж не називав Віктора Гюго ані «дідом», ані «дідусем», а тільки «папапа». Вісімнадцятого серпня вся родина знову влаштувалася на площі Барикад: «Я вернувся до своїх звичок. Приймаю холодний душ, перед сніданком працюю... Шарлеві, коли він сидів до столу, я поклав на тарілку тисячу франків золотом і записочку: «Мій Шарлю, будь ласка, дозволь мені заплатити за проїзд маленької Жанни! — Папапа, 18 серпня 1870 року».

Дев'ятнадцятого він звернувся до канцелярії французького посольства, щоб просити паспорт до Парижа. Повіреному в справах Антуанові Лабуле він заявив, що повертається до Франції, аби виконати свій громадянський обов'язок, але що не хоче нічого знати про Імперію: «Я прагну бути у Франції тільки національним гвардійцем,

¹ Так у своїх записниках Гюго називав Жюльетту.

і все». Записник Віктора Гюго, 19 серпня 1870 року: «Він був дуже люб'язний і сказав мені: «Передусім вітаю найбільшого поета наших часів», попросив мене зачекати до вечора і обіцяв надіслати папери мені додому...»

Луї Кох, небіж Жюльєтти Друе, поїхав до Парижа; умовлено, що він зустрінеється з Мерісом, Вакрі, друзями, і, якщо приїзд Гюго буде дозволений, то дасть телеграму Філумені: «Привозьте дітей». Брюссельські газети вже оголосили, що Гюго вступає до війська і називали його «батьком-новобранцем».

Віктор Гюго до Франсуа-Віктора, 26 серпня 1870 року: «Мій Вікторе, мені прикро, що я не маю тут тебе, і я сам не з тобою. Ми стежимо за перебігом подій, готові до від'їзду, проте з умовою, що про нас не скажуть, що ми йдемо на допомогу Імперії. Врятувати Францію, врятувати Париж, повалити Імперію — ось мета! Цій меті я присвячую себе. Оце мені сказали, що коли я приїду до Парижа, мене арештують. Я не вірю, а втім це й не перешкодить мені приїхати до Парижа в той день, коли він у смертельній небезпеці, коли він може стати новим Ватерлоо... Поділити смерть Парижа було б для мене честю. Але то був би великий кінець, а я боюся, що всі ці огидні події кінчатся безславно, а такого кінця я поділяти не хочу. Якби пруссаки зупинилися, якби дійшло до якогось ганебного миру, поділу Франції, компромісу, будь то з Бонапартом чи з Орлеанським домом — я бридівся б цим, і якщо народ не виступить, то повернуся на вигнання...»

Третього вересня імператор капітулював, а четвертого проголошено Республіку. З Парижа прибула телеграма: «Негайно привозьте дітей». П'ятого, біля каси на вокзалі в Брюсселі, Віктор Гюго тремтячим від хвилювання голосом, попросив «квиток до Парижа». На ньому був м'який фетровий капелюх, шкіряні сакви висіли на паску через плече. Він глянув на годинник — була то остання година вигнання — і, дуже блідий, мовив до Жюля Кларті, молодого письменника, який його супроводив: «Дев'ятнадцять років я чекав цієї миті». В купе сіли з ним Шарль і Аліса Гюго, Антонен Пруст, Жюль Кларті і Жюльєтта Друе. В Ландресі вони побачили на коліях перших французьких солдатів у голубих шинелях і червоних панталонах. Вони відступали, виснажені, занепаді духом. Гюго, з сльозами на очах, гукнув до них: «Хай живе Франція! Хай живе французька армія!» Ті очманіло, байдуже дивилися на цього старигана з білою бородою, який плакав. «Ох, так їх зустріти, — сказав він, — побитих... так зустріти солдатів моєї вітчизни!»

Син генерала Гюго пам'ятав часи, коли дороге ім'я «Франція» змушувало здригатися чужоземця. Він мав якусь невимовну надію дочекатися якогось епічного пориву.

а може, й самому його викликати. Чи не передбачав він усього цього? Хіба не він був головним бастионом свободи? Хто міг би краще повести молоду Республіку, ніж цей старий, який ось уже дев'ятнадцять років ні в чому не помилявся? Світив місяць, і з вікон вагона видно було рівнини Франції. Гюго плакав. Поїзд прибув о дев'ятій тридцять п'ять. Його чекав величезний натовп. Зустріч годі змалювати.

На вокзалі чекала й дочка Теофіля Готьє, Юдіта. Під руку з цією красунею він дістався до кав'ярні навпроти вокзалу. Там перед «очманілим натовпом» його товаришка зачинила двері, притримуючи їх ногою. Гюго звертався до Юдіти з «чарівною галантністю», потім прийшов Поль Меріс і сказав, що Гюго повинен виступити перед народом. Відчинили вікно. З балкона другого поверху, потім з карети Великий Вигнанець виступав чотири рази. В натовпі гукали: «Хай живе Віктор Гюго!» Читали вірші з «Кар». Натовп хотів вести його до міської ратуші. «Ні, громадяни! — гукнув він. — Я приїхав не повалити Тимчасовий уряд Республіки, а підтримати його». Лунали вигуки: «Хай живе маленький Жорж!» Приїхавши на авеню Фрошо, до Поля Меріса, в якого він збирався оселитися, Гюго звернувся до народу: «За цю одну годину ви мені винагородили двадцять років вигнання!» Вночі зірвалася страшенна буря — блискавиці, грім. Навіть небо було його спільником.

СМЕРТЬ І АПОФЕОЗ

СТРАШНИЙ РІК

Якби французом я не був, то б вибрав знову Тебе, о Франціє, і в пору цю грозову Проголосив, що ти, чия спливає кров, — Мені єдиний край, вітчизна і любов.

Віктор Гюго

Повернення на батьківщину після довгого вигнання водночас гірке й солодке. Солодке, бо віднаходиш людей і місця, що були цілі роки предметом болісної туги. «Як Франції земля була весела й світла!» — шепотів Гюго на Гернсі. Знову побачити цю землю, любий серцю Париж — так, це було солодко. Але й гірко побачити, що все змінилось. (То де ж ти, вогнище, де грівся я колись?), бо вітчизна здається тоді заселеною мерцями; бо відчувається чужинцем серед нових облич; а тим більше, що повернення змушує покинути Олімп вигнання,

де панували лише чисті ідеї, і взяти участь у вуличних сутичках і ярмарках.

Гюго двадцять років був пророком Республіки, далеким збудником опору проти Імперії. У вересні 1870 року він сподівався, певна річ, невиразно, хоча й заперечував це, що його одноголосно оберуть головою уряду єдності, який має відкинути ворога. Тим часом кості були вже кинуті. Жюль Фавр та його друзі дуже спритно захопили четвертого вересня міську ратушу, що перешкодило створенню Комуні міста Парижа. Головою Тимчасового уряду обрано генерала Трошю, антибонапартиста, клерикала, монархіста в душі, але він, на позір, мав армію в руках і був, отже, потрібною людиною. Люди, які прагнули створити Комуну: Флуран, Бланкі, Ледрю-Ролен не приймали нового режиму і стримували гнів. Вони з радістю б скористалися з Гюго та його престижу. В нього вистачило мудрості лишитися осторонь: «Я зовсім не здатний до коаліції», — казав Гюго. Він волів бути поетом Республіки, а не її президентом чи суперником. Однак він відчував якусь огиду. «Я був старий плавець і мандрівник морський». На своїй скелі він був недосяжним морським божеством; у паризькій квартирі він знову ставав вразливою людиною.

Оселившись у Поля Меріса, на авеню Фрошо, Гюго приймав численні візити: його відвідали маленький Луї Блан, письменник Жюль Кларті, який приніс йому золоту бджілку, що спурхнула з імператорської мантиї; приходили генерали з проханнями про призначення; службовці з проханнями про посаду. Він відповідав їм: «Я нічого не можу», що було ввічливою формою відмови: «Я нічого не зроблю». Побачився він знову з Теофілем Готьє, чулим, сердечним, але збентеженим, бо добряк Тео «служив Імперії» як критик у «Монітері» і бібліотекар принцеси Матільди. «Я обійняв його, — писав Гюго, — він трохи торопів. Я запросив його на обід». На Готьє не можна було гніватися; 1867 року, коли поновлено «Ернані», він виявив ту саму войовничість і вірність, як і в часи рожевої куртки. «Монітер» жадавав від нього купюр у надто захопленій рецензії; Готьє відмовився тоді від посади. Тепер він втрачав усе: «Я мав попасти до Академії, до Сенату... Врешті десь би влаштувався... Оце така доля! Приходить Республіка, і все летить шкереберть!..»

Едмон де Гонкур відвідав Морського Діда, щось занотував, як завжди. В квартирі Меріса було повно друзів, які повмощувалися на канапах. Шарль Гюго — товстий, у мундирі національного гвардійця, бавився з маленьким Жоржем. У кімнаті панувала півсутінь. Освітлена голова Гюго була прекрасна. Всіх дивували в його волосся «непокірні сиві пророків, і особливо непорухливість майже екстатична. Так, в цьому було щось

від екстазу, але уриваного час від часу раптовим і майже одразу знов меркнулим пробудженням чорних, чорних, чорних очей...» Гонкур запитав, чи подобається йому Париж, який він застав. «Так, — відповів Гюго. — Я не хотів би бачити Булонський ліс тоді, коли він був повний карет, упряжок, ландо; тепер, розтоптаний і зруйнований, він подобається мені... Це гарно! Велично!»

Під час цього візиту Віктор Гюго був «люб'язний, простий, доброзичливий, без сліду красномовства, зовсім не сивіллівський¹. Його неповторна особистість вчувається лише в делікатних натяках, наприклад, коли, говорячи про красу Парижа, згадує Собор Паризької богоматері. Йому вдячні за його ввічливість, дещо холодну, дещо зверхню, але тим-то й милу в ці часи банальних звірень...» Як демократ, він зберіг гідність левіта двадцятих років. Простота, але не панібратство.

Гонкурові, який — скептик і легкодух — погодився вже з думкою про поразку, Віктор Гюго здався сповненим войовничого запалу: «Ми ще піднімемося, — говорив Старий, — ми не згинемо». Одвертий шовініст, він плакав, чуючи, як батальйони на вулиці співали «Марсельезу» і «Похідну». «Я чую цей клич велетня: «Француз повинен жити для неї, — за неї має вмерти він...» Я слухаю й плачу. Вперед, відважні! Я піду туди, куди ви йдете!..» Він написав до генерала Трошю прохання зарахувати його до війська. Друзі розтлумачили йому, що він потрібний живий, а не мертвий.

Одразу ж по прибутті в Париж він написав до німців: «Німці, той, хто звертається до вас, ваш друг... Звідки це прикре непорозуміння? Два народи становили Європу. Два народи — французький і німецький. А сьогодні Німеччина хоче цю Європу знищити. Хіба це можливо? Хіба ми хотіли цієї війни? Її хотіла Імперія, і вона до неї довела. Імперія вже мертва. Все вже гаразд. Ми не маємо нічого спільного з цим трупом... Німці, якщо ви далі наполягатимете на своєму, пам'ятайте: ви дістали остереження. Ідіть уперед, атакуйте, облягайте мури Парижа. Він захищатиметься від ваших бомб і кулеметів. Я, старий, я буду там, — без зброї. Мені належить бути з народом, який умирає; мені жаль вас, що ви з королями, які вбивають...» Він мав надію, що цей заклик почують і, що коли він, Віктор Гюго, стане між двома арміями, війна скінчиться. «Скінчилася б, але не для нього», — зауважив якийсь злостивець.

Коли Старий побачив, що залізне кільце навколо Парижа стискається, він розлютився: «Здається, ніби пруссаки проголосили, що Франція це Німеччина, а Німеччина це Пруссія; що я, хто говорить ці слова, родом з Лотарінгії, а значить німець; що в полудень настає ніч; що Євфрат, Ніл, Тібр

¹ Сивілла — пророчиця.

і Сена — це притоки Шпрее; що місту, яке вже чотири століття давало світло планеті, пора щезнути, цілком досить Берліна... що не доведено, чи сонце необхідне, що, бачте, ми подаємо поганий приклад, що ми Гоморра, а вони, пруссаки, цебто — небесний огонь; що пора вже з цим покінчити і що віднині рід людський — це щось другосортне... Париж захищатиметься, будьте певні! Париж захищатиметься героїчно! До зброї, громадяни!.. О Париже, ти квітчав колись квітами пам'ятник Страсбурга; історія вінчатиме тебе зорями!»

Обложене місто почало змінюватися на очах. Капелюшниці продавали гостроверхі прусські шоломи, принесені солдатами, і Гюго й собі дістав одного і показав здивованому онукові... Різники виставляли обідрані туші коней і ослів. Навколо міста горіли ліси, і як колись Віктор Гюго спостерігав захід сонця, так тепер придивлявся він до полум'я на обрії або до балона, що бовванів у небі. Жюльєтта супроводила його в цих прощах. Вони об'їхали весь Париж по кільцевій залізниці. Вони дивувалися з високих нових будівель барона Оссмана¹. Жюльєтта побачила гори квітів біля підніжжя пам'ятника Страсбурга, для якого вона позувала колись Прадье. В багатьох театрах декламували вірші з «Кар», а прибуток ішов на купівлю гармат для паризької армії. Успіх був такий, що Комітет зміг придбати аж три гармати, які були названі «Шатоден», «Кари» і «Віктор Гюго». Актори приходили на репетиції на авеню Фрошо. Віктор Гюго приймав тоді у себе Фредеріка Леметра, Ліа Фелікс, Марі Лоран. Він був радий знову вдихнути атмосферу театру, таку терпку й бентежну, що той, хто хоч раз нею дихав, не міг вже її забути.

Вулицями проходили лінійні солдати, резервісти, вільні стрільці, часто несучи горюдину, зібрану під ворожим вогнем. Магази́ни порожніли; робітники в блузах і круглих капелюхах кричали: «Хай живе Комуна!» Всі взялися до зброї. Тридцять першого жовтня Комуна (Бланкі, Флуранс) спробувала скинути Тимчасовий уряд. Записник Віктора Гюго: «Опівночі з'явилися у мене гвардійці і сказали, щоб я ішов з ними до міської ратуші — очолити новий уряд. Я відповів, що засуджую такий спосіб дій і відмовився йти до ратуші. О третій ночі Флуранс і Бланкі залишили ратушу і туди вернувся Трошю...» Газети хвалили стриманість Гюго.

Як і всім парижанам, йому було сутужно з харчами. «Роблять паштет із щурів. Нібито смачно». З ботанічного саду йому прислали трохи ведмежатини й оленини. На Новий рік він подарував Жоржеві і Жанні цілу купу іграшок. Луї Кох дав своїй тітці Жюльєтті Друе дві капустини і дві живі курпки. Королівський дарунок. Дідусь весело

сприймав нестатки і завзято оспівував їх у віршах. Красуні Юдіті Готьє, яка не змогла прийняти запрошення на обід, він написав:

Якби ж то ви прийшли, моя красуне мила!
Я зготував би вам небачений обід;
Пегаса вбив би я і зняв би з нього крила,
Щоб страву на крилі подати вам як слід.

Бомби спустошували Париж; від них потерпіли місця, де минало його дитинство, сад на вулиці Фельянтинок; у монастирі святого Сульпіція граната влучила в каплицю Богоматері, де колись Гюго брав шлюб. Прибічники Комуни щораз більше напосідали на поета, щоб він допоміг їм скинути уряд. Гюго зневажав тепер генерала Трошю, що похвалявся «рушити походом» і ніяк не вирушав. У своїх віршах він говорив про нього дуже гостро:

...Запальний, досвідчений боєць,
І з поля бою він тікає навропець...

А проте, зважаючи на присутність ворога, ще небезпечнішим для країни здавався йому заколот, ніж підтримування цього німечного уряду, «карлика, який намагався зробити дитину цій велетці — Франції». Спочатку Париж сприйняв облогу з веселою відвагою, та незабаром героїчна комедія обернулася в трагедію. Почався голод, свистіли снаряди. Вдалині в рожевому мареві горів Сен-Клу. Вилазки під Шампаньї, Монтрету закінчилися невдало; «через бездарність командирів», — казали парижани. Журналіст Анрі Бауер охрестив генерала Трошю «Емілем Олів'є¹ на коні». 29 січня настало перемир'я. Йшов сніг, як у «Спокуті». Суворий Бісмарк сказав: «Звір здох». У Парижі з'явилися курчата і м'ясо, але також і гостроверхі шишаки.

Щоб укласти мир, треба було обрати Народні збори, місцеперебуванням яких мало бути Бордо. Звичайно, кандидатом від департаменту Сени став Гюго. Певен, що його оберуть, він вирушив до Бордо. Хоча думка, що він буде членом Зборів, які санкціонують поразку, була йому немила, проте він не міг ухилитися. Його записник: «Я приїхав до Парижа з надією, що знайду в ньому могилу. До Бордо їду з думкою, що привезу звіди вигнання...» Він поїхав 13 лютого 1871 року. Новообрані Збори не репрезентували республіканських і патріотичних почуттів Віктора Гюго. Країна, не готова до виборів, не хотіла вже більше бонапартистів, винуватців поразки; але не хотіла ще й республіканців; вона віддала свої голоси за старі монархістські кадри і за мир. Усякі гречкосії і спорохнілі легітимісти, які від 1830 року не покидали своїх замків, з'явилися тепер у Бордо, на алеях Турні. Вони дратували поета. **Віктор Гюго до Поля Меріса**, 18 лютого 1871 року: «Між нами кажучи, ситуація жахлива. Збори це

¹ Ініціатор забудови Парижа в сімдесятих роках минулого сторіччя.

¹ Французький державний діяч, голова Ради в 1870 році.

«незнахідна палата»¹, ми в ній у такій пропорції: п'ятдесят проти семисот. Перед постійною загрозою дошкульних ударів з боку більшості може не бути іншої ради, як умотивована масова відставка лівих. Такий крок міг би бути для Зборів смертельною раною...»

У місті, заповненому депутатами, важко було знайти житло, особливо Вікторові Гюго, який нікуди не йшов без цілого свого племені. Шарль з сім'єю знайшов якесь помешкання на вулиці Сен-Мор, № 13. Аліса звернула увагу, що їх переслідує число тринадцять: виїхали тринадцятого, в вагоні їх було тринадцятеро. Поет, дуже забобонний, передчував близьке нещастя. Тим часом, як тільки він показався на вулиці, місто наче ошаліло. Національні гвардійці вимахували своїми кепі; юрба так галасувала, що старий, зворушений до сліз, сховався в найближчій кав'ярні. Шістнадцятого оголошено результати виборів у Парижі: Луї Блан дістав 216 000 голосів; Гюго 214 000, Гарібальді 200 000. У відповідь на це праві одразу ж віддали виконавчу владу в руки малого Тьєра.

Гамбетта, Луї Блан, Бріссон, Локруа, Клемансо, які оточували Гюго, обрали його головою лівих. Тепер його дні були дуже заповнені: засідання на Зборах, збори лівих, особиста праця. У вільні хвилини він ходив на прогулянки з Жоржем і Жанною: «Про мене можна тепер сказати так: «Гюго народу представник, а дітям нянька й захисник». Двадцять шостого лютого йому минуло шістдесят дев'ять років; двадцять восьмого Тьєр запропонував Зборам ратифікувати «ганебний договір»: Ельзас і Лотарінгію віддано в жертву. На засіданні комісії Гюго заявив, що не голосуватиме за ці рішення.

«Париж прийме смерть, — казав він, — але не наше безчестя... Слід пам'ятати: Париж дав нам мандати і право виступати настільки ж в інтересах Франції, як і цілої Європи. Париж виконує свою функцію столиці континенту...» Він сказав, що навіть якщо Франція піде на ці умови, Німеччина однаково не матиме обох провінцій: «Взяти, ще не означає володіти... Завоювання — це грабунок і нічого більше. Це факт, нехай так; право не виходить з фактів. Ельзас і Лотарінгія хочуть залишатися Францією і залишаться Францією всупереч усьому, бо Франція — це Республіка і Цивілізація; а Франція зі свого боку не занедбає жодного із своїх зобов'язань щодо Ельзасу і Лотарінгії, щодо себе самої, щодо світу. Панове, в Страсбурзі, розбитому пруськими бомбами, є два пам'ятники: Гутенбергу і Клеберу². Отож підноситься в нас якийсь голос і присягається Гутенбергові, що ми не дозволимо придушити цивілізації, і Кле-

берові, що ми не дозволимо придушити Республіки...» Він передбачав реванш:

«Ох! Проб'є така година, — ми відчуваємо її наближення, — година прекрасного реваншу! Ми вже тепер чуємо тріумфальну ходу нашого великого майбуття. Так, це почнеться вже завтра, з завтрашнього дня Франція житиме лише однією думкою: зосередитися, відпочити; зібрати сили, виховати своїх дітей, жити священним гнівом цих малят, що колись виростуть; вилити гармати й підготувати громадян, створити армію, яка була б усім народом; покликати науку на допомогу війні; опанувати військо-ве мистецтво прусаків, як римляни опанували військо-ве пунічне мистецтво; зміцніти, загартуватися, відродитися, знову стати великою Францією, Францією 1792 року, Францією ідеї й Францією меча... І тоді одного дня вона раптом зведеться. О, яка вона буде прекрасна: одним ударом відбере Лотарінгію, відбере Ельзас! Це все? Ні! ні! Послухайте, вона завоює Трір, Майнц, Кельн, Кобленц... Увесь лівий берег Рейну... І ми почуємо, як вона вигукне: «Пробив мій час! Німеччино, я тут! Чи твій я ворог? Ні, я твоя сестра. Я все відвоювала і все тобі віддаю при одній умові: надалі ми будемо одним народом, одною родиною, одною республікою...»

Виходячи, він почув, як якийсь сердега з правих сказав сусідові: «Луї Блан огидний, але Віктор Гюго ще гірший». Поет хотів, щоб усі ліві покинули Збори разом з представниками Ельзасу та Лотарінгії. Його не послухали; коли Збори, побоюючись Парижа, вирішили провести засідання у Версалі, він запротестував: «Панове, не посягайте на Париж. Не дозволяйте собі більше, ніж дозволили собі пруссаки. Пруссаки одібрали в Франції частину її земель; не стинаймо ж їй голови...» Його не послухали.

8 березня Збори обговорювали справу Гарібальді. Внесено пропозицію анулювати мандат великого Італійця (він був кандидатом від Алжіру), хоча той у найважчі дні служив Франції. Гюго запротестував. Як? Гарібальді — єдиний чужоземець, який бився за Францію в цій війні; з усіх генералів тільки він один не зазнав поразки, і саме його збираються виключити? Віконт де Лоржеріль переривав його на кожній фразі, називав Гарібальді «фігурантом з мелодрами», а в кінці сказав: «Збори позбавляють голосу пана Віктора Гюго, бо він не говорить по-французькому». Серед криків: «Закликати його до порядку!» голова попросив у Гюго пояснення. Той пояснив: «Я задовольню ваше прохання, панове, і скажу навіть більше. Три тижні тому ви відмовилися вислухати Гарібальді... Сьогодні ви не хочете вислухати мене. З мене досить. Я подаю у відставку...»

Даремно голова висловлював жаль від імені Зборів; даремно Луї Блан говорив про вболівання стільки французів, що гені-

¹ Так назвав Людовік XVIII Палату ультрароялістських депутатів, яка засідала в 1815—1816 роках, а потім була розпущена.

² Французький генерал, командував французькою армією в Єгипті, коли звідти виїхав Наполеон.

альна людина змушена покинути французькі Збори.. «Він сам цього хотів!» — крикнув хтось із правих. «Така була його воля», — додав герцог де Марм'є. Ліві вмовляли поета в його домі, щоб він одумався. 11 березня він збирався виїхати до Аркашона. Він був радий, що зміг піти, грюкнувши дверима, з цих осоружних йому Зборів. Шкодував лише, що багато чого не вдалося здійснити, і записав у нотатника: «Заміри, які моя відставка не дозволила здійснити, скасування смертної кари; скасування покарань ганебних і тілесних; реформа судочинства; підвалини створення Сполучених Штатів Європи; безплатна і обов'язкова освіта; права жінок...» Це була програма, що й через ціле століття не втратила своєї злободенності.

Гюго вже кілька ночей погано спав. Він думав про дивний збіг числа «тринадцять» і констатував, що своє тимчасове житло знову повинен покинути тринадцятого березня. Погана прикмета. Вночі він чув якийсь стукіт, наче хто молотком гатив у дошку. Цілий день блукав по Бордо, оглянув палац Галлієна. Обідати мав у ресторані Ланта разом з Алісою, Шарлем і трьома друзями. Аліса і друзі прийшли в призначену годину, і тільки Шарль затримувався. Раптом до Гюго підійшов гарсон і сказав, що його хтось просить. Це був пан Порт, власник будинку № 13 на вулиці Сен-Мор. «Пане, будьте мужні! Пан Шарль...» — «Що з ним?» — «Він помер». Гюго прихилився до стіни. «Він їхав фіакром, — провадив далі Порт. — Біля «Кафе де Бордо» візник відчинив дверцята й побачив, що він неживий. З носа і рота в нього текла кров. Апоплексія...» Гюго сказав Алісі, що зараз повернеться, і побіг на вулицю Сен-Мор. Туди вже перенесли тіло Шарля. Діти спали. Записник Віктора Гюго від 14 березня 1871 року: «Потішав Алісу. Плакав разом з нею. Вперше я звернувся до неї на «ти». Заплатив за обід у ресторані Ланта, за той обід, на який мав прийти Шарль: 27 франків 75 сантимів».

Гюго вирішив поховати сина на кладовищі Пер-Лашез у склепі генерала Гюго. З Бордо він виїхав 17 березня о 18.30, пригнічений горем, але мужній.

Удар за ударом. Жалоба за жалобою. Подвійне випробування. Та нехай. Ця замислена людина сприйме його спокійно.

ХТО ВИНЕН?

Побачив тих, які тонули в п'ятні клятій,
І враз на корабель я кинувсь помагати:
Хай раді ви, мені ж — дорожче горе їх,
Ніж з вами панувать — загину серед них!
Віктор Гюго

Жалобний кортеж в'їхав до Парижа, охопленого заколотом. Комуна брала владу в свої руки. Революціонерів і патріотів єднав

гнів до ганебного договору і Зборів. По місту ходили всякі чутки; на Монмартрі точилися бої; мали розстріляти двох генералів. На Орлеанському вокзалі юрба людей чекала Віктора Гюго і труну його сина. Батько, в жалобі, прийняв друзів у кабінеті начальника вокзалу. «Вас биля доля і мене теж б'є...» — сказав він Гонкурові. — Але з мене вже занадто: я двічі вражений громом протягом одного тільки життя!..» Жалобна процесія рушила в дорогу — різноликий натовп, кілька письменників, Франсуа-Віктор поруч з батьком і озброєний люд. «Сива голова Гюго, прикрита каптуром, височіла над цією людською тиснявою, схожа на голову войовничого ченця часів Ліги...» На площі Бастилії обабіч процесії спонтанно вишикувалася почесна варта з опущеними додолу рушницями. На всьому шляху до кладовища Пер-Лашез батальйони національних гвардійців брали на караул і віддавали честь прапору. Барабани вибивали дріб, сурмили сурми; жалобна процесія раз по раз звертала у бічні вулички, бо шлях їй перетинали барикади.

На кладовищі промовляв Вакрі. На труну лягли квіти. А що вона виявилася заширока, то довелося підпиляти муровану стіну склепу. Це тривало досить довго. Гюго в задумі дивився на батькову могилу, яку не бачив з часу вигнання, на труну старшого сина й на місце, яке він сам, мабуть, уже незабаром займе. В його голові мимоволі почали складатися вірші:

Б'є глухо барабан при схилених знаменах,
І від Бастилії до пагорбів зелених,
Там, де поснули вже уславлені віки,
Під кипарисами, які вітрець легкий
Хвилює, став народ, задумався у тиші;
За рядом ряд — бійці зімкнулися щільніше.

Між ними батько йде, пливе загинлий син,
Учора ще міцний, сміливий був один,
А другий — то дідусь, що стримує ридання;
І кожен легіон честь віддає останню...

Перед тим як труну спустили в склеп, Гюго став навколішки й поцілував її. Коли він рушив до воріт кладовища, його оточив натовп. Незнайомі люди тиснули йому руки. «Як любить мене народ, і як люблю його я!»

Разом з Жюльеттою, Алісою й дітьми він одразу ж поїхав до Брюсселя, де жив Шарль після одруження і де треба було дати лад спадщині, обтяженій боргами. Дехто звинувачував Гюго: мовляв, він скористався зручною нагодою і втік, замість зробити належний вибір. Проте ця поїздка була необхідна: Аліса і Шарль, завсідники Спа, верталися звідти, «обіграні до сухої нитки», і залізли у великі борги. **Записник Віктора Гюго**, 8 квітня 1871 року: «Аліса з дітьми поспідали... Потім ми пішли з Віктором до нотаря Ван-Гальтена. Він подав список боргів. Борги, набрані в Брюсселі, сягають майже 30 000 франків (...) До цих 30 000 тут (вони ставлять під загрозу спільне майно Шарля й Аліси) слід додати 41 125 франків, забор-

гованих газеті «Заклик», і векселі на 8 000 франків докторові Емілю Аліксу. Крім того, витрати на похорон у Парижі й плата нотареві в Брюсселі...» 9 квітня 1871 року: «Я попередив Віктора, що Алісі доведеться повернути неоплачену шаль (розшити золотими пальмами, 1000 франків), бо я ні в якому разі не заплачу за неї — не хочу завдавати ще й цих збитків неповнолітнім дітям».

Гюго уважно стежив за паризькими подіями. Вони були сумні. Французи билися між собою на очах у ворога. Якби Гюго вважав, що може ще на щось знадобитися, то повернувся б до Парижа, незважаючи на домашній клопіт: «Ніщо б мене, звичайно, не затримало. Але в мене таке враження, що я тільки підлив би масла в вогонь. Я маю одну негарну звичку — говорити завжди правду, тільки правду, правду до кінця. Що може бути гірше за це?.. Збори мене не хочуть, Комуна мене не знає. Звичайно, в цьому моя вина... Шаленство і з одного, і з другого боку. Та Франція, Париж, Республіка якось із цього вив'яжуться...» — додав він, покладаючи свою останню надію на мудрість старої країни. 20 серпня він дізнався про смерть Еміля Дешана, найчарівнішого зі своїх друзів, який помер на вісімдесятому році життя після жаклих мук. При світлі місяця Гюго слухав, як між дерев на площі Барикад виспівував соловей, і питав себе: «Може, це котрась із дорогих мені душ?..» Жанна уві сні кликала «тата»... Гюго вчив читати малого Жоржа. І писав вірша для газети «Заклик». Вірш мав назву «Крик» і був благальним закликом до повстанців покласти край жакливій різанині:

Бійці! Навіщо ви затіяли різню?
Немов сліпий вогонь, що спалює пашню,
Так знищуєте ви честь, розум і надії!
Ви рідну Францію терзаете, злодії!
Спиніться! Ви ж брати! Вбиває брата брат!
І кожен постріл ваш і кожен гук гармат,
Лишає по собі ганьбу, руїну, глузи,
Бо це ж французів б'ють, несхибно б'ють
французи...

Він не схвалював ексцесів Комуни, але благав версальський уряд не відповідати жорстокістю на насильство. Обійтися без репресій:

Про все я думаю й не зм'якшую слова:
Ум, поступ, честь, закон, обов'язки, права, —
Ще їх не довели нікчеми до могили —
Так, треба, щоб вони Республіці служили!
Обов'язок її це — рівність дати всім;
Погане те, що эле; тож ми добро творім...
Заслання двадцять літ — сплатив я ними право
Чинить жорстокостям цей опір нелукаво
І в душу не пускає страшний засліплий гнів;
Загрожує мені бряжанням кайданів
Мій ворог, та його не хочу я вбивати;
Я кривдника свого пушу вночі до хати,
Почувши плач його — мені не до погроз...
Іуду спас би я, коли б я був Христос...

Але в Парижі, як і в Версалі, гору брала ненависть. Не було дня, щоб Гюго не дізнався про смерть або арешт когось із прияте-

лів. Флуранса убито, Шоде розстріляли комунари, Локруа заарештували версальці. Після того як версальці вдерлися до Парижа, 21 травня в тюрмі опинилися Рошфор і Анрі Бауер; Луїзі Мішель, Червоної діві, «прекрасним милосердям» якої захоплювався Гюго, загрожувала смертна кара. Комуна вбила шістьдесят чотирьох заложників. Збори розстріляли шість тисяч в'язнів. Сто за одного. «Ці люди, — писав Гюго, — кажуть так: все в ім'я закону, все іменем закону. Що ж ви чините? Розстріли і вбивства без суду або за вироком військового трибуналу...» Переможені комунари подалися до бельгійського кордону; Гюго оголосив, що дасть новим вигнанцям притулок у своєму домі (площа Барикад, 4). «Не зачиняймо наших дверей перед утікачами, можливо, й зовсім не винними, а якщо й винними, то вже напевно такими, що не усвідомлюють своїх помилок...»

В газеті «Бельгійська незалежність» з'явилися його слова про право притулку. Він дістав багато вдячних листів, але вночі його розбудили вигуки: «Смерть Вікторові Гюго! Смерть цьому бандитові! На ліхтар його!» У вікна посипався град каміння. Жорж злякався: «Це пруссаки!» Банда спробувала виламати віконниці. Віконниці не піддалися зграї напасників, в основному молодиків. Факт сам по собі не такий уже й серйозний, але декрет бельгійського уряду суворо наказував «пану Вікторові Гюго, письменнику, шістьдесяти дев'яти років, негайно покинути королівство з заборonoю повертатися в майбутньому».

Треба сказати, що як Палата представників, так і вся країна різко заперестували проти цієї висилки, і це робить Бельгії честь. Гюго написав сповненого гідності листа:

«З кожної програної справи треба вміти винести якусь науку. Така моя думка. Перш ніж ухвалити вирок, і то вирок осудливий, а надто перш ніж виконати його, слід належно розглянути справу. Я ніколи не сумнівався в слушності цієї засади. Тим часом мені здається, що краще вже вбити відразу... Можливо, це й добре, що мене постійно переслідує вигнання. Зрештою, я й далі вперто розрізняю бельгійський народ і бельгійський уряд і, вшанований такою тривалою гостинністю Бельгії, вибачаю урядові й дякую народові...»

Повертатися в такий час до Франції означало б свідомо наражатися на брутальні й безглузді сцени. Гюго вирішив виїхати до Люксембурга. Під час своїх літніх подорожей він чотири рази зупинявся з Жюльеттою в містечку Віанден, яке приваблювало його з двох причин: мешканці містечка, впізнавши його, влаштовували під вікнами будинку вітальний концерт; а крім того, йому подобалися руїни старого замку за містечком. Тут він знайде спокій. Люксембург прийняв його щиро. На вокзалі чоловіки, проходячи повз нього, шепотіли: «Хай живе Республіка!..»

У Віандені Гюго найняв два будинки: один старий, оздоблений різьбою, над самою річкою Ур, для себе, другий навпроти, для своїх. Він одразу ж сів за роботу, щасливий, що повернувся до своїх романів і віршів, але вражений новинами з Парижа. Меріса арештовано, прискіпувалися й до Вакрі; Рошфора найпевніш чекало заслання; Луїза Мішель, ця «дика мала мрійниця», поставши перед військовим трибуналом, вигукнула: «Якщо ви не боягузи, вбийте мене!» Віктор Гюго присвятив їй гарного вірша і висловлював протест проти надто суворих репресій. Луї Блан і Віктор Шольхер, — а вони були обережні, і їм більше загрожувала небезпека, — відмежувалися від нього. **Записник Віктора Гюго, 13 червня 1871 року:** «Я відповів би їм: щирість за щирість... Я не хочу злочину ні червоного, ані білого. Ви замовкли; я взяв слово. Я виступив проти *vae victis*¹...»

Оскільки скрізь пішли чутки про те, як він доброзичливо приймає втікачів, одна вісімнадцятилітня дівчина на ім'я Марі Мерсьє звернулася до нього з листом, прохаючи притулку. Вона була подругою Моріса Гарро, слюсаря, який за Комуни став начальником в'язниці на бульварі Мазас. Хоч він і не був, здавалося, жорстоким, версальці розстріляли його без суду, а його коханка, як колись Софія Гюго, пішла по кривавому сліду за фургоном, повним трупів, аж до самого кладовища Берсі. Ця Марі Мерсьє, «вдова Гарро», просила в Гюго роботи. Він умовив Аліс узяти її до себе покоївкою; згодом вона стала його коханкою.

Марі була гарна, «темноволоса, повновида, рум'яна, з м'ясистими губами». У своїй великій жалобі вона не зразу наважилася на нове кохання, але Олімпіо вдалося її переконати. «Він по-своєму вмів подобатися», — скаже вона через тридцять років. Вона не бачила в цьому нічого поганого, безбронна, дитинна, «нещаслива, покинута, чарівна в смуткові своїх вісімнадцяти літ, у сльозах, що перлилися на рожевих щоках, під жалобним серпанком». «Він вихваляв переді мною все, що ми любили обоє, чоловік і я: свободу, справедливість, Республіку...» Як і колись Жюльєтті, він говорив їй про бога, про безсмертя, про квіти, дерева, вічність і любов. Вона кохала його, захоплювалась ним, божеством його, хотіла мати від нього дитину. Слухняна, вона купалася гола в Ур перед цим старим і вічно молодим коханцем. Непогомовний, як і вона, він брав її в довгі прогулянки по сусідніх горах. Після повернення з цих любовних мандрів, він лишався сам у невеличкій будиночку, де працював, стоячи за пюпітром, і писав «Жахливий рік», «Дев'яносто третій» та вірші для нової «Легенди віків», де, говорячи про Магомета, мав на увазі самого себе:

Він часом візьметься й роздає жінку, далі,
Розглянувши її, зорить в захмарні далі
І каже: «На землі — краса, а в небі — день...»

Криваві спогади Марі Мерсьє надихали його на прекрасні вірші, похмурі й піднесені, в яких вчувалися голоси молодих дівчат, що йшли на смерть з гордою зневагою. Гюго повторював невтомно, що ті, кого гноблять, — його брати, що хоч він виступав проти них, коли вони тріумфували, він захищає їх тепер, коли їх розбито; що не гармати, а любов може розв'язати людські проблеми.

Ось те, що душу так вигнанцеві трясє:
— Не все ще сказано і скінчено не все,
Тому що вулицю прорізав рів глибокий,
Тому що офіцер указує жорстокий
На стінку, і туди убогий люд женуть,
І косять залпами, вогнем, картеччю тнуть...
Тому що всіх вони карають без розбору —
Батьків і матерів, злодіїв, жінку хвору,
І валять в купу всіх, і ллють вапно густе
На скровлених мужчин і теплих ще дітей

Він зробив вибір між інтересами держави, повією і милосердям. А зрештою, чи ж той інтерес мав і далі інтерес? Чи був він корисний для держави? Щоб його висміяти, Гюго віднаходив тон «Кар» та їхню нищівну іронію:

А як з братерством, як? Це — наміри безплідні
Європу вільною омріяють сьогодні
І справедливості просить о цій добі, —
Все дно що будувать надхмарний дім собі...

То були два місяці неймовірно плідної праці. Завоювання цієї молодої дівчини збудило його розум. Траплялися й інші, він підбирав їх мимохідь. Наприкінці перебування у Віандені Гюго подався до Тіонвіля, щоб побачити місто, яке колись захищав й уславив його батько, а потім якийсь час провів у Альтві, де влаштував Марі Мерсьє модисткою. Його записники переповнені тріумфальними нотатками: 3 вересня 1871 року: «*Maria... parece amorosa*¹». 11 вересня «*Quiero que esta me haga uno niño*»², 12 вересня: «*Ahora, todos los dias y a toda hora, misma Maria*»³. 22 вересня: «*Mista — toda*»⁴.

Іспанська мова мала заховати ці визнання від ревнивої цікавості Жюльєтті. Першого жовтня він повернувся до Парижа. Як його там зустрінуть? У товаристві драматургів Ксав'є де Монтенеп домагався виключення Гюго, як поплічника секти вбивць. Ксав'є де Монтенеп був автором романів, що друкувалися уривками, мелодрам і цього славногозвісного афоризму: «Свобода совісті — це вираз, позбавлений глузду». **Записник Віктора Гюго, 5 вересня 1871 року.** «Рік тому я повертався до Парижа. Якими оплесками мене зустрічали тоді. І яка реакція сьогодні! А що я такого зробив? Виконав обов'язок...» 16 вересня 1871 року: «Одержав телеграму від Меріса. Він найняв для нас на рік квартиру на вулиці Ларошфуко, 66...»

¹ Здається, закохана (ісп.).

² Я хотів би мати від неї дитину (ісп.).

³ Тепер усі дні й години ми разом з Марією (ісп.).

⁴ Вона тепоче... вся (ісп.).

¹ Горе переможцям (лат.).

Повернення досить сумне. Ідучи з Жюльеттою в екіпажі, він бачив руїни Тюільрі й Міської ратуші. Його благали втрутитися в справу Рошфора. Він звернувся до Тьєра з проханням про зустріч, але без особливої надії: «Я вже ніщо». Він їхав до Версаля поїздом. У вагоні якийсь чоловік у жовтих рукавичках упізнав його й зміряв лютим поглядом. У префектурі його провели до салону, задрапованого пурпуровим шовком. Увійшов Тьєр і виявився сердечнішим, ніж Гюго сподівався. «Між нами незгода,— сказав Гюго,— й ані ви, ані я не збираємося міняти своїх поглядів. Та це не перекреслює контактів між нашим сумлінням».

Тьєр пообіцяв, що Рошфора не вишлють і що він зможе бачитися з дітьми й писати. Гюго наполягав, щоб уряд оголосив амністію й перестав сліпо слухатися людей з еполетами. Тьєр визнав свою безпорадність: «Я лише нещасний диктатор у фраку... Так само, як і ви, я переможений переможець; так само, як і ви, я терплю град образ...» В купе на зворотньому шляху якась молода жінка сказала своєму чоловікові, показуючи на рядок у газеті: «Віктор Гюго герой». — «Обережніше,— відповів чоловік,— він сидить поруч». Жінка взяла з лавки капелюх поета й поцілувала крепову стрічку. «Ви багато вистраждали,— сказала вона. — Захистайте й далі переможених». Він поцілував її руку.

Наступного дня Гюго відвідав Рошфора. «Якби не ви, я б загинув»,— сказав в'язень. Гюго вирішив оглянути свій Париж. Майже всі будинки, де йому доводилося жити, були зруйновані. В першому номері «Заклику», який урешті знов почав виходити, Гюго вмістив «Листа до редакторів»:

«Нині ми маємо зробити лише одну річ. Яку? Підняти Францію. Підняти Францію? Для кого? Для Франції? Ні. Для всього світу. Смолоскип запалюють не для самого смолоскипа... Смолоскип запалюють для того, хто його погасить і, погасивши його, сам себе осліпить; Францію треба підняти для Німеччини. Так, для Німеччини. Бо в неволі Німеччина, і саме Франція принесе їй свободу...»

Номер швидко розхапали. Читачі залишилися вірними Гюго, але імениті городяни його ненавиділи. Оскільки їм не подобалася його політика, паризькі салони — а вони поділялися на монархістські і бонапартистські — применшували його геній. Певного дня в принцеси Матільди (чиє вигнання тривало лише два роки) тільки один Теофіль Готьє став на його захист: «Кажіть, що хочете, а Гюго завжди великий, поет туманів, хмар, моря — поет флюїдів!» Але «поет туманів» учинив злочин — він став також поетом людської нужди.

Рік 1872 видався для нього похмурим роком. Січневі вибори принесли Гюго поразку: лякала його поблажливість до комунарів. В лютому до Парижа повернулася його нещас-

на дочка. На якийсь час сім'я зовсім загубила її слід. Пінсона перевели на Барбад¹, і Адель поїхала за ним туди, але нікому не повідомила своєї адреси і, полишена сама на себе, без засобів на життя, дійшла до такого стану, що їй довелося покласти в лікарню. З'ясувавши, хто вона така, її одіслали назад до Франції під опікою одної негритянки, «мадам Селіні Алварес Баа, чорної і могутньої дами з колонії». **Записник Віктора Гюго**, 23 лютого 1872 року: «La primera negra de mi vida...»² 6 березня 1872 року: «Ходив до доктора Алікса, щоб передати для мадам Баа, яка сімнадцятого повертається (через Ліверпуль) до Трінідада:

1) грошову винагороду	500
2) на проїзд до Трінідада	800
3) на проїзд до Ліверпуля	100
4) на дрібні витрати	100

Всього 1500 франків.

«Мадам Баа передала мені коштовності Адель. Все понівечене і порозкрадане. Знайшов обручку своєї дружини. Мадам Баа дав на згадку про Адель два золоті браслети, брошку, сережки, також золоті...» 10 березня: «Вона від'їздить у вівторок, дванадцятого. Вручив їй тисячу п'ятсот франків банкнотами і коштовності. Жанна була зі мною. Дуже приглядалася до мадам Баа, такої чорної...» Чи тільки на спомин про сумну товаришку подорожі «перша негритянка в моєму житті» дістала ті речі?

Адель відвезли в Сен-Манде. Вона вийшла звідти лише по смерті Віктора Гюго й переїхала до замку Сюрен, колишньої маєтності принцеси Водемон, чудового санаторію, де займала окремий будиночок. Там вона й померла 1915 року, маючи вісімдесят п'ять літ. Вона була спокійна й не здавалася нещасною, хоча часто губила тям; музики не кидала, грала невтомно на піаніно й приписувала собі авторство найславетніших опер. Задля розваги її водили до ботанічно-зоологічного саду і на точок. Дивний «страх перед голодною смертю», відголосок днів, проведених у нужді на Барбаді, спонукав її ховати все, що їй тільки давали, як це роблять собаки. Так само як і колись, у часи хвороби Ежена, в Гюго тепер кровоточила ця потаємна рана: «Моя бідолашна дочка ще мертвіша від померлих... Є такі переживання, після яких я хотів би стерти всякий слід. Наприклад, ці вчорашні відвідини моєї бідолашної Адель. Яка це мука!..»

Поновлення «Рюї Блаза» ще раз зблизило його з акторами цього театру. Жюльетта була присутня на читанні п'єси перед майбутніми виконавцями. «Ж. Ж. була теж,— занотував Гюго 2 січня. — О спогади!» Роль, якої мадам Гюго позбавила колись мадемуазель Жюльетту, роль королеви, припала

¹ Один з Антільських островів.

² Перша негритянка в моєму житті (ісп.).

Сарі Бернар, молодій, гнучкій, наче кішечка, дівчині, з величезними очима й золотим голосом. Спершу вона була нестерпна, вдавала з себе розбещену дитину, не хотіла навіть піти до Гюго, якого називала «амністованим комунарком». Але він не з такими давав собі ради, отож приборкав і її. Коли вона пізнала цього «Монстра», то зробилася його палкою шанувальницею: «Монстр був чарівний, такий дотепний, такий вишуканий, такий галантний: його галантність — це пошана, а не зневага. І такий добрий до тих, хто сидить тихо, і завжди веселий. Ідеалом елегантності, він не був, звичайно, але в жестах його стільки стриманості, в манері говорити така звичливість, яка властива лише колишнім перам Франції... Часто, коли він вичитував якогось артиста, то вдавався до віршів. Одного разу під час репетиції я сіла на столику й почала дригати ногами. Він зрозумів моє нетерпіння і, підвівшись зі свого місця посеред оркестру, гукнув:

Іспанська владарка — шановна й гордовита,
Не мусила б вона так на столі сидіти!..»

Прем'єра «Рюї Блаза» відбулася 20 лютого 1872 року. **Записник Віктора Гюго**, 20 лютого 1872 року: «Зала переповнена. Я привітався з Сарою Бернар. *Bise de bosa...*¹» 28 березня 1872 року: «Був у театрі «Одеон». Бачився з мадемуазель Сарою Бернар у її вбиральні; вона саме перевдягалася...» На вечері в ресторані Бребана, з нагоди сотої вистави, Гюго опинився серед красунь. «Ануж поцілуйте нас по черзі,— сказала Сара.— Починайте з мене!» Коли він перецілював усіх, вона додала: — «Мною ж і закінчіть». 2 листопада 1875 року, занотовуючи її візит у своєму записнику, Гюго додав: «...Дитини не буде». Чи ж Сара, яка вже мала сина з герцогом де Лінем, висловила те саме бажання, що й Марі Мерсьє? Чи вона вважала, що з неї досить творів Віктора Гюго? «Щодо подорожі в Англію, то її відкладено,— писала вона цього самого 1875 року до свого лікаря, доктора Ламбера.— Справжня тому причина — побоювання якихось прикрозців через Віктора Гюго. Я хвора, знервована, роздратована людським егоїзмом і глупотою».

Саме Сара 1872 року повідомила «коханого Монстра» про смерть директора «Одеона» Шарля де Шіллі. На його похороні Гюго зустрів вісімдесятирічного барона Тейлора, того самого, який у часи Віньї був одним з найближчих його друзів і якого він згубив з очей двадцять п'ять років тому: «За цей час він устиг стати сенатором, а я ізгоєм».

Серед незліченних шанувальниць, акторок, літераторок, салонних дам, які пропонують себе в дар і заповнюють його особисті записники своїми фотографіями (старанно приклеєними на звороті деяких сторінок,

часто з додатком ще засушених квіток), королює Юдіта Готьє, дуже гарна, чорноволося, «кров з молоком, з великими очима і густими віями, які надають цій летаргічній істоті невиразної чарівності і таємничості жінки-сфінкса...» Він упадав за нею ще в Брюсселі, куди вона прибула разом з чоловіком, Катюлем Мендесом. 1872 року вона часто зустрічалася з Гюго, в справах свого батька; добрий Тео тоді серйозно слабував на серце і більш, ніж будь-коли, мусив заробляти на життя. Гюго по-братньому запросив його на Гернсі, а згодом — коли виявилось, що подорож може бути небезпечною для хворого — добився для Готьє пенсії. 12 липня він присвятив Юдіті сонет: «*Ave, Dea, moriturus te salutat*¹»:

Краса і смерть — їх дві таких незрозумілих,
В яких блакить і тьма, що їх сприймаєш знов
За схожих двох сестер, суворих і зболілих, —
Одної таїни їх вкнуте покров.

Сіяйте, о жінки! Я мру од чарів милих,
Од русих, чорних кіс! Вогонь, жага, любов, —
О перли, що з глибин виносить море в хвилях,
О птиці райдужні з нахмарених дібров!

З'єднатися навік дві наші долі згодні,
Юдіто дорога; божественні безодні
Розкрились вам в очах щасливої пори,
І в мене вся душа у зорянім сянні;
Тож ми по небесах сусіди з вами, пані,
Тому що красні ви, й тому, що я старий.

Йому було сімдесят, їй — двадцять два, але вона стало його *toda*². Вона обіцяла це йому дотепно й чарівливо словами, запозиченими в «Рюї Блаза»:

У вас в ногах, в тіні, там чоловік.
Чекає він...

Я подумала і зважилась. Дякую.

Юдіта М.

П'янка перемога. Йому захотілося запросити Юдіту в «Отвіль Гауз». Бо саме там прагнув він знайти притулок. Успіх «Рюї Блаза» викликав у всіх директорів бажання поновити інші драми Віктора Гюго. «Але репетиції однієї п'єси,— казав він,— заважають мені писати інші, а що для писання залишилося не більше, як чотири-п'ять років, я хочу записати ті останні речі, які ношу в голові... По суті, мені треба втекти». Людина з невситимою цікавістю й аж занадто чарівливий, відданий на поталу політикам і гарним слухачкам, він зітхав за працею на самоті й довгими годинами читання. Його медовий місяць з Парижем 1870 року перетворився в місяць мелясовий, як сказав би Байрон. «Жахливий рік», хвилююча збірка, прийнятий був без особливого захоплення. Преса не змогла вибачити Гюго того, що він втручався в справу Луїзи Мішель, Анрі Рошфора та всіх розбитих комунарів, що він схилявся до соціалізму. «Спускаючись сходами

¹ Поцілював у уста (*исп.*).

¹ Привіт, богине, засуджені на смерть вітають тебе (*лат.*).
² Вся (*исп.*).

після візиту на вулицю Ларошфуко,— пише Гонкур,— вражений чарівністю і добрими манерами цього велета духу, десь у глибині душі я думав, однак, з іронією про той містичний, порожній і дзвінкий жаргон, яким священнодіють люди, схожі на Мішле, Гюго, намагаючись нав'язати свою владу оточенню, як віщуни, що спілкуються з богами...» Все це складалося так, щоб зробити його від'їзд бажаним; Жюльетта всією своєю душею жінки ревнивої і спраглої ширшого простору кликала в «добрий і гарний Гернсі».

Гюго їй вторував:

Тому, що я чужий і дивний серед міста...
Тому, що я кажу про все це невпадало...
Любов здобута — це єдина перемога...

Не нагрівши місця серед фанатиків з двох різних таборів, він волів поїхати у вигнання, що приносить честь і порятунк. І коли 7 серпня 1872 року Гюго вирушив на Гернсі, щоб зупинитися по дорозі на острові Джерсі, він був щасливий.

ВЕЧІР

Під грім фанфар і сурм веселий Купідон
Виходить у моє старе і просте серце...
Віктор Гюго

«Отвіль Гауз». Радість, що він знов у своєму look-out, залитому світлом, що знов перед ним розбурхані хвилі моря. Жюльетта розквітає: «Вогонь і полум'я, сонце і любов на землі, як і на небі, в моєму серці і в моїй душі, я обожнюю тебе...» І знов уранці вона чекає на його знак; знов милується «фантастичною красою» будинку, оздобленого її володарем; знов у крижаному повітрі раннього ранку може побачити на хвилю кохане тіло; знов може тішитися, що її «найдорожчий» широкими кроками посувається в праці. Протягом кількох місяців він пише шкідливі для «Вільного театру», вірші для нової «Легенди віків» й один із своїх найкращих романів — «Дев'яносто третій рік».

Спочатку дім звеселяла Аліса з дітьми. Та самотність на острові під опікою постарілої коханки свекра не могла бути приємною для молододі вдови. Дружина Шарля Гюго була істотою тихою й доброю. Чи ж то її вина, що вона тут нудилася? В словах Жюльетти, коли вона говорила про Алісу, вчувалася гіркота. 8 вересня 1872 року: «Тиха і спокійна прогулянка по цьому прегарному острові не всіх чарує так, як нас...» Вже через місяць Аліса вирішила вернутися з дітьми до Парижа. **Жюльетта Друє до Віктора Гюго**, 27 вересня 1872 року: «Серце моє стискається, як подумаю, скільки їхній від'їзд завдасть тобі болю... Я люблю тебе, але добре знаю, що

цього не досить, аби ти не почувався тепер найнещаснішим з усіх батьків...»

1 жовтня Франсуа-Віктор (хворий на сухоти), Аліса, Жорж і Жанна відпливли до Франції. **Записник Віктора Гюго**: «Вони сідають у коляску... Я цілую Жанну, яка питає мене здивовано: «А чому ти не сідаєш, дідусю?» Я зачинаю дверцята. Екіпаж рушає. Я проводжаю їх поглядом аж до закруту вулиці. Все зникає. Як крається серце...» 15 жовтня: «Немає жодної вісточки від моїх онучок. Думка, що я не бачитиму їх, скоротить моє життя. Та це невелика шкода...» 3 листопада: «Лист від Аліси. Віктор дуже страждає. Я у відчаї...»

Поль Меріс й Едуар Локруа наполягали, щоб він повернувся до Парижа і взяв участь у політичному житті. Та він знав, що Гернсі для нього — порятунк. «Протягом тижня я роблю тут більше, ніж у Парижі за місяць». А кількість дорівнювала кількості. Коли помер добряк Тео, він написав на його смерть один з найкращих віршів, які знає французька поезія:

Поете й друже мій, минаєш ніч лукаву,
Тікаєш від обмов, щоб увійти у славу...
Вітаю я тебе — біля могили ти...

І я туди біжу. Дверей не зачинайте.
Усі ми будемо там, ніщо не вічне — знайте;
Все гнеться; і наш вік зіходить в грізну тінь
І ми, бліді, за ним — обернемося в тінь.
О, як шумлять дуби у сутіні край плеса,
Коли рубабуть їх на ватру Геркулесал...

Майстерність абсолютна, неперевершена. **Юдіта Готьє до Віктора Гюго**: «Спасибі, метре. Це перша радість, яку я відчула відтоді, як його не стало... Як би він зрадив, коли б побачив цю шану, віддану учневі від бога! Але вірш не написаний Вашою милою рукою. Чи не прислали б Ви рукопису?...» **Віктор Гюго до Юдіти Готьє**: «Ось, мадам, рукопис... Дорогий і великий поет, яким був Ваш батько, воскрес тепер у Вас. Споглядання ідеалу дозволило йому створити Вас, чия жіночність і розум є досконалою Красою. Цілую Ваші крила...» Остання фраза звучить дуже знайомо.

Над жодним романом Гюго не працював з більшою насолодою, ніж над «Дев'яносто третім роком». 21 листопада 1872 року: «Сьогодні починаю писати «Дев'яносто третій» (перша книжка). В «кришталевій кімнаті» я маю перед своїми очима портрет Шарля й портрети Жоржа і Жанни. Я взяв новий кришталевий каламар, куплений у Парижі: відкоркував непочату пляшку з чорнилом і налив його в новий каламар; я взяв стос волокнистого паперу, придбаного спеціально для цієї книжки, добре старе перо і почав писати першу сторінку...» 16 грудня: «Тепер я писатиму щодня, не озираючись на задні колеса, без перерви, якщо бог дозволить...»

Писати, не озираючись на задні колеса — це була його манера в часи творення «Со-

бору Паризької богоматері», коли він мав тридцять років; сімдесятирічний дід не втратив нічого ні з сили, ні з витривалості тридцятилітнього молодика. «Дев'яносто третій рік» — це конфлікт, який він сам пережив у молодості, конфлікт між білими і блакитними, що розігрується не в душі, як у Маріуса в «Знедолених», а поданий у дії. Зовнішні рамки і шуани — ці речі були йому дуже добре відомі. Фужер, Доль, ліси з дуплистими деревами, переліски й хутори — все це він оглядав колись із Жюльеттою, яка була родом з тих країв. Вона написала для нього спогади про цю подорож. Майор Гюго брав колись участь у тій війні й виявився людиною милосердною. Його син мав право порушити таку тему, потрактувати її, як справедливий арбітр, показати, що в обох таборах, як роялістському, так і в республіканському, велич духу сусидила з жорстокістю. Говен, молодий ватажок блакитних (якому Гюго дав дівоче прізвище Жюльетти Друе), герой чистий і великодушний, але маркіз де Лантенак, аристократ і шуан, також жертвує собою, щоб урятувати трьох дітей. Діалоги театральні. Та французька революція була театральною і драматичною. Її герої ставали у величні пози й витримували їх аж до смерті. Щоб змалювати цих надлюдей, Гюго міг використати і хибі свого таланту. Жюльетта переписувала книжку з ентузіазмом: «Я не тямлюся з подиву перед таблицею множення твоїх шедеврів».

1 січня 1873 року вона повторила молитву, яку він колись склав для неї: «Дай нам жити довіку разом, боже! Вислухай його в мені, а мене вислухай у ньому. Зроби так, щоб жоден день мого життя, жодна хвилина моєї вічності не минули без нього. Зроби, щоб завжди, на цьому й на тому світі, я була кохана й потрібна йому. Потрібна моєму Коханому і кохана ним. Спаси нас, боже, перероди нас і з'єднай...» У річницю першого дня їхнього кохання вона нагадала йому в сороковий раз той лютневий ранок 1833 року, коли з свого вікна посилала йому рукою поцілунки, він щокрок обертався, аби їх їй віддати: «Змінились декорації, я переодяглася за стару бабу, але моя душа, моє серце лишилися молодими й божествлять тебе, як і в перший день, коли я стала твоєю...»

Ах, як їй був потрібен цей ритуал і ці спогади, щоб зберегти мужність жити! Бо її «божественний метр» (цей блюзнірський титул походить від неї) залишався невинуватим. Коли 20 листопада 1872 року Марі Мерсьє, ундіна «з прозорих вод Ур», з'явилася на Гернсі, її коханець літніх днів привітав її без ентузіазму. **Записник Віктора Гюго:** «Я намовляю її поїхати до Лондона, а звідти до Брюсселя. Подорож я оплачу...» Це сталося тому, що в березні 1872 року Жюльетта мала необережність довірити догляд за білизнами двадцятидворічній, небезпечно вродливій Бланш. Новоприбула була не без освіти; в орфографії й правопису во-

на сміливо могла змагатися з Жюлі Шене, знала напам'ять багато віршів, передусім віршів Гюго. Мадам Друе, стомлена секретарською роботою, мала намір піднести колись Бланш до рангу переписувачки. Дівчина ця була невинна, без кокетства. Зустрівши цю «мудру панну» в своїх давніх друзів, таких вірних у часи державного перевороту, Жюльетта забрала її з собою. Їй тоді навіть не спадало на думку, що вона ставить під загрозу власне щастя.

Вихована у Ланвенів, Бланш уважалася їхньою дочкою чи то внучкою. Та вони й самі ніколи не заперечували цього вигаданого родичинства. Насправді Бланш-Марі-Зелія, народжена 4 листопада 1849 року, була дитиною невідомих батьків. Французький закон у таких випадках велить давати дитині потрібне ім'я, з яких одне має замінити прізвище. Чорноока, добре збудована брюнетка, Бланш мала сподобатися Вікторові Гюго пишністю своїх форм, повільністю й гармонією рухів. Ланвени, щиро віддані Жюльетті, але позбавлені ілюзій щодо Мінотавра, порадили своїй приймачці бути якнайобережнішою. Зрештою, в Парижі їй не загрожували його домагання. Юдіта Готьє, Сара Бернар, Джейн Есслер, Ежені Гіно, Зелія Робер, Альбертіна Серан і багато інших цілком задовольняли апетити метра.

В «Отвіль Гаузі» Бланш опинилася вічнавіч з Морським Дідом, і той почав випробовувати на ній свої могутні чари. Як же вона могла, свідок стількох шедеврів, опиратися славі, генієві, творчій силі духу? Захоплення — одна зі стежок, що ведуть до кохання. Тим часом Давид долав спокусу. Певний час він намагався чесно боротись із самим собою. Про це свідчать і записи. 27 січня 1873 року: «Alba. Peligro. Aguardarse. No quiero malo para ella, ni para la que tiene mi corazón... Бланш. Небезпека. Будь насторожі. Я не хочу скривдити ні її, ані тієї, кому належить моє серце...» Коли він наполягав, бідолаха здавалася такою нещасною, що цьому людоджерові робилося її жаль. «Не згоджувалася вона зі мною скрізь... Шептала: «Пане мій...» і я в одвіт їй: «Пані...» — Я бачив ще лише її плече маленьке...»

Ми чули, як повзе на пагорбок любові
Той змії божественний, що був у темнім схові,
Але тепер встає і повен знади вкрай
Вестиме в пекло нас, та, звісно, через рай.

Весна дозволить все; мовчить; од квіту біла.
Ми вдвох ішли; вона палала й червоніла,
Від щастя я тремтів і все забув сповна,
Я ж тільки й знав тоді, що думка в нас одна...

Він назвав її «Альбою» й приносив їй вірші, написані для неї. Засліплена, зачарована, вона боронилася, проте, героїчно. Нарешті після кількох місяців боротьби дівчина скорилася, а тому, що була така прекрасна, вона дала метрові пізнати тих самих розкошів,

яких він заживав колись із Жюльеттою. Він говорив їй про це так само, як говорив іншим, палким віршем. Ніколи ще старий чарівник не писав таких палких строф. Здобута перемога додавала, як завжди, йому творчої наснаги. Якщо його роман аж дихав селом і квітучим живоплотом, то це тому, що прогулянки з Бланш відбувалися серед достиглого збіжжя в усій його красі.

На жаль, в «Отвіль Фейєрі» була Жюльетта, призвичаєна передчувати лихо. Вона скоро здогадалася, що діється в «Отвіль Гаузі». А проте 20 травня Гюго не забув щорічної молитви: «Я хочу, щоб у цей благословенний день твого свята наші душі сплелися між собою в лагідному промінні ранку... Губи мої цілують твої ноги, а моя душа цілує твою душу...» Одне та душа була сповнена недовіри. Жюльетта висповідала Бланш. Та в сльозах пояснювала, божилась, що вона заручена; разом з Ланвенами ухвалили, що вона залишить Гернсі тихо, без скандалу.

Записник Віктора Гюго, 1 липня, 1873 року: «Ж. Ж. розлучається з Бланш. З 15 липня її замінить Анрієтта (Морван)... Бланш виїздить сьогодні вранці до Парижа через Джерсі. Сюзанна провела Бланш на корабель. Завтра, в середу, на Гранвіль не відпливає жодне судно. Бланш доведеться пливати в Сен-Мало...» **Жюльетта Друє до Віктора Гюго, 1 липня 1873 року:** «Не без хвилювання я стежу за підготовкою до від'їзду сердешної Бланш, хоча маю (чи мені тільки здається, ніби маю, що виходить на одне) багато причин, аби не сумувати через її від'їзд. Зрештою, вона сама хотіла виїхати і в ці хвилини аж промениться радістю. Я щиро й від усього серця прагну, щоб вона знайшла в Парижі своє щастя. Якби я могла чимось стати їй у пригоді, я зробила б це з радістю, тільки не коштом мого власного щастя...»

Можливо, прекрасна Альба щиросердо заявила Жюльетті, що «вертається до Парижа, аби вийти там заміж»; можливо, сам Гюго також щиро присягався ніколи більше її не бачити. Але пристрасть виявилася сильнішою за присягу. «Дев'яносто третій рік» закінчено; новини про Франсуа-Віктора надходили тривожні; Гернсі без Альби став нудним для Гюго. 31 липня 1873 року він повернувся з Жюльеттою до Франції. Мак-Магон саме займав місце Тьєра; люди в еполемах тріумфували, й само по собі спало на думку, чи не готується новий державний переворот. У кожному разі, репресії посилювалися. Рошфор, якого Тьєр, вірний своїй обіцянці, не вислав із Франції, поплив тепер до Нумеї в клітці, в якій перевозили злочинців. Усе свідчило про те, що Великий Поборник Амністії матиме чимало роботи. Коли він говорив про Збори чи про Мак-Магона, «вираз безжальної впертості з'являвся на його обличчі й запалював зіниці».

Гюго поселився в Отейлі, на авеню Сікомор¹ у свого конаючого сина, якого турботливо доглядала дружина Шарля. Їх відвідав там Гонкур і побачив Франсуа-Віктора в фотелі, «жовтого як віск, зіщуленого, як змерзла людина», а біля нього батька, «випростаного, як старий гугенот з якоїсь драми». За обідом Гюго пив сюрєнське вино, не розбавляючи його водою, і згадував обіди, які давав його брат Абель у матінки Саге: велетенські омлети і смажені курчата. «Ми випили там чимало терпкого вина, такого гарного смородинового кольору...» Це зіставлення: смертений, посинілий від холоду син і батько, який пашиє здоров'ям, видалося Гонкурові чимось жахливим.

Незважаючи на обіцянки, дані Жюльетті, Гюго одразу ж відвідав Бланш, і вона знов була його *toda*. Він поселив її на набережній Турнель. Майже щодня після сніданку він вилазив на імперіал омнібуса Батіноль — Ботанічний сад і їхав милуватися цією живою статуєю.

Вона спитала: «Глянь, чи гарна сорочинка? Лишитись в ній?» — І я сказав: «Найкраща жінка Та, що голенька вся». О дні весни швидкі! Спочатку — радощі. А під кінець — думки. О, ні! Астарта це. Ізіда без серпанку. Ви бачили зорю, що йде назустріч ранку? Ясну? — «А ось і я!» — промовила вона. Так до Адоніса Венера йшла красна...

Іноді вони прогулювалися Ботанічним садом; вона брала з собою кошичка з шиттям і працювала, «мовчазна й поважна», або в раптовому припливі радості «починала наспівувати якусь дитинну пісеньку». То була дивовижна ідилія: Філемон і Амариліс². На зворотному шляху, якщо траплявся жебрак, Гюго давав йому милостиню, щоб сплатити якийсь борг богам, а в своєму записнику поруч із витратами на любові він скрупульозно записував витрати на милосердя. Щоб судити його, «треба й знати, в якій мірі фізична любов була острогою для його генія». Коли інстинкт людини зливається з інстинктом поета, як їм протистояти? Але іноді Гюго сам себе засуджував. Біля Франсуа-Віктора, який згасав, біля Аліси й дітей його іноді поймав жаль, майже докори сумління і ніби відчуття занепаду через це подвійне життя. Його дух, його сумління вимагали старості чистішої, а тіло невблаганно тягло його на імперіал омнібуса, до білої статуї з набережної Турнель.

О людський розуме, узятий тілом в брані
О сляво почуттів! Жага, вогонь, сп'яніння!
Зчорніння лебедя! І ангела падіння!
Так, тіло це — той риф підводний, об який
Високий б'ється дух і розум промінний!..
І дужий падає, відколи світом світ.
Вірсавію тому розшукує Давид,
Сократ — Аспазію, і Соломон не може
Забути Суламифь нічне й розкішне ложе...

¹ Приватна вуличка Монморансі (прим. автора).

² Філемон — давньогрецький поет-комедіограф. Амариліс — пастушка з Вергілієвих еклог.

Ці славні приклади надто життєрадісної старості не могли розрадити Жюльетту. У вересні вона найняла стежити за Гюго приватного агента і розкрила те, що вона називала «ганебною пригодою». **Записник Віктора Гюго**, 19 вересня 1873 року, 7 годин 30 хвилин: «Катастрофа. Лист Жюльетти Ж. Ж. Страшений переляк. Моторошна ніч...» Залишивши йому прощального листа, Жюльєтта втекла, як колись у часи своєї молодості. Гюго, вражений, занепокоєний, у відчаї шукає її, шле в усі кінці телеграми. **Записник Віктора Гюго**, 22—24 вересня 1873 року: «Три дні неспокою... Пекельні муки... І холодна необхідність берегти таємницю; я мушу мовчати й бути такий, як завжди... І знаку не подаю нічим, а серце крається...» Нарешті йому сказали, що бачили її в Брюсселі: «Блиснув вогник». Віднайдена Жюльєтта погодилася повернутися. **Записник Віктора Гюго**, 26 вересня 1873 року: «Я не буду на генеральній репетиції «Марії Тюдор», щоб не запізнитися до поїзда, що прибуває в п'ять хвилин на десяту. Я чекав годину з чвертю. Я не снідав. Купив хліба за су і з'їв половину. В п'ять хвилин на десяту прибуває поїзд. Ми побачили одне одного. Щастя таке ж велике, як до цього розпач...» Бо коли він її кохав, то кохав ніжно. «Моя душа покинула мене»,— казав він собі, коли думав, що втратив її; але старий фавн, який сидів у ньому, не хотів умирати, а Жюльєтта не могла збагнути, хоч яка була розумна, як людина з такими незвичайними життєвими силами залишалася ще молодою, тоді, як вона вже зів'яла. Вона змусила його поклястися «своім конаючим сином», що він порве з Бланш. Він не дотримав слова. Нове падіння сталося одразу ж після цієї кризи. Нотатник сповнений спогадів про любовні зустрічі.

Жюльєтта Друє до Віктора Гюго, 16 жовтня 1873 року: «Я знаю тільки одне, що не зможу довго витримати цей конфлікт, який постійно поновлюється, ці змагання моєї бідної старої любові з молодими спокусами, котрі на тебе чигають навіть тоді, коли ти сам їх не шукаєш, чого я зовсім не певна...» 18 листопада 1873 року: «Любий мій, коханий, я не хочу отруювати тобі життя постійним нагадуванням про твої пригоди, але я не можу не усвідомлювати, який жалюгідний вигляд має моя стара любов серед усіх цих молодих кокеток, які тільки й знають, що чепурити своє пір'ячко й кликати наввипередки: «Тур-тур-тур», а мій емблематичний голубок аж надсаджується, так гуде: «Вур-вур-вур». Це фантастичне полювання триває вже давно, і ти не втрачаєш до нього ні охоти, ні сили... З сьогоднішнього дня я кладу ключ від свого серця під двері, а сама йду куди очі світять...»

Франсуа-Віктор помер 26 грудня 1873 року. **Записник Віктора Гюго**: «Ще одна тріщина, вже остання, в моєму житті. В мене залишилися тільки Жорж і Жанна...» Похорон, так само як і похорон Шарля, був цивільним.

«Скільки людей! — пише Флобер до Жорж Санд,— І ніякого галасу! Ані найменшого не порядку! Бідний батечко Гюго (я не міг стриматися, щоб не обійняти його) був зовсім прибитий, але тримався стоїчно...» Одна з газет закинула йому, що він пішов на похорон сина в м'якому капелюсі. Малий Луї Блан виголосив зворушливу промову:

«З двох синів, яких мав Віктор Гюго, молодший пішов тепер за старшим. Ще три роки тому обидва вони були сповнені життя. Смерть, яка розлучила їх пізніше, тепер знов їх єднає. Коли їхній батько писав:

Сьогодні після втрат я маю тільки двох —
Вас, любі дочко й сину!
Я майже сам у тінь зіходжу... В мене бог
Відняв мою родину!

Коли з його розбитого серця вихоплювався цей крик тривоги: «Лишилось двоє вас, не кидайте ж мене!»— чи ж передчував він, що природа виявиться до нього така безжальна? Чи передчував він, що дім без дітей буде його домом? Бо, видно, доля, відміряючи йому страждання мірою його слави, захотіла зробити його таким же нещасним, як і геніальним...»

1 січня 1874 року він прокинувся десь о другій годині ночі й записав вірш, що склався йому в думці: «Навіщо я тепер живу? Щоб ждати смерті!» Але він знав, що це неправда. І хоч доля завдавала йому щораз нових ударів, старий дуб тримався, і хоч треба було носити щораз нову жалобу, Гюго вперто працював. Він не переставав «утверджуватися й міцнішати в своєму мистецтві... Які прекрасні вірші,— каже Поль Валері,— з ними жодні інші не можуть зрівнятися своїм розмахом, внутрішньою будовою, звучанням і повнотою, і він написав їх в останній період свого життя...» Морісові Барресові подобається «шум останніх віршів Гюго, коли вони розливаються хвилею на піску узбережжя», і він захоплюється «могутністю цього діда, обтяженого скарбами, який прагне їх показати, якому залишилося вже небагато місяців життя і який кидає нам золоті самородки, вже не обробляючи їх...»

Гюго був свідомий своєї майстерності й незрівняної могутності «Я мов той ліс, який не раз вирубували: молода парость виганяє все сильніша й стійкіша... Вже півстоліття я висловлюю свої думки прозою і віршем, але відчуваю, що не сказав і тисячної частки того, що ношу в собі...»— заявив він Уссе, коли той був у нього на обіді в січні 1874 року. Молоді поети розпочали шукали для себе на вершинах слави якогось клаптика, ще незайнятого ним. Не годні перемогти його на його власному терені, вони вдалися до іншого. Народився символізм, але який же вірш цієї школи міг бути кращий, таємничіший і туманніший за «Сходи»? Хіба «магічний коридор» Малларме не веде до «великих сіней» Віктора Гюго? Малларме знав про це, й ніхто краще за нього не вмів сказати про

«прекрасні руїни» великого мага. Вмілий жонглер, він розважався, показуючи, як Гюго написав би той чи інший вірш молодой школи. «І знаєте,— казав він,— який із його віршів здається мені найкращим? «Поклапсь ввечері у хмарах спати сонце».

З сучасниками він не підтримував ніяких стосунків. Найближчі друзі його помирали. До Академії він не ходив. Колись він любив засідання словникової комісії, бо його цікавила етимологія і чарувала таємниця умовного способу. Але політика відділила його тепер від колег. 29 січня 1874 року, вперше після грудня 1851 року, він пішов на набережну Конті, щоб проголосувати за сина свого давнього приятеля Александра Дюма. Після двадцятип'ятирічної відсутності він був для персоналу Інституту чужою особою, й один із виконавців зупинив його: «Сюди заходити заборонено!» На що інший сказав: «Ти що, це ж Віктор Гюго!» Директор, читаючи список, пропускав його ім'я. Лише п'ять членів підійшли потиснути йому руку, зате публіка на подвір'ї привітала його, мимоволі поскидавши капелюхи, коли він проходив мимо.

ДЛЯ МОЇХ ОНУКІВ

1877 року Гюго опублікував книжку «Для моїх онуків». Дітей він любив завжди; розумів їх і по-справжньому радів, коли виявляв у них наївність, природність, поетичність. Трагічно втративши рідних синів і дочок, він переніс свою любов на онуків. Жорж був гарний і поважний, Жанна — пустотлива і весела. Дідусь забавився з ними, малював їхні портрети, зберігав їхні черевички, так само як його герой Жан Вальжан зберігав дитячі черевички Козетти, записував їхні втішні вислови.

Жанна казала: «Я була сьогодні любка в дідуся; я не писнула ані словечка». **Записник Віктора Гюго**, 31 жовтня 1873 року: «Порухавши материну заборону щодо слоїка з варенням, Жорж сказав мені: «Дідусю, ти дозволяєш, що я з'їв варення, правда?» 29 жовтня: «Вчора ввечері я знайшов у себе в ліжку на подушці ляльку, яку Жанна поклала туди, щоб «псяла (спала) з дідусем». Ці дитячі слівця захоплювали його. Він дозволяв онучатам розкладати цяцьки просто на своїх рукописах. 12 листопада 1873 року: «Після сніданку вона (Ж. Ж.), я і Жанна поїхали до Сен-Манде. Моя бідна дитина чується так добре, як тільки може; вона спокійна і здорова; Жанна поцілувала тіточку і багато про неї говорила дорогою назад...» Після повернення зайшли до кондитерської. Мавши чотири з половиною роки (14 лютого 1873 року), Жорж був присутній на виставі «Маріон Делорм», яка тоді знову йшла на сцені... Побачивши якось собор Паризької богоматері, він гордо про-

мовив: «Це вежі дідуся». Гюго врочисто присвячував свої книги онучатам. На примірнику «Жахливого року», подарованому онукові, він написав: «Жоржеві, яким він стане через п'ятнадцять літ».

Прийдешність я люблю, — в цім легко сенс
найти, —
Бо я помру, а ти, — великим станеш ти.

А на примірнику Жанни:

Тут, в епопеї цій, — твій дух і тінь кохана.
Читай, будь ангелом і жінкою стань, Жанно.

Від невістки він вимагав, щоб діти, хоч які вони були малі, брали участь у всіх прийомах. Бонна могла покласти їх у ліжку лише об одинадцятій вечора. Але іноді, пише Жорж Гюго, «ми засинали тут же, за столом, оглушені гамором. Едмон де Гонкур розповідав мені, що одного вечора Жанна задрімала з курячим стегенцем у руці, поклавши щок у тарілку...»

У врочисті дні діти пили за здоров'я папаша. «Я, найменша, п'ю за здоров'я найбільшого», — казала Жанна 26 лютого. Навчили її цього Меріс або Вакрі. А в своє свято Жанна сором'язливо просила: «Підніми за мене тотаст». Коли він сварився, Жанна стримувала його: «Не треба лаяти того, хто тебе любить». Малій пустунці Марті Феваль, якій було три роки, шестирічна Жанна поважно говорила: «Марто! На тебе дивиться пан Віктор Гюго». Дідусь розказував їм усяку всячину: про лихого хлопчика і доброго песика, про злого короля і добру блоху. На клаптиках картону він малював їм гусячим пером погані й добрі «бали», які вони знаходили біля своєї тарілки, під серветкою. «Іноді це були ангельські личка дітей з кучериками, в короні зірок, а іноді якісь фантастичні пташки, що щебетали на квітучих гілках...»

«Для моїх онуків» — це, частково, нотатки дідуся, «люблячого і захопленого». Деякі з цих віршів («Місяць», «Йде Жанна в кабінет до мене з сухарцем») — це просто дитячий лепет, викладений віршем. Інші передають подив дідуса, що він, колишній ворог імператора, тепер «переможений навік малим дітям». Але Гюго вважав, що поет завжди повинен від реального переходити до непізнанного. В зоологічному саду він спостерігав за страховиськами водночас очима дитини і мудреця. А діти сміялися, тремтячи при тому зі страху. Старий міркував:

Я думаю, господь спішить в роботі завше,
Оглянем труд його, все до уваги взявши;
Не випада винить і ганити творця,
Що винайшов квітки й мигдальні деревця,
І вигнув райдугу над голубінню Понта,
Створив колібри нам, а потім — мастодонта!
Хоч смак, як бачимо, поганий у дідка, —
То кине гідру в рів, то в яму черв'яка,
І з Мікеланджело, що вартий честі й слави,
Як із товстим Рабле, жартує для забави.
Це — бог; я визнаю його...

Це промова на захист водночас і бога, і Гюго, на захист антитез у природі і в поезії. Перед тигром діти закричали: «Диви, який великий кіт!»; поета непокоїла «безодня, яка розкрилась грізно й сумно», і він п'янів, бачачи «з одного боку жах, а з другого — любов». Оскільки технічна майстерність цього віртуоза невпинно зростала, він заповнив книжку віршами про речі зовсім незначні; одні з них були на диво сюрреалістичні, як наприклад «Вечір», інші теж імпресіоністичні, як оце вірш про ранковий гомін на Гернсі:

Я чую голоси. Б'є світло крізь повіки.
І на церковці вже розгуквся дзвін великий.
Купальники кричать: «Сюди! Куди ти йдеш?
Давай до нас!» Пташки щебечуть. Жанна теж.
Її гукає Жорж. Співають півні. Чути
Скрипіння — чистять дах. Злітає кінський тупіт.
Шипить коса — газон під вікнами стрижуть.
Грюк. Покрівельники по домі важко йдуть...
Уже виспіває моя червоногрудка.
У кузні молоти забили лунко, прудко.
Шумить вода. І чуть, як чмиха пароплав,
Що моря грізного простори подолав.

Успіх книжки був дуже голосний. Люди люблять прості й тихі переживання. Дід, який радо сприймає свою роль, завжди викликати до себе симпатію. Оспівувати дітей у той час, коли стільки поетів оспівували своїх коханок, було новиною. «Ця транспозиція, — писав Теодор де Банвіль, — була справою автора «Легенди віків» і тільки його одного, бо це таки правда, що дитина в поезію ввійшла лише завдяки йому і почала жити лише в його творах...» Перший тираж розійшовся за кілька днів; потім швидко пішли наступні. Жорж і Жанна стали легендарними дітьми, якими Париж захоплювався так, як Лондон захоплюється своїми малолітніми наступниками трону.

...А ЧОРТ У БОРОДУ

Ще перед гробом вас матерія лишає,

Віктор Гюго

Милі прогулянки з Жоржем і Жанною, архангельські вірші дідуса не повинні спотворювати останнього образу Віктора Гюго. Захоплення дитячою невинністю не поклали краю його витівкам. 11 січня 1877 року Аліса заявила, що після шести років удівства має намір вийти заміж за Едуара Локруа, депутата від департаменту Буш-дю-Рон, колишнього секретаря Ренана, журналіста з гострим і дотепним пером. Вона також висловила бажання, щоб у повідомленні про шлюб фігурував її славетний свекор. Це означало, що Віктор Гюго особисто мав оголосити, що мадам Шарль Гюго перестає носити це «гучне ім'я». Аби тільки всі думали,

що в родині все гаразд, поет погодився. **Віктор Гюго до Аліси, 27 березня 1877 року:** «Люба Алісо, ти знаєш, що я ніколи не розсилаю запрошень... Одначе заради тебе я відступлю від своїх звичок. Я не можу відмовити тобі в тому, про що ти мене просиш із такою зворушливою чарівністю й ніжністю. Отож умісти, якщо вже тобі так хочеться, моє ім'я в оголошення. Щодо Луї Блана й Вакрі, то я не міг би зробити кращого вибору...» Іншого разу Алісі здалося, ніби в одному з віршів Гюго вона знайшла натяк на невірних удів, і сказала, що їй це завдало прикрощів. Гюго, чутливий до страждань цієї молододі жінки, написав: «Добра, любя й чарівна Алісо, моя дочко, моя дитино, викинь з голови ці думки. Той вірш я написав майже рік тому; я покажу тобі рукопис. Так само, як і ти, я знаю, що ти довірила свою долю доброму й шляхетному серцю. Єдине, чого я прагну, — це благословити вас...»

Повторне заміжжя невістки давало Вікторові Гюго більшу волю. Забуваючи про свої сімдесят п'ять літ, він перебирав міру. Це не означає, що він не усвідомлював жалюгідності закоханого діда. В комедії «Невірний Філемон», що залишилася в чернетці, він суворо обійшовся з власною особою. Горі нижньої Бавкіди не може стримати Філемона, звабленого чарами молододі Аглаї:

Узяти молододу замість старої знов!..
І їсти свіжину з духмяним добрим хлібом, —
Не солонину ту з бісквітом престарим!
О чарів дивний блиск, засліплений я ним!
Старої не люблю. Нехай іде од мене!
Я чую, що стаю негідником страшним.

Повернувшись додому після чергової гульні, Філемон застає Бавкіду неживою — вона вмерла з горя й злиднів. Охоплений розпачем, він шукає притулку в коханки, та Аглая жорстоко сміється з підстаркуватого коханця, який зітхає «люблю тебе» в перервах між нападами кашлю. Кінець сценарію: «Над старим западає ніч. Це диявол — диявол спокусник кожної людини, перевтілюється в Аглаю і обдарував його любов'ю. Бавкіда була його ангелом. Це говорить в ненаписаній сцені, що розігрується після смерті...»

З цієї маленької жорстокої драми видно, що Гюго засуджував самого себе. Душа не прощала «мерзенного тваринного задоволення». Зрештою, незважаючи на його залізне здоров'я, все це давалося взнаки. «Перше попередження, *gravis cura*», — записав він у щоденнику, і далі: «30 червня 1875 року. Зі мною сталася дивна річ — раптовий провал пам'яті. Це тривало майже дві години...»

Він перевтомлювався і в інший спосіб: видав «Історію злочину», вважаючи, що це тепер злободенніше, ніж будь-коли, підтримував кандидатуру Жюль Греві, не раз брав голос на урочистостях у століття з дня

смерті Вольтера, головував на міжнародному конгресі, присвяченому літературним справам. Навіть як для Титана цього було занадто. В ніч проти 28 червня 1878 року, після доброго обіду та гострої суперечки з Луї Бланом про вшанування Руссо і Вольтера, в нього стався крововилив у мозок, хоч і легкої форми. «Порушилася мова й рухи. Проте трохи згодом він прийшов до тями і наступного дня, всупереч волі близьких, хотів їхати до Альби на набережну Турнель. «Дорогий мій, коханий,— писала йому Жюльєтта 28 червня, в п'ятницю, о сьомій вечора,— ти здався мені вчора... трохи стомленим...» Лікарі Алікс і Се занепокоєно наглядали за ним цілий день і дали йому зрозуміти, що надалі він повинен відмовитися від тілесних утіх. «Але ж, докторе,— відповів він простодушно,— хіба не сама природа повинна мені дати про те знак?» Бавкіда-Жюльєтта благала його якомога швидше їхати на Гернсі, і врешті 4 липня він погодився.

На острові Гюго швидко одужав, але хтиві німфи й далі писали до нього, а Поль Меріс правив їм за поштову скриньку. Жюльєтта, яка на цей раз жила в «Отвіль Гаузі», бачила, як, забираючи пошту, він ховав деякі листи в кишеню. В своїй щоденній «писанині» вона заклинала його берегтися:

20 серпня 1878 року: «Якщо моя душа гордо припадає до ніг твоєї душі, то вона робить це перед божественною істотою, якою ти є, а не перед тваринним ідолом фізичної й розтлінної любові, яким ти не є. Твоя слава, що засліплює весь світ, осяває також і твоє життя. Твоя ранкова зоря чиста; треба, щоб і смерк був гідний пошани й нескаламучений. Ціною того, що мені ще лишилося від життя, я хотіла б уберегти тебе від деяких помилок, не гідних величч твого генію і твого віку...»

Він дувся, бурчав, називав її «пані вихователька». Як вона може, питав він, сприймати всерйоз листи «божевільних істеричок»? «Я знаю, що моя душа належить твоїй душі»,— писав він. Але Жюльєтта, озлоблена, принижена, розчарована, виявила тоді «особливу агресивність». «Будь-яка дрібничка ставала приводом до сварки, навіть на Гернсі,— згадує Хуана Леклід, дружина секретаря Віктора Гюго.— Ця жінка, яка віддала б життя за метра, з насолодою пускала йому шпильки... Наслідком цієї вічної гризні було постійне роздратування, під впливом якого славетний хворий засипав докорами родичів і знайомих... Якось уранці стався вибух через лист від колишньої служниці. Мадам Друе розпечатала того листа, що спричинило плач і скрегіт зубів... Ледве встиг запанувати спокій, як знялася нова буря з приводу сумочки, знайденої в одній із схованок у кабінеті, куди мадам Друе робила часті нальоти, перевертаючи все догори дном...»

В сумочці з ініціалами «В. Г.» було п'ять тисяч франків золотими монетами. «За яку таку ласку мали бути оплатою ці п'ять тисяч франків?»—у всій своїй брутальності зазвучало запитання... Іншого разу домашній спокій збаламутила історія з якимись записниками п'ятирічної давності, знайденими десь у куточку і геть заповненими жіночими іменами. Сльози, взаємні звинувачення і сварка... Якось увечері Віктор Гюго вибрався на довгу прогулянку по вулиці Корне, яка була на острові вулицею продажної любові; коли він повернувся, «мадам Друе після неймовірно бурхливої сцени заявила своєму невинуватому другові, що вона вирішила, і на цей раз остаточно, назавжди покинути його». Останні дні життя, сказала, вона проведе в Іені у свого племінника Луї Коха та трьох онучат. У жовтні вона ще вагалася, чи варт їй їхати з Віктором Гюго до Парижа, пропонуючи натомість скласти товариство самотній Жюлі Шене, наглядачці «Отвіль Гауза». Однак 9 листопада давні коханці сіли разом на корабель «Діана».

Меріс найняв для них на авеню Ейло № 130 особнячок, що належав принцесі Люзіньяньській. Родина Локруа, Жорж і Жанна поселилися поряд, у будинку № 132. Жюльєтта, якій належало жити на другому поверсі, опинилася незабаром на третьому й розташувалася в кімнаті, сусідній з Вікторовою. Кімната, оббита вишневим адамашком, мала ліжко в стилі Людовіка XIII, шифоньер з погруддям Республіки нагорі і два столи, поставлені один на один, за якими Гюго писав стоячи. Та після тієї легкої хвороби він більше не працював. Заходами його учнів щороку виходили гарно оформлені збірки: 1879 року — «Вище милосердя», 1880 — «Релігії і релігія», «Осел», 1881 — «Чотири сторони духу», 1882 — «Торквемада», 1883 — остання «Легенда віків». Літературний світ, трохи обурений, а трохи зачарований, дивувався з такої плідної старості. Насправді всі ці вірші було створено раніше.

Після повторного заміжжя Аліси Жюльєтта, хоч і дуже неохоче, грала роль повновладної господині дому. Роль ця була обтяжлива для старої, немічної жінки. Дзвінок за дзвінком, прийом за прийомом, «не кажучи вже про зливу любовних листів, густу, як улітку». Гюго доручив їй разом з Рішаром Леклідом розпечатувати всю кореспонденцію, яка надходила на авеню Ейло; він зробив так для того, щоб позбутися цієї копіткої праці й водночас щоб здобути довіру в своєї бентежної подруги. Але таємна пошта надходила йому через Поля Меріса.

Підтримувана Локруа, який вичитував іноді великому дідові, Жюльєтта домоглася, щоб він остаточно порвав із Бланш. Дівчину залякали тим, що Віктор Гюго може нагло померти в її обіймах; їй заявили, що коли вона його не покине, то стане причиною

його смерті. Жюльєтта переказала їй від імені Віктора Гюго суму, необхідну для купівлі книгарні, порадила вийти заміж і навіть пообіцяла, що випросить для неї прощення в мадам Ланвен, яка після пригоди на Гернсі не хотіла й бачити провинниці.

Один урядовець, повірник Бланш, що був надто чутливий до жіночої вроди, запропонував навіть дати своє прізвище дівчині з потрібним ім'ям. Еміль Рошрей був гарний, мав романтичне й інтелігентне обличчя. Він познайомився з Альбою в часи, коли вона приїхала з Гернсі; вона розповіла тоді йому про своє нещастя, і він запропонував їй руку й серце. Покинута, пригноблена, розчарована, вона погодилася.

2 грудня 1879 року вони взяли шлюб у мерії Двадцятої округи і в церкві святого Іоанна Хрестителя. Двоє сусідів Бланш (П'єр Моро, перукар, і Базіль Моро, ковбасник) були свідками з боку молоді; родич (Констан Рошрей) і колега (Андріан Борне, службовець) свідчили молодому. Ніхто з Ланвенів не був на цій подвійній церемонії, але Вікторія Ларше, вдова Рошрей, дала згоду на одруження сина.

Записник Віктора Гюго, 17 грудня 1879 року: «Весілля Б(ланш). Вона взяла шлюб 2 грудня, у Бельвіллі. Я дізнався про це з надісланого мені повідомлення...» Від цього союзу, який був для Альби нещасливий, народилася дочка Емілі, а згодом двоє синів, Жорж і Луї. «Охоплена великою тугою, вона геть занедбала дім і книгарню...»

Бланш здихалися, та знайшлося чимало інших, котрі поспішили її заступити. Сімдесятивосьмилітній Гюго листується ще нишком із Жанною Есслер, такою собі мадемуазель Адель Галлуа і з «Леоні де Вітрак, удовою Лесажа, кандидаткою на моє місце, яка, крім столу і ложа, не претендує більше ні на які прибутки»,—іронічно пише Жюльєтта.— Вона поетеса, божествить тебе, а на решту — зачекає... Сподіваюся, моє велике малюшко, що ти перестанеш необачно принадувати до себе цю даму... Хто обпікся, той і на холодне дмуха; у кого серце розбите, той боїться нових ран. Моє ще занадто кровоточить, щоб я могла залишатися байдужою, отож хоч би якою дорогою була тобі ця істота, благаю тебе позбавити мене турбот, що їх вона мені завдає...»

Великодушній коханці випало тоді кілька разів зазнати радості. У вересні 1879 р. вона супроводжувала коханого Віктора до Віллек'є й вельми пишалася, що її прийняли в родині Вакрі. Однак вона не пішла з ним на кладовище. Правду кажучи, він їй цього і не пропонував. А може, Жюльєтта сама, в своїй гордій покорі визнала ці спільні відвідини могили Адель річчю непристойною. Тут можна мати сумніви, бо в її щоденних записках до Гюго відчувається легка іронія.

Жюльєтта Друє до Віктора Гюго, Віллек'є, 13 вересня 1879 року: «Я не зважувалася

просити в тебе вчора дозволу супроводити тебе на прощу, але молитва до бога і до великих душ твоїх найближчих надолужує цю нікчемну поступку, зроблену людській думці. Якщо ти дозволяєш мені це, то перед виїздом з Віллек'є я підрухую скарби на перед дорогими тобі могилами й засвідчити свою глибоку до них повагу та вічне благословення. Але я це зроблю лише тоді, якщо ти погодишся, бо я нізащо в світі не хотіла б погрішити проти благопристойності зовнішнім проявом високого почуття, яке є в моїй думці до дорогих тобі померлих...»

А тим часом 12 вересня 1879 року Гюго фіксує в своєму записнику: «Після сніданку я пішов на могилу дочки. Кладовище межує з церквою. Труна Леопольдіни в самому центрі великого родинного склепу, де кожна труна стоїть окремо. Чоловік похований разом з нею, а напис на плиті нагадує про їхній шлюб і смерть. Внизу вибито: «*De profundis clamavi ad te*»¹. Попереду могила моєї дружини з таким написом: «Адель, дружина Віктора Гюго». Навколо — могили родини Вакрі. Молитва. Любов. Я пробув аж до шостої години вечора, зайшов до церкви. Церква Віллек'є з XV століття. Проста, але гарна й добре утримується».

18 вересня 1879 року: «Ходив на могилу. Молитва. Вони мене чують. Я їх теж...»

1881 року вступ Віктора Гюго в восьмидесятий рік життя святкували як національне свято. На авеню Ейло зведено тріумфальну арку. Парижан закликано 26 лютого пройти перед вікнами поета. Провінційні міста прислали численні делегації і квіти. Голова Ради Жюль Феррі прибув напередодні, щоб приєднатися до цього вшанування від імені уряду. В день свята скасовано всі кари в ліцеях, колежах і школах. Стоячи біля відчиненого вікна, поміж Жоржем і Жанною, байдужий до лютевого холоду, Віктор Гюго цілий день дивився на похід шестисот тисяч його шанувальників. На бруцві виросла ціла гора квітів. Гюго дякував величним порухом голови.

Шарлеві Померолу, що сказав йому, як він гарно виглядає, сивоголовий, з очима, повними сліз і двома онуками на руках, Гюго відповів, позираючи на Жоржа і Жанну: «Так, це дуже милі діти. Добрі маленькі республіканці...» Наступного тижня, коли він зайшов до зали Люксембурзького палацу, сенатори повставали й зустріли його оплесками. Леон Се, який головував, сказав просто: «Геній зайняв своє місце в сенаті, а той привітав його оплесками». Нічого подібного досі не траплялося. Той, хто в зрілому віці, сповнений амбіції, носив тісне, позолочене вбрання пера, тепер виглядав, наче «старий столяр, старий муляр». І саме такого, яким він був у чорному альпаковому піджаку, скелю, забризкану білою піною

¹ З безодні благаю тебе (лат.).

років, ушановувала його Франція. В липні авеню Ейло дістала назву авеню Віктора Гюго, і друзі могли тепер писати: «Панові Вікторіві Гюго, на авеню його імені». 14 липня відбувся новий похід з музикою, фанфарами й співами «Марсельєзи», яку він так любив. 21 липня, день святого Віктора, було святом більш особистим.

Невтішна Бланш щоразу з'являлася серед юрби на вулиці. Вона проходила сюди й туди багато раз, щоб хоч здалеку глянути на втраченого, але не забутого свого коханця. Вона була нещаслива й розуміла, що зв'язалася з мерзотником. Той «зловжив довірою дружини, використав її звиряння, проїв її гроші й пригрозив Локруа, що опублікує листи й любовні вірші, які Бланш одержувала колись від свого славетного спокусника. В момент апофеозу поета такий скандал був би чимось серйознішим, ніж 1845 року, коли метра застукали на гарячому. Поет відгукнувся на це криком розпачу: «Довге, чесно прожите життя; вісімдесят літ; самопожертва; добрі вчинки задля жінки, через жінку... Все кінчається наклепом, ницим, підлим, підступним, кінчається плюгавством...» Шантажист дуже дорого продав Локруа ті рукописи. Альба, чисте серце, невимовно страждала через цей ганебний торг.

«Вона зблизилася з друзями метра,— каже мадам Леклід.— Ми часто бачили її в музеї зліпок у Луврі». Вона приходила туди довідатися від Лекліда, «що чути в пана». З якою жадібністю слухала вона, коли говорили про нього! Її серйозне обличчя на хвилю оживало, а потім вона знову впадала в тугу й плакала ревними сльозами. Горе її було щирим. На авеню Віктора Гюго «Бланш довго вистоювала на тротуарі, чекала хвилини, коли поет виходитиме, щоб побачити його. Поль Меріс ласкаво ставився до цієї змученої істоти, коли зустрічав її біля дому... Якось мадам Друе впізнала свою колишню покоївку. Вона спалахнула гнівом і влаштувала метрові неприємну сцену...» О ревності, жовтянице душі!

З 21 серпня по 15 вересня 1882 року Жюльетта, титулована коханка, нарешті «визнана офіційно», прожила з Віктором Гюго у Вельє-Роз, у Поля Меріса. Вона дуже зраділа, що її прийняла мадам Меріс, дів якої завжди був для неї зачинений. Після повернення звідти їй довелося лягти в ліжку. Причиною її страждання була злаякісна пухлина травного тракту. В обличчі цієї старої жінки вже нічого не залишилося від її сліпучої краси 1830 року, хіба тільки ніжний вираз очей та гарно окреслені губи. Коли, скорчившись, вона могла ще сісти на вікні, по той бік вулиці бачила перед собою тихий монастирський сад, а щоб «не думати», спостерігала за черницями монастиря Мудрості божої, які нагадували їй дитинство, проведене в монастирі Вічного поклоніння.

Знаючи, що для неї вже немає рятунку, вона прагнула залагодити нарешті справу

«подвійної могили». Вона давно мріяла про те, що лежатиме в двох спарених могилах, але Гюго не поспішав ужити відповідних заходів. **Жюльетта Друе до Віктора Гюго, 19 жовтня 1881 року:** «Якщо це завдає тобі боля найменшої прикрасі, то дозволь мені самій потурбуватися цим якогось дня, нічим не порушуючи життя ні твого, ні чийогось у домі. Ти не можеш мені в цьому відмовити, і я прошу тебе погодитися відразу, бо час не жде...» А через рік (1 листопада 1882) хвора ще попросила поета «вирішити разом з нею серед гарних віршів, які ти мені колись присвятив, ті, що послужать мені за епітафію, коли нас уже не буде на цьому світі...»

Востаннє старі коханці вирушили до Сен-Манде 21 червня 1882 року. Жюльетта відвідала могилу своєї дочки. О восьмій ранку того дня він отримав від неї зворушливу записку: «Дякую тобі, мій коханий, що ти відвезеш мене сьогодні на це сумне й тихе побачення в Сен-Манде. Думаю, що на могили моєї дитини мої жалі будуть не такі гіркі... Сподіваюся, що свою кохану дочку ти застачеш у доброму здоров'ї й ми повернемося, якщо не розражені, бо це неможливе на цьому світі, то принаймні примирені з волею божою...»

Пригадаємо, що 22 листопада 1832 року відбулася прем'єра п'єси «Король забавляється» і що власті заборонили виставляти її вдруге. Щоб відзначити п'ятдесятиріччя цієї прем'єри, Еміль Перен, керівник Театр-Франсез підготував драму до постанови, надаючи особливої ваги тому, щоб вона побачила сцену 22 листопада 1882 року. Смертельно хвора Жюльетта Друе була присутня на тій виставі і, — це було найбільше щастя, — разом з Віктором Гюго сиділа в ложі директора театру. Президент Республіки Жюль Граві сидів у ложі на авансцені. Після цієї найвищої почесі Жюльетті залишилося тільки одне — голодна смерть.

О МОРОКІ..

«Коли моя душа покине смертне тіло,
Ласкавий друже мій, — вона так говорила, —
Ти іншу не люби! — Й, тамуючи журу,
На небо глянула: — Я з цього й там помру».

Віктор Гюго

Хоча вона й усвідомлювала свій стан, про цю смерть, таку близьку, говорила якомога менше, оскільки Віктор Гюго (як і Гете) вимагав, щоб перед появою в нього «скидали з себе всякий смуток» і «били лихом об землю». На званих обідах на авеню Ейло Жюльетта схудла, невпізнанна, грала величну комедію. «Вона не захотіла, щоб на неї звертали увагу за столом, і коли Гюго піднімав тост за її здоров'я, кажучи, що він «мав

щастя зустріти її п'ятдесят років тому», вона підносила вгору свою порожню чарку. Коли поет звертався до неї: «Чому ви нічого не їсте, мадам Друе?», вона відповідала: «Не можу, мосьє».

Але вночі вона могла ще схоплюватися, досить було Гюго кашлянути, щоб приготувати йому вивару з зілля. 1 січня 1883 року вона написала останнього листа: «Коханий мій, я не знаю, де буду через рік у цю пору, але я щаслива й горда, що в цьому році свідоцтво мого життя можу підписати тобі двома словами: «Люблю. Жюльєтта».

Останні побажання, висловлені того дня Гюго, звучали так: «Коли я кажу тобі: «Будь благословенна» — то це промовляє небо. Коли я кажу тобі: «Спи спокійно» — то це говорить земля. Коли я кажу тобі: «Я кохаю тебе» — то це мовлю я». Вона вже не могла нічого їсти. Щовечора Віктор Гюго сидів біля її ліжка, а вона «побожно слухала, як він намагався переконати її, що вона не страждає». Вона пробувала усміхатися й цю героїчну позу зберегла до самого кінця.

Жюльєтта померла 11 травня 1883 року, маючи сімдесят сім літ. Віктор Гюго наказав поховати її на кладовищі Сен-Манде поруч Клер Прадье під плитою, яку Жюльєтта сама собі вибрала. Пригнічений горем, він не знайшов у собі сили піти за її труною. Огюст Вакрі, уповноважений Гюго в похоронних відправах, промовляв над могилою: «Та, яку ми оплакуємо сьогодні, була людиною мужньою...» Він заявив, що вона має «право поділяти славу» Гюго, бо поділяла його страждання.

Так само почував і Віктор Гюго. В лютому 1883 року, на їхнє золоте весілля, він подарував Жюльєтті свою фотографію з такою посвятою: «Ось шлюб найкращий, це — півсотні літ кохання». Справедлива шана тій, яка після безладного життя всю себе принесла в жертву всеочисному кохання. А чи гідний був Гюго такої жертви? Якщо навіть жага його до неї охолотала, то прихильність не ослабла ніколи. Допустивши Жюльєтту до співучасті в творенні своїх шедеврів, він обдарував її життям, з яким не зрівняється ніщо в світі. Багато мовилося про його «страхотливий егоїзм», але, щоб викликати в когось такі почуття, треба, крім геніальності, мати ще й високі людські якості. «Ніщо так не промовляє на користь Віктора Гюго, як вірна любов цієї незвичайної жінки». Гюго знав про це.

І покладуть мені, як славу, на могилу
Цей спогад про любов, що серце пропекла,
Сприймалась за вину і в чесність перейшла...

Жюльєтта лишила заповіт. З певного часу вона володіла цілим маєтком, бо Гюго записав на її ім'я сімдесят акцій Бельгійського національного банку. Він думав тоді, що помре раніше неї, й хотів забезпечити її старість. Однак, коли зрозумів, що вона приречена (а надто коли посилювався вплив, який

мали на неї Кохи), то схилив її передати йому права на цей маєток. Заява Жюльєтти: «Сьогодні, 8 вересня 1881 року, сімдесят акцій Бельгійського національного банку, надто щедро подарованих мені колись паном Віктором Гюго, з яких тридцять п'ять на пред'явника і тридцять п'ять іменних, знов стають його неподільною власністю. Ця передача зроблена з моєї волі й ще сьогодні переказана йому через Національний банк. Ж. Д.» В обмін на цей дар, і щоб вигорити цілковиту незацікавленість Жюльєтти, Гюго забезпечив її на випадок, якби — всупереч усім передбаченням — вона мала пережити його, рентою в двадцять тисяч франків.

Жюльєнна Говен, названа Жюльєтта Друе, залишила не тільки валюту, але й коштовності, твори мистецтва та цінні папери. Після її смерті виявилось, що меблі з «Отвіль Фейєрі» і з Парижа, срібло, коштовності, рукописи, кореспонденція, портрети — все переходить у власність її племінника Луї Коха.

Заповіт Жюльєтти, параграф 3: «На випадок, якби пан Гюго хотів відкупити, як пам'ятку, який-небудь предмет, перелічений мною в двох попередніх параграфах, заповідаю, щоб мої спадкоємці пішли назустріч панові Вікторові Гюго й відступили йому ці предмети...» Параграф 4. «Що ж до грошей готівкою, таких як монети в золоті чи банкноти, котрі могли б знайти у мене в досить великій кількості, то я заявляю, що всі вони належать панові Вікторові Гюго, який віддавав на зберігання їх мені, доручаючи порядкування над своїм особистим майном. Гроші становлять його власність, отож повинні бути йому в цілості повернуті...»

Віктор Гюго не відкупив нічого. Якби він переглянув папери, що нагромадилися в Жюльєтти, то знайшов би там, крім інших пам'яток, і пачку своїх любовних листів до мадам Біар, що їх з такою жорстокістю переслала колись Леоні своїй суперниці. Та хоч яка чарівна була Леоні, вона ніколи не займала в житті поета такого місця, як коханка з великим серцем. З дня смерті мадам Друе в думках і в серці Гюго оселилася жалоба:

О, як мені пройти через життя без неї?!
О боже, збав життя і забери мене,
Ти не чекай і дня, я радо смерть зустріну!
Що діяти мені, коли я не загину?

«І НАШ АПОФЕОЗ—СОНЦЯ, КОТРІ ЗАХОДЯТЬ...»

Ім бога вигнати не легко із сердець.
Віктор Гюго

На авеню Віктора Гюго поет із звичною гречністю й далі приймав гостей, цілував руки жінкам, а коли вони були в рукавичках — їхні відкриті зап'ястя. Вірний секретар Pi-

шар Леклід відповідав за нього на листи. Щонеділі традиційний прийом приваблював у дім юрби людей. Гюго, здавалося, був далеким від усього. Каміл Сен-Санс, який був на одному з цих прийомів, описав його так: «Метр сидів у кінці столу й розмовляв мало. Через свій здоровий вигляд, гучний і сильний голос, добрий гумор і врівноваженість він справляв враження не діда, а радше якоїсь безсмертної істоти, якої час не зважиться торкнутись. На жаль, ніщо не в силі зупинити час — і цей чудовий розум почав уже виявляти певну розхитаність...»

По смерті Жюльєтти Бланш Рошрей спробувала побачитися з Гюго. Цей недовготривалий роман був єдиним великим спомином у її спустошеному житті. Оскільки місце пані Друе залишалося вільне, «вона сподівалася, що Віктор Гюго, звільнений від ярма, тепер урешті повернеться до неї». Але вісімдесятилітні діди, хоча вони й справді пам'ятають події давноминулі, не пам'ятають недавніх. Гюго не бачив Альби п'ять років і, можливо, геть забув уже про неї. Марно намагалася вона зав'язати з ним листування. Її листи, в яких вона «кидалася від гніву до благання, від гордості до покорини», не потрапляли до його рук. Друзі Гюго трактували тепер її, як нахабу: «Бланш забурається звідси, — писав Леклід 1884 року. — Її позбавлено майна. Вона нещаслива й живе десь на горищі на острові Сен-Луї...»

Гюго більш не хотів, щоб святкували день його народження: «Мені бажати свят! О друзі, годі вже! Моє життя журне таке, що й свят не має...» Це тіло, таке живуче, починало врешті втрачати на силі. Він уже не міг бігти за омнібусами й забиратися на імперіал. Проте ще виходив на вулицю. Він дуже ретельно вчашав до Академії. Коли там звільнялося якесь крісло, він щоразу голосував за Леконта де Ліля. «Але ж так не можна, це не відповідає приписам, — казав йому неодмінний секретар Каміль Дусе. — Голосують за висунуту кандидатуру». — «Я знаю, — відповідав Гюго, — але мені так зручніше». На обіді в Маньї наводили його слова: «Час, мабуть, уже перестати заповнювати собою цей світ». Уві сні він складав такі вірші: «Не буду закривать я скоро горизонт».

Часто він утручався, — і це його втручання сягало найдаальших країв, — щоб урятувати невинно засудженого, захистити євреїв від погрому, інсургентів від репресій. Ромен Роллан — тоді ще він був у хлоп'ячому віці, — зберігав номер «Дон-Кіхота»; де кольоровий малюнок зображав цього Старого Орфея в ореолі сивого волосся, який перебирає пальцями струни ліри й підносить свій голос на захист упосліджених. Щось ніби французький Толстой. «Він стеріг величезну людську отару». Його старечий голос уже тремтів, — згадує Роллан; він уже не страшив катів, але «ми, мільйони людей, ловили його далекий відгомін з гордістю і любо-

в'ю». Це прекрасно, це конче необхідно, щоб справедливість хтось захищав. «З ім'ям старого Гюго пов'язувалося поняття Республіки. З-поміж усіх літературних і мистецьких слав тільки його слава жила в серці французького народу...»

У серпні 1883 року молодий Ромен Роллан уперше побачив живого Віктора Гюго. Це було в Швейцарії, куди Аліса Локруа привезла його на відпочинок. Садок готелю «Байрон» заповнила юрба, що прибула сюди з обох берегів Женевського озера. На терасі майорів триколірний прапор. Дідусь з'явився з двома онуками. «Який же він був старий, білесенький, зморшкуватий! Брови його були насуплені, очі запалі. Мені здалося, ніби він виринув із глибини віків». У відповідь на крики: «Хай живе Гюго!» він підняв, ніби сварливо, руку й вигукнув сам: «Хай живе Республіка!» Натовп, додає Ромен Роллан, «пожирав його ненаситними очима». Якийсь робітник побіля мене сказав своїй дружині: «Та й бридкий же він, правда?» — «Він гарний, як рідко хто!»

В Парижі, навіть коли падав сніг, Гюго бачили на вулицях у самому рединготі: «Моє пальто — це моя молодість», — казав він. Разом з Алісою він ходив подивитись на пам'ятник Свободи і на самого Бартольді¹ за роботою. Нерідко виходив він під руку з молодого поетесою, перекладачкою Шеллі, Толі Доріан, уродженою княжною Мещерською. Одного дня в її товаристві він зупинився на мосту Ієна, повернувшись обличчям до обрію, за який сідало сонце. Показуючи своїй супутниці на вогненне небо, мовив: «Яка краса! Ви ще намилюєтеся цим, дитино. А переді мною невдовзі відкриється ще пишніше видовище. Я старий, скоро вмеру. Я побачу бога. Побачити бога! Говорити з ним! Що то за велич, що за честь! Що ж я йому скажу? Я часто про це думаю. І готуюся...»

Він не зрікся своєї віри в безсмертя. Коли хтось почав доводити йому, що для душі все кінчається разом із смертю тіла, він відповів: «Для вашої душі — можливо, так, але що до моєї, то я знаю твердо, що вона безсмертна». На другий день після смерті Жюльєтти він пішов на розмову до одного священика, дона Боско. «Так, я прийняв його, — згадує той, — і ми порозмовляли. В його справі треба рахуватися з людською думкою. А потім його оточення! Те його оточення!» Річ очевидна, що коли він молився за себе й за померлих своїх ближніх, його атеїстичне оточення червоніло за «цю слабкість» і намагалася накинути покривало на цього «надміру п'яного Ноя». Один молодик, який ретельно вчашав на недільні збори на авеню Ейло, Анатоль Франс, писав: «Годі заперечити, що він оперував більше словами, аніж ідеями. Стає боляче, коли відкриваєш, що те, що він подавав за найви-

¹ Французький скульптор, автор цього пам'ятника.

щу філософію, — просто клубок банальних і незв'язаних між собою думок...» Цьому треба протиставити фразу філософа Рену-в'є: «Мисль Гюго є те, чим повинна бути філософія, коли вона водночас ще й поезія», і Алена: «Розум властивий людям спритним. Але провіщати те, чого ніхто не сподівається й чого ніхто не хоче, — це вже переходить межі розуму. Звідси й честь бути по-сміховиськом, яка для нашого поета все ще триває».

Морський Дід знав віддавна, у що вірив. Він вірив, що якась усемогуха сила створила світ, вона й утримує його і судить нас; він вірив, що ми не вмираємо цілком у ту хвилину, коли вмирає наше тіло, й що ми відповідальні за свої вчинки; 1860 року він написав своє визнання віри: «Вірю в бога. Вірю в душу людську. Вірю в відповідальність за свої вчинки. Віддаю себе отцеві всемогутньому. Оскільки жодна релігія не доростає нині до своїх обов'язків щодо людства й щодо бога, жоден священик не буде присутнім на моїм похороні. Своє серце я залишаю ніжним істотам, яких люблю. В. Г.»

31 серпня 1881 року твердою ще рукою він склав заповіт:

«Бог. Душа. Відповідальність. Цього потрійного поняття людині вистачає. Вистачило й мені. Це справжня релігія. Я нею жив. З нею і вмираю. Правда, світло, справедливість, сумління — це сам Бог. Деус. Дієс.

Заповідаю сорок тисяч франків бідним. Хочу, щоб мене відвезли на кладовище на марях бідних.

Виконавцями останньої моєї волі є панове Жюль Греві, Леон Се, Леон Гамбетта. Вони можуть добрати собі, кого захочуть¹. Усі мої рукописи, а також усе, що знайдуть на писаного чи намальованого моєю рукою, я завещаю Національній бібліотеці в Парижі, яка стане колись Бібліотекою Сполучених Штатів Європи.

Залишаю по собі хвору дочку і двох онуків. Хай їх завжди оберігає моє благословення.

За винятком восьми тисяч франків на рік, кінце потрібних моїй дочці, все, що належить мені, належить моїм онукам. Призначаю дожиттєву річну ренту їхній матері Алісі розміром у двадцять тисяч франків і дожиттєву річну ренту відважній жінці, яка з небезпекою для власного життя врятувала моє життя під час державного перевороту, а потім урятувала валізу з моїми рукописами.

Скоро я закрию земні очі, але очі мого духу залишаться відкриті ширше, ніж будьколи досі. Я не дозволяю правити по мені панахиду в будь-якій церкві. Прошу помолитися за мене всі душі.

Віктор Гюго».

В короткій приписці, врученій Огюстові Вакрі 2 серпня 1883 року, він висловив ті самі думки, тільки більш уривано й у стилі Гюго: «Заповідаю п'ятдесят тисяч франків убогим. Волію, щоб на кладовище мене відвезли на їхніх марях. Не хочу, щоб наді мною правили похорон у будь-якій церкві. Прошу помолитися за мене всі душі. Вірю в бога. Віктор Гюго».

Він знав, що смерть уже близько. В своєму записнику він вивів 9 січня 1884 року:

Чуєш, старий
І мовчазний,
Очі закрий,
Неба не пий.

За кілька днів до смерті Гюго обідав у ресторані «Золотий лев» з членами комітету Товариства письменників. Оскільки він мовчав, усі подумали, що він дримає, але Гюго прекрасно чув, про що йшлося, і з дивовижним красномовством відповів на тост, проголошений на його честь. Час від часу він поглядав на людей своїм чорним і страшним оком. Онукові він заповідав: «Любов... Шукай любові... Давай радість і бери її, люби стільки, скільки зможеш». Навіть у ці останні дні приспаний у ньому фавн жадав німф. «Аж до кінця в ньому палала невситима пристрасть... У його записнику, розпочатому 1 січня 1885 року, занотовано ще вісім любовних пригод, остання під датою 5 квітня 1885 року...» Але він знав, що в його віці ані втіхи, ані слава вже не врятують від смерті.

В годину ту, коли завершиться дорога,
Плечима враз тебе геть виштовхне знемога.
І нічого в якійсь ховатися норі.
Йде бог. Не зачиняйся ти на замки старі.
Вже не уникнути його, так не втікай-но!
Мій князю, смерть бува і довга і негайна.
Бо ж досить камінця, гарячого коня,
Прочинених дверей у січні серед дня,
Малого звуження уретри і так далі,
Щоб навістив тебе священик замість кралі.

Фатальним для нього стало запалення легенів. Відчуваючи, що прийшов його кінець, він 18 травня мовив до Поля Меріса по-іспанському: «Вона буде тут бажана гостя». Навіть у передсмертній маячні він склав іще чудового рядка: «Це тут у боротьбі зітнулися день і ніч». Це підбиває його життя, як і кожне людське життя взагалі.

21 травня кардинал Гібер, архієпископ Парижа, написав до мадам Локруа, «що він щиро молився за славного хворого» і що коли Віктор Гюго забажає бачити священика, то він «уважатиме своїм святим обов'язком прийти йому з поміччю й з розрадою, якої ми так потребуємо в цьому тяжкому випробуванні». У відповідь Едуар Локруа подякував йому й відмовив. Прочитавши цього листа, кардинал сказав, що «Гюго хотів іти до бога, але не захотів, щоб бог прийшов до нього». Як воно було насправді, запитати самого Гюго вже не можна бу-

¹ Гюго пережив Гамбетту, який помер 1882 року. Юридичним актом, складеним 1 липня 1885 року, Жюль Греві відмовився від ролі виконавця заповіту Віктора Гюго. Поль Меріс, Огюст Вакрі й Ернест Лефевр (племінник Вакрі) мали виконати функцію літературних виконавців.

ло, бо він уже агонізував. Помер він 22 травня, попрощавшись з Жоржем і Жанною. Його останні слова: «Бачу чорне світло» — нагадують один з найкращих рядків його вірша: «Із сонця чорного, жакного ніч струмить». Його передсмертний хрип «нагадував шум ріні, перекочуваної морем». «Тієї години, коли конав цей старий бог, над Парижем ударила буря з громом і градом».

Дізнавшись про цю смерть, сенат і палата депутатів перервали засідання на знак усенародної жалоби. Ухвалено, що задля нього Пантеон знов повернеться до ролі, яку йому колись призначили установчі збори; що напис: «Великим людям вдячна Вітчизна» знов з'явиться на його фронтоні й що тіло Віктора Гюго, виставлене спершу під Триумфальною аркою, потім покладуть у Пантеон.

«Треба було бачити, — писав Баррес, — чим було вночі 31 травня це прощання великого міста з померлим. Треба було бачити цю труну, що пливла серед чорної ночі... коли зелені вогники лампадок кидали скорботні відблиски на імператорський портик і множилися в панцирах вершників, які тримали в руках смолоскипи й пильнували за порядком. Величезна людська хвиля, що раптово напливала з площі Згоди, вдарялася об настраханих коней за двісті метрів від катафалку, вражена обожнюванням, яке вона йому сама приготувала...»

Дванадцять молодих французьких поетів стояли в почесній варті. Скрізь, навколо Триумфальної арки, на прилеглих вулицях, у будинках тисячоголоса лунали вірші, «і слова, слова передусім!», бо, як говорить Баррес, це була слава Гюго, що він став «майстром французького слова». Атож, «майстер французького слова» — це був один із його титулів, а були ще й інші, ще осяйніші: «майстер уселюдських почуттів». Бо Гюго, краще ніж будь-хто інший, зумів оспівати те, що почувають усі: пієтизм, з яким вітчизна шанує своїх померлих, радість батьківства, чари дитинства, перше любовне сп'яніння, обов'язок кожної людини щодо знедолених, жах поразки і велич милосердя — голос усього народу колисав цього померлого в його домовині.

Ніч, каже Ромен Роллан, була діонісійська. «На площі Згоди міста Франції наділи жалобу... А на площі Зірки, навколо Триумфальної арки, де спав звияжний бог на полі слави, вирваної у великого суперника, Наполеона, не було мови ні про сльози, ні про поклони... Ніби народне гуляння Йорденса...»¹ Це були юрби з Форуму й Субури², що оточили останки якогось із цезарів. Пізніше, незадовго до світанку, «серед тієї радості, того піднесення, отих лікторів і легіонерів, тих гір квітів і вінків, тієї

зброї», з'явилися на порожньому просторі «мари бідних, голі, чорні, лише з двома віночками білих троянд. Смерть. Остання антитеза...» В цю саму годину під похмурим склепінням монастиря кармеліток у Тюлі Марі Гюго, племінниця генерала (в черницях Марі-Жозеф від Ісуса), стоячи навколівки серед своїх сестер, молилася в темряві за упокій цієї душі.

Похоронний і триумфальний кортеж супроводив Віктора Гюго від площі Зірки до Пантеону. Два мільйони французів ішло за труною. Обабіч вулиці, якими плив цей потік, стояли щогли з щитами, а на них було написано: «Знедолені», «Осінь листя», «Споглядання», «Дев'яносто третій рік». У ліхтарях, засвічених ясного дня й затягнутих крепом, тремтіли бліді вогники. Вперше в людській історії народ віддавав поетові шану, яку досі віддавали тільки володарям і великим вождям. Здавалося, в цей день жалоби і слави Франція хоче повторити Вікторові Гюго слова, з якими п'ятдесят років тому він звернувся до тіні Наполеона:

О, поховаємо тебе ми без огуди!
Ми переможемо, це битва наша буде;
Покриєм славою, мов квітами, труну, —
Європа, Азія та й Африка хай знають!
Спішить Поезія до тебе і лунають
Пісні про Волю осяйну!

Цей апофеоз нагадував «великі похоронні церемонії Сходу». Міністри і юрби людю нарешті розійшлися «так само, як Наполеонові маршали після прощання зі своїм імператором у Фонтенбло; старі й молоді письменники, вертаючись із Пантеону, з легкістю зітхали: «Ху!...» Малларме не зітхав, але шкодував, що в Пантеоні, поміж учених і політиків, звиклих до куполів парламентів та інститутів, Гюго мешкатиме в глибині склепу, тимчасом як у Люксембурзькому саду він жив би «серед голубів, на волі».

Людям набридає геть усе, навіть захоплення. Протягом наступного півстоліття славу Віктора Гюго шарпали несамовиті вітри. Інші поети, — Бодлер, Малларме, Валері, — здавалися досконалішими і, ставлячи перед собою щораз нові вимоги, справді були ними. Але якби не Гюго, їх би не було взагалі, і вони самі це визнають. «Коли думаєш про те, — каже Бодлер, — чим була французька поезія до нього і як вона помолоділа після його появи, коли пробуєш собі уявити, чим би вона була, якби він не прийшов... то не можна не визнати, що він був одним із тих умів незвичайних і пророчих, які в літературі є порятунком для всіх...» А Валері: «Ця людина була сама могуть... Щоб її виміряти, досить тільки уявити собі, яких зусиль мусили докладати поети, народжені при Гюго, щоб існувати в його колі».

Минули десятиріччя. Час, який руйнує невисокі згір'я і пагорби, щадить великі вершини. Над океаном забуття, який поглинув

¹ Фламандський живописець XVI століття, зображав веселі жанрові сцени.

² Форум — культурний і торговий центр стародавнього Рима; Субури — околиці міста.

стільки творів XIX століття, архіпелаг Гюго гордо здійсмає свої високі шпилі, увінчані багатими образами. Пам'ятки, що стали символами Франції, нерозривно пов'язані з тим чи іншим його твором. Від веж Собору Паризької богоматері, що височить, як латинська літера «Н» його прізвища, аж до бани Будинку інвалідів, під якою ще полощуться прапори, розмаїні його подихом, від Тріумфальної арки до Вандомської колони, весь Париж постає перед нами, ніби ода Вікторові Гюго, кам'яна поема, строфами якої є найпрекрасніші сторінки французької історії.

Урочистості 150-річчя з дня народження Віктора Гюго відбувалися в Пантеоні в атмосфері пошани, вдячності й синівської любові. Ніколи ще країна і творчість поета не єдналися між собою так тісно. Майже піввіку він був свідком наших битв, відгомонам наших шепотів, трубадуром наших епопей. Це його голос звіщав про кожен тріумф, кликав до бою, бив у жалобний дзвін. «Ще й сьогодні його вірші, його крик, його пориви й усмішки — це та закваска, що бродить у тиші бібліотек і кам'яних могильних плит...» (Леон-Поль Фарг). 10 червня 1952 року величезну базиліку заповнив незліченний натовп, триколірні прапори, що звисали з-під високого склепіння аж до землі, тріпотіли живим полум'ям у світлі прожекторів; а через високі двері, прочинені на старезний квартал Парижа, видно було, як колись навколо Тріумфальної арки, юрми простолюд, що роїлися на дитинці церкви Сент-Женев'єв.

«О ти, густа траво, в якій мерці!» Через кілька днів по цих урочистостях нам заманулося відвідати могили двох жінок, які заслужили на те. Мадам Друе лежить поруч свої дочки Клер на старому цвинтарі в Сен-Манде. Жюльетта просила перед смертю, щоб на її могилі вибили цей вірш Віктора Гюго:

Коли схолону я, дійшовши свого краю,
І очі стомлені закрию, ти промов,
Якщо в душі твоєї про мене пам'ять сяє:
«Світ своєю думку має,
Я ж мав свою любов!»

Але ні Жорж, ні Жанна Гюго, ні Луї Кох, племінник Жюльетти, не зважили на останню волю небіжки. Довгий час на плиті не було ні імені, ні дати смерті. Тільки помертні друзі Жюльетти, пані пані Луї Ікар, виконали її бажання. «Товариство Друзів Жюльетти Друе» доглядає тепер за обома могилами, що блищать білим мармуром

серед решти зруйнованих часом, порослих мохом могил.

Невеличкий кам'яний цвинтар у Віллек'є при старій церкві, оточений муром, якого не видно з-за кущів бузини. На ньому ховають матросів і лоцманів Сени. Дев'ятнадцять могил родини Гюго і Вакрі згруповані при вході. На кожній із них довгий час ріс кущ троянд, і Гійом Аполлінер, який 1914 року був там з Андре Біллі, зірвав на могилі Леопольдіні білу троянду й привіз її Елемірові Буржу. На тій плиті читаємо:

ШАРЛЬ ВАКРІ

26 ЛІТ

ЛЕОПОЛЬДІНА ВАКРІ,

УРОДЖЕНА ГЮГО,

ОДРУЖЕНІ 15 ЛЮТОГО,

ПОМЕРЛИ 4 ВЕРЕСНЯ 1843

З глибини волаємо до тебе господи.

Саме сюди одного дня 1847 року приніс Гюго «пучечок падука і вересу квітки...» Ось Адель, дружина Віктора Гюго, а ліворуч, друга Адель Гюго, нещасна божевільна (1830—1915). Праворуч дружини довгий час чекало місце на її володаря, хоч невідомо було, чи не захоче він спочити на кладовищі Пер-Лашез, поруч зі своїми синами й батьком генералом. «Вдячна Вітчизна» вирішили інакше, поклавши його в Пантеоні. Тоді Огюст Вакрі висловив волю, щоб його поховано в цьому нормандському містечку, біля родичів і тієї, котру невинно кохав усе своє життя. Він сам склав собі епітафію:

Я хочу, щоб його могила і моя
Були подібні, щоб, як він, умер і я.
І це було б у нас ізнов, як в давню пору,
Коли знаходились кімнати наші поруч.

Пишучи це, він думав про свою матір, яка спочивала поруч з утопленими дітьми, але чи не думав він і про ту, яка була його приятелькою? Ми ставили собі таке запитання. З цього сумного пагорба ми споглядали Сену кольору олова й кораблі, що пливли вгору. Обрій заступили чорні хмари. І раптом ударила неймовірно сильна буря, з громом і блискавками. Поміж могил завирували бурхливі потоки, а безперервні розкоти грому не давали нам зрушити з місця. Нам іще раз здалося, ніби, гатячи в мури неба, старий бог, володар туманів і хмар, хотів нам показати, що хоч тілом він і неprisутній на цьому родинному кладовищі, проте залишився його духом, могутнім і грізним.

ЮРІЙ КОСАЧ

ПРО ФРАНКО-КАНАДСЬКУ ПОЕЗІЮ

«Треба сказати правду, — писав в 1867 р. один з піонерів літератури провінції Квебек Октав Кремазі, — що наша країна ще не надто вимоглива щодо питань поезії». Більш ніж сто років проминуло, поки стало можливим говорити про франко-канадську поезію (і письменство взагалі) як про самобутнє явище. Від спроб віршування принагідних дилетантів, якими по суті були монреальські і квебекські літератори під кінець XIX ст., до талановитих парафразуваль французьких поетів (Л. Фрешнетт — «Легенда одного народу», Ж. Шарбонно, П. Мартіньї) поглиблювалося прагнення франко-канадців промовити в поезії власним голосом.

З початком сторіччя у французькій Канаді діють вже такі самобутні поети, як Г. Десольєс, Ш. Дантен, Е. Лозо, а особливо трагічний своєю біографією Еміль Нелліган. Звичайно і в молодих поетів, ще тут і там, помітний вплив французьких неокласицистів та парнасистів, але все ж таки, навіть у рамках ще непереборної улегливості щодо культури країни предків, канадці, пишучи французькою мовою, виявляють свою особливість, приносять якоюсь мірою власне світовідчуження. цікаву образність, на-

дыхану краєвидом і ладом життя суворой Канади. Шокетт («Через вітри», 1925), П. Морен («Попіл і золото», 1922), А. Ебер, Сен-Дені Гарно, Ж. Ено і інші вносять у досі дещо провінційно-патріархальне коло інтересів і настроїв поетів Канади ширшу проблематику, дерзають сягати по вселюдські теми, помітно акцентують соціальний момент. Колишня споглядальність, наївний локальний патріотизм, ідилічність уступають місце усвідомленню протиріч, які нагромаджуються в молодій країні в перших десятиліттях XX ст., критичному ставленню до «устійнених» вартостей, бунтові проти клерикалізму, консерватизму, духовної заскорузлості та ізольованості. Такими «неспокійними» поетами нині є Ж. Ено, Роланд Жігюер, Ж. Г. Пілон.

Доба після другої світової війни принесла поглиблення контакту з усім світом, наростання соціальних і ідеологічних конфліктів, велику зацікавленість Радянським Союзом, його культурою і літературою. Все це чинить франко-канадську поезію, зокрема репрезентовану наймолодшим поколінням, помітним явищем, висуває її як важливий чинник культурного життя не лише в межах Канади, але й поза ними.

Жіль ЕНО

ТЕБЕ ВІТАЮ, КРАЇНО

Червоношкірі народи
загибали в рокованій пастці,
вигорали в чаду горілки,
сухотами зжерті.

Смерть бліда і люди блідообличні
нівечили мрію
про розмаяні кінські гриви,
про зелені луги Маніту.

В диму аркебузів умирала мрія,
а з ними й народи.
Наша туга вмирала, народи,
танула мрія в блакиті,
снувалась в тремтливій імлі
і щезала,
неначе димок
з ваших люльок миру.

2

Ми — без меж.
Пересит — наша мета.
Країно, тебе сточено сталлю заводів,
а ти хочеш жити в прозорих очах озер,
овіяна пахом живиці лісів.

Я вітаю тебе, Канадо!
Країно в шоломі полярних криг,
в ореолі північних сяйв,
я прославляю тебе.

Ти майбутнім усім поколінням
простягаєш блискучий вінок урану —
з цих бездонних джерел осяйного урану.

3

Слухай-бо пісні нової, сівачу,
Я з тобою вітаю життя,
Благословляю його.
Я ж бо сам неначе дитина,
батьками підкинена в безвість.
Різноколірний веселчатий самоцвіт
простягаю тобі, Канадо, самоцвіт
сьогодення
і майбуття.
Нехай твоє володіння гряде, о майбутня
добо,
у негоді і в сонці, на шляхах, на ланах,
звідусіль
Вітай, о прекрасне життя,
Любово і весно, вітайте.

Еміль НЕЛЛІГАН

ЗОЛОТИЙ КОРАБЕЛЬ

У сонці золота різьблений корабель,
Струнками щоглами торкаючись блакиті,
Киприді відданий, богині гордовитій,
Пливе до незвіданих, палахких земель.

Та темінь ночі і суворість скель
Змінюють дні безжурні й сановиті,
І бурями баскими керми биті
У глиби океану тягнуть корабель.

І горде це судно, немов самотній лебідь,
Знаків не бачить на зловіснім небі
І в прірві хвиль, здолате, загиба.

Отак і я, що гордощі лелівав,
Збагнув, що марна серця боротьба.
Побачивши, як умирає саяна мрія.

ЧУЖИНЕЦЬ НА СВОЇЙ ЗЕМЛІ

Прийшов до нас він із землі піратів смілих,
чужинцем поміж нас прийшов,
в його країні володів закон тупіння —
догматів там невігласи навчали,
а блазні виростали на пророків.

Безцільних снаг, страждань і битв,
дерзань безглуздих і руїни спустеління,
ота країна стала джерелом —

І коли він хотів кричати з болю
і рятувати земляків —
попи й кати поспіль вогнем йому залили
горло

І, проклинаючи, дозволили лише
мовчазно вмерти —
хоч душа кипіла бунтом.

*З французької переклав
Юрій КОСАЧ*

ЛАЦО НОВОМЕСЬКИЙ

Ім'я Ладислава Новомеського вимовляють нині в Словаччині з особливою пошаною. На цю пошану заслужив він як громадський, партійний діяч і — не меншою мірою — як один з найвидатніших представників словацької поезії.

Народився Лацо Новомеський 27 грудня 1904 року в Будапешті в сім'ї кравця. По закінченні інституту короткий час учителював. 1925 року вступив до Комуністичної партії Чехословаччини. Багато років і енергії віддав роботі в партійній пресі. З 1926 року, після від'їзду К. Готвальда до Праги, Новомеський змінив його на посту головного редактора «Правди» (органу словацьких комуністів). Він брав участь у редагуванні, а певний час був головним редактором марксистського літературно-громадського журналу «Dav» («Маса»). Серед численних публіцистичних виступів Новомеського (чотири чималі томи) можна знайти кілька статей на українську тему — присвячених безправному становищу трудящих Закарпаття, що входило до складу буржуазної Чехословаччини.

Лацо Новомеський — учасник Першого з'їзду радянських письменників (1934), де він виступив з промовою. Відомі — його антифашистська діяльність, участь у підготовці Словацького повстання 1944 р.

Поетичний доробок Новомеського кількісно невеликий: шість тоненьких збірок та дві поеми, що з'являлися в такій послідовності: «Неділя» (1927), «Ромбод» (1932), «Відчинені вікна» (1935), «Святий за селом» (1939), «Контрабандним олівцем» (вірші, писані в період фашистської окупації; видані 1946 року). Після перерви — поеми «Вілла «Тереза» і «До міста тридцять хвилин» (1963) та збірка поезій — «Звідтіля та інше» (1964). До цього ще слід додати певну кількість віршів, що лишилась поза збірками, та переклади — з Блока, Маяковського, Б. Пастернака.

Лацо Новомеський виступив як представник поезії соціальної. Проте він ніколи не зводив соціальної суті своєї поезії до голої декларативності. «Він не шкодував сил для газетної агітації, але в поезії завжди лишався поетом», — зауважив І. Еренбург у передмові до збірки російських перекладів з Новомеського. Великий поетичний талант, інстинкт справжнього художника, щирість справжньої людини завжди підказували йому найкращий мистецький шлях, забезпечили йому виняткове місце в сучасній словацькій поезії. Його творчість за своєю мистецькою та ідейною вагою є одним з найвидатніших зразків новітньої словацької поезії, а деякі речі, зокрема в пізніших збірках, взагалі належать до того найліпшого, що тільки існує в усій словацькій літературі.

ЗВИЧАЙНІ ВІРШІ

Кого б це я спитав, котра година, —
хіба святих з годинників на вежі?
Ось бабиного літа павутина
на сірий час накинула мережі.

Якийсь поет шукав між цих стежок
пісні нові, чистоголосі.
Пожовкли сторінки неписаних книжок.
Це що — вже осінь?

А вічні мандрівці птахи
Вітрам лиш підставляють груди, —
не знавши смутку в час лихий,
летять собі в усі усюди.

І як обнову, радо скрізь
вітають їх, щасливих.
Де ж більше повних болю криз —
в самій недузі? Може, в рецидивах?

1935 р.

ПРИНЦ ДАТСЬКИЙ

Без ліку кладовищ і жахів понад міру
в цей вік прострелених і черепів, і мрій
Ах, знов питання це, знов сумнів цей старий —
чи бути, чи не бути.

Нестерпний ляк ночей, як мучився я сам,
терзає дні мої, — цей сумнів мучить нині
вже інших; важче їм, — адже вони, невинні,
вагаються, чи бути, чи не бути.

Їх голови в руці понад протест могил
піднять, вдихнути в них відвагу днів ясних,
як бути, то для них,
буť серед них, в кістках, у крові їхній, в них, —
вважаю, — ось у чім питання,

СЛОВАЦЬКА ВЕСНА

Він ниву доорав, і в тому його мудрість,
рефрен загублений в болючій нашій драмі;
лиш він дограє в ній, і скромно, як стеблина,
і гідно вклониться,— єдиний поміж нами.
Держави впали в прах, на місці їх — руїна,
а він, як владар той, ріллею походжає
і засіває лан, і в тому його мудрість,
що зерно проросте в майбутньому врожаї.

Як знов почнуть читати вірші,
як люди стануть знов людьми,
як сплине в повінь каламутну
сніг осені і лід зими,—

який то жалюгідний,— скажем,—
був час гармат, багнетів, зла,
коли поет усім був зайвий,
людина — всім чужа була.

1939 р.

МАРЕННЯ

Ах, ця весна, чаклунка ця справдешня
мені перевертає все єство:
ось у садок, де розцвіла черешня,
я вхожду, наче у різдво,

в різдво, пов'язане з юнацьким віком,
із мріями колишніх, давніх літ,
коли хуртеча дмухала до вікон
сніжком, крихким, як черешневий цвіт,

такий, як цей. Він ніжністю спокою
мене пробуджує з недоспаного сну,
здається, що й матуся наді мною
засніжену схиляє сивину.

ПРОСТО ТАК

Час, не спиняючись, по світу
біжить, стрибає стрімголов.
Ось вишня китицями цвіту
мене крізь шиби манить знов,

і знов сльозина в оці ніби
вогнем пече, туманить світ,—
вона покотиться по шибі
і кане з гілки в білий цвіт.

І всіх думок зловісних змову,
і всіх чуттів лихих ниття
хотів би скинути я знову
із себе, як тісне взуття.

РАПТОМ

Реалістична заметіль,—
танок скаженої стоноги:
сніжинок рій — відсіль, відтіль
стрибають, сповнені тривоги.

Нахабний вітер із ялин
то спіднички зрива, то білий
очіпок той, що сам же він
колись надів, здмухне щосили,

то крізь розкошлану імлу
по божім оці — тьмавім небі —
метне стрілу, і знов стрілу,
здається, без мети й потреби,

і раптом: все навкруг — немов
крапчасте полотно, та й годі,
на всім безформності покров,—
мабуть, з концепцією в згоді

тією, що всі ці сніги,
татарські орди хуртовини
сипнули, скільки в них снаги,
сюди з абстрактної картини.

ПЕРЕДОСТАННЯ ПРИГОДА

День спочиває в нашому садку.
Скрізь тиша. Раптом яблуко одненьке.
що висіло на самому вершку,
від гілки відірвавшись, як од неньки,

зашелестіло й вдарилося так
об землю, наче вдарило на сполох,
і зграя кур — пернатий переляк —
біжить, злітаючи на крильцях кволих;

спішать мурашки, взявши подушки,
тривога опановує комаху.
Нема й причини на содом такий,
а стільки, люди, паніки та страху,

що й горобці — ті грудочки живі —
притьмом, чимдуж чкурнули якнайдалі;
а день, як перед тим, лежить в траві,
поблажливо ту сцену споглядає,

ті овочі, що в цім саду зросли,
те все, чим осінь радує гостинна —
із лагідністю матері, коли
кричить новонароджена дитина,

МУДРІСТЬ

Є така мудрість:
навколішках перед конклавом
визнати кардиналам провини свої, всі гріхи й помилки, —
вже краще, мовляв, уклякну, аніж на вогнище втраплю,
вже краще сховаю в собі,
немов у скарбниці, істини дорогоцінну краплю,
а потім знову казатиму, що обертається все ж таки.

Адже, товаришу Галілей,
є така мудрість?!

Та кожен мудрець не мудріший від тої дитини,
від нерозважного хлопчика того, який у казці колись-то і десь
так голосно скрикнув, у натовпі серед усіх єдиний,
Що король же голий, що він же голісінький весь!

КОТРИЙСЬ ДОН-КІХОТ ЦИПРІЯНА МАЄРНІКА¹

— Якщо прибились ми й сюди в імення боже
і цей маляр уже схопив нас в добрий час,—
що ж, Санчо, нам робить? Виходьмо з рамки, може,
та обміркуймо, як відобразив він нас.

Лішімсь невпізнані,— вже досить того краму,
хоч радо й тут мене вітали б, як і скрізь.
То ж, Санчо, не барись! Додолю через раму,
як через тин, тихенько перелізь.

— Вже, Ваша Милість, є! Та звідси б я охоче
утік, забравши й вас, і весь наш спільний гріх.
Ну, та й маляр же! Де були в поганця очі,
що отакими нас тут виставив на сміх!

Ото б потрапив він до рук мені, то в спину
я б надавав йому добрячих стусанів
за себе, ще й за вас, за вашу ще й шкапину,
аж...

— Санчо, годі вже, мовчи, вгамуй свій гнів.
Тебе образило, що на плебейський посміх
і пана, і слугу виводить твір такий!

— А що ж? Хіба не так? Лишень погляньте: ось ми,
нікчеми, казнащо, кумедні диваки...

— І справді, друже мій, художник нас позбавив
краси й шляхетності, немовбито на глум.
Але приглянься: робив він те не для забави,
не кепкування тут я бачу, тільки сум,

¹ Ципріян Маєрнік (1909—1945) — видатний словацький художник. У своїй творчості неодноразово звертався до героїв Сервантесового роману.

той смуток в'їдливий в усі часи людині
чутливе серце рве без жалю пополам.
То хоч обидва ми з тобою на картині,
а сум — художників, належить він не нам.

Деся віра в нього теж зіткнулася з пізнанням,
із грубим муром тим, що стримує розгін,
йому також, мабуть, у розпачі останнім
здалось, що серце в світ виносив марно й він.

Брехливий поговір пустили ж і про мене,
що запал мій увесь — лиш марево та дим,
що витівки мої та борсання шалене —
лиш опір, що чиню я вітрякам самим.

Що успіхом не звик я власні вчинки важить,
що серця слухаю, що честь — мій керівник,
то лиш за меч схоплюсь, як дурні зразу й кажуть:
ото, мов, Дон-Кіхот! ото, мов, жартівник!

Художник розумів, яка окраса світу
той запал, що його і сам переживав,
безсилля ж власне й сум, печаль несамовиту
він приписав мені і мною приховав.

Любові власній він встидався слугувати,
той племін прикривав, яким горить душа...
— То мусив би себе, не нас намалювати?!
— Він нас ушанував!

Ну, Санчо, йдім!
Рушай!

1964 р.

*Зі словацької переклав
Григорій КОЧУР*

ВІД ХИМЕРНОЇ АНГЛІЇ ДО ХИМЕРНОГО СВІТУ

Шістдесяті роки, що позначили новий етап у розвитку англійської літератури ХХ століття, завершилися. Ідейно-тематична різноманітність написаних за цей період творів ще не дістала підсумкової, узагальнюючої оцінки; це — справа майбутнього. А поки що, підбиваючи попередні підсумки, можна сказати, що шістдесяті роки, безперечно, дають критикам та історикам англійської літератури багатий і складний матеріал для роздумів. Новими, часто суперечливими і, здавалося б, несподіваними шляхами, розвивалася в останнє десятиліття творчість таких всесвітньовідомих письменників, як Грем Грін, Уільям Голдінг. У шістдесяті роки розкрились нові грані таланту визнаних майстрів психологічного (Олівія Меннінг, Енгус Уїлсон) і побутово-сатиричного роману (Мюріел Спарк, Джон Уейн, Памела Хенсфорд Джонсон). Однією з найважливіших подій в англійській літературі шістдесятих років є поява групи «робітничих романістів» в особі Алана Сіллітоу, Сіда Чапліна, а також Реймонда Уїльямса та Стена Барстоу, які виступили зі своїми першими книжками. Ці роки принесли англійській прозі ще багато імен обдарованих романістів — серед них Девід Сторі, Маргарет Дреббл, Джуліан Мітчелл. Про останнього і піде мова в цій статті.

Джуліан Мітчелл народився в 1935 році. Відбувши військову службу в британському підводному флоті, він вступив (1955 року) до Оксфордського університету, по закінченні якого був від-

ряджений на два роки у США, як стипендіат Британської співдружності націй. Його перші літературні спроби належать до студентських років; в Оксфорді Джуліан Мітчелл активно співробітничав в журналах, пише вірші, короткі психологічні етюди та літературно-критичні статті. За його редакцією в 1960 році виходить антологія творів, написаних студентами Оксфордського та Кембріджського університетів під назвою «Блакитне, синє»; він стає ініціатором і редактором огляду «Джеміні» й активним співробітником популярного в студентських та академічних колах журналу «Ізіс». Наприкінці п'ятдесятих — на початку шістдесятих років вірші, оповідання, статті Джуліана Мітчелла з'являються на сторінках «Спектейтора», «Лондон мегезін», «Таймс літерарі сапплемент» та інших періодичних видань. І роки навчання в Оксфорді, і наступне перебування у США помітно позначилися на всій майбутній творчості молодого літератора; відбилися ці враження передусім у тематиці його книжок.

Перший роман Мітчелла «Уявні забавки» з'явився в 1961 році. Слави авторів він не приніс; та через рік прозаїк опублікував другий роман — «Тривожний вплив», а ще через рік — третій, під назвою «Як далеко можна зайти». У цих книжках Мітчелл ніби намагає свій шлях; у них помітні сліди літературного наслідування (зокрема таких майстрів британської прози, як Евелін Во та Енгус Уїлсон). В ці-

лому не можна сказати, що перші романи Мітчелла стали великою подією в літературному житті Англії початку 60-х років. Зате наступний роман — «Білий батько» (1964) критика зустріла дуже доброзичливо, майже захоплено. Оглядачі одноставно визнавали, що «Білий батько» — найкраща з книжок Джуліана Мітчелла. «Це найкращий і найдовіреніший з усіх досі написаних творів Мітчелла, — писав рецензент «Бук сосаеті» Джон Холлоуей. — Як відрядно, що в нас нарешті з'явився справді людський романіст». Після «Білого батька» Джуліан Мітчелл, який став на той час професіональним літератором, випустив ще два романи — «Коло друзів» (1966) та «Невідкрита країна» (1968). Обом книжкам літературні критики дали схвальну оцінку і, що особливо важливо, говорили про зрілу майстерність молодого автора. Ці романи свідчили і про те, що творча еволюція Мітчелла-митця не проста: в них (особливо в «Невідкритій країні» — останній на сьогодні книжці прозаїка) багато суперечливого; відчувається, що письменник ще не знайшов ясної відповіді на декотрі з тих питань, які його хвилюють. Проте, беручи все це до уваги, не можна не визнати, що Джуліан Мітчелл є одним з найоригінальніших і, без сумніву, найталановитіших представників англійської прози 60-х років. Якщо в перших книжках він ще формує свій індивідуальний письменницький почерк, переборюючи різні літературні впливи, то його найбільш зрілі, «са-

мостійні» романи (починаючи з «Білого батька») стають характерним явищем у літературному житті Англії останніх років і заслуговують на якнай докладніший літературно-критичний аналіз.

Рецензент газети «Санді телеграф», розглядаючи роман «Білий батько», тонко й цілком слушно зауважив: «Створена ним (Джуліаном Мітчеллом. — М. П.) картина сьогоденної Англії часом дивує його, бо він дивиться на неї і очима тутешньої людини (юнака, який живе на батьківщині й здебільшого почуває до неї огиду), і очима прибульця з іншого краю (завороженого, закоханого в Англію, який потроху розчаровується)...» Секрет «подвійного бачення» Джуліана Мітчелла класично простий: щоб ясно виявилися всі суперечності, вся химерність і непорядкованість сучасного британського суспільства, треба, щоб читач побачив його очима людини недосвідченої, сторонньої. Прийом цей не новий: його використав ще Вольтер у своєму геніальному «Простаку».

Цим разом роль «простака на Британських островах» випадає Х'ю Шриву, «білому батькові» примітивного африканського племені нгулу, що ледь животіє в одній з англійських колоній. Плем'я нечисленне і приречене на вимирання. Сусідні племена, що стоять на вищому рівні розвитку, в боротьбі за існування всіляко утискують і гноблять нгулу, й лише авторитет британських експедиційних військ рятує їх до часу від тотального винищення (так, принаймні, думає Х'ю Шрив). Та ось із столиці приходить звістка про майбутнє проголошення незалежності, і Х'ю, боячись, щоб у вирі бурхливих подій, які неминуче супроводитимуть перехід африканської держави на шлях самостійного розвитку, плем'я нгулу зовсім не зникло з лиця землі, їде до Лондона. Він має намір добитися, щоб плем'я взяв під своє опікування англійський уряд чи бодай один з університетів, які провадять антропологічні дослідження.

У зв'язці роману Джуліан Мітчелл дещо іронічний (читач розуміє, що авторові погляди на цивілізуючу роль британських експедиційних сил не зовсім збігаються з тими, які засвоїв Х'ю Шрив, готовий, згідно з концеп-

цією Редьярда Кіплінга, гордо нести «тягар білої людини»); проте автор не ставить перед собою завдання створити антиколоніальний роман — його цікавить сьогоднішня Англія. А Шрив лишається чесною, хоч і трохи наївною людиною, яка над усе ставить моральний обов'язок і якій доведеться довго, до знемоги блукати лондонськими «коридорами влади». Це дає авторові можливість з різкою сатиричною гостротою і точністю рисунка показати механізми, що керують політичними діями британських правлячих кіл.

Епізодичні персонажі, які з'являються на сторінках роману, типові і змальовані з вичерпною лаконічністю. Наприклад, сер Себастьян Філмер, що займає високий пост у міністерстві колоній, схожий на «дуже дорогий автомобіль, про потужність якого свідчить лише ледь помітне пульсування жили на бездоганно рожевому обличчі». Коли доведений до відчаю Х'ю вдається до преси, організатор громадської думки Патрік Меллорі дає йому блискучий урок класичної політики компромісу.

Байдужість Уайтхолла змушує Х'ю Шрива шукати заступництва в світі науки. Він приїздить до Оксфорда на конгрес, присвячений проблемам «слаборозвинених націй і територій». Та ба, ерудований і шанований професор антропології Адамс схильний зайняти позицію невтручання, обгрунтовуючи своє самоусунення тим, що мета вченого, мовляв, — вивчати, а не змінювати умови існування людей.

Та сатиричне бачення Мітчелла цим не обмежується. Він готує ще один сюрприз своєму спантеличеному героєві. Виявляється, увесь конгрес фінансує асоціація для виробництва безалкогольного напою «Фрі»¹, що його концерн мільярдера Браха експортує майже в усі країни світу, включаючи колонію, де служить Х'ю Шрив. Так, химерна Англія постає перед недосвідченим прибульцем — Уайтхолл, населений кар'єристами, що вміють надати явно незначним речам значущого вигляду, і наука, що перебуває на утриманні у великого бізнесу.

Моральним крахом закінчується

зіткнення прибульця з порядками, що панують у «коридорах влади» (хоч йому і вдається, врешті-решт, добитися для свого племені університетського заступництва, це, власне, нічого не міняє). Друга лінія роману — зіткнення молодого англійця Едварда Джілкріста (єдиного друга Х'ю Шрива) з імперією містера Браха. «Подвійне бачення» Англії, що його відзначив оглядач «Санді телеграф», нагадує, з одного боку, твори Ч. П. Сноу, а з другого — найкращі романи англійських письменників про молодь, зокрема «Убий батька» Джона Уейна.

Едвард Джілкріст молодший за Х'ю, але, на відміну від нього, абсолютно позбавлений ілюзій. Він неохоче закінчує Оксфорд, і ніяк не може знайти щось справжнє, не фальшиве, чому можна було б себе присвятити. Едвард, як і незабутній Холден Колфілд з повісті Селінджера, тонко відчуває в більшості традиційних суспільних понять фальш, «липу». Якби він народився років на десять раніше, то став би одним із «сердитих молодих людей»; але ті починали «сердитись», вийшовши зі стін університету, а цей, ще не одержавши диплома, вже переконаний у тому, що все навколо «не те», не справжнє. Справжнє для нього — палка, самозабутня любов до музики, любов, яку з ним ділять декілька таких же розчарованих і таких же вірних своєму справжньому покликанию друзів. Письменник піддає Едварда «випробуванню на міцність» — він зводить його з концерном містера Браха, який виробляє грампластинки, одяг для молоді, готові обіді, напій «Фрі», музичні «ідолі» та масові танці. Виробництво «масової культури», з усіма деталями зображене на сторінках роману, відкриває безодні не менш страшні, ніж нескінченні «коридори влади», якими блукає невгамовний Х'ю Шрив.

Агентами містера Браха наповнена вся Англія, агенти містера Браха вивчають смаки молоді, агенти містера Браха вихлюпують у світ нові танцювальні ритми — щораз більш механічні, запаморочливі й бездуховні.

Дурманлива бездуховність «поп-музики», «поп-мистецтва» викликає активний, щирий протест Джуліана Мітчелла. Англія патріків меллорі і брахів невилковно

¹ Free — вільний (англ.).

хвора. Культивувати божевільні можуть лише божевільні. Логічним завершенням цієї лінії роману стає яскравий символічний образ: містер Брах, якого переслідують нав'язливі ідеї про шпигунство конкурентів, помалу втрачає розум. Службовці його імперії, смертельно залякані запровадженою ним системою внутрішньої контррозвідки, бояться признатися в цьому один одному і навіть самим собі. Під впливом психічної хвороби містер Брах безтямно вмикає й вимикає велетенську рекламу над своїм хмарочосом. В нічному небі Лондона то спалахують, то гаснуть вогненні літери «Брах» і «Фрі», а занепокоєний цим вуличний полісмен біжить до телефону повідомити про пожежу...

Химерна Англія, побачена очима прибульця Х'ю Шріва і юного Едварда Джілкріста — двох різних, але однаковою мірою неупереджених суддів, справляє гнітюче враження. І хоч Джуліан Мітчелл не змальовує безпосередньо сцен соціальної боротьби, проте самою своєю оповіддю він немовби постулює її неминучість, бо до чого ж ще може призвести зображений ним глибоко ненормальний стан суспільства?

І все-таки роман «Білий батько» не справляє на читача враження безпросвітнього песимізму. Джуліан Мітчелл вірить (і, завдяки його майстерності, на диво «матеріальній», життєво заземленій фактурі його опису, ця віра переконує читача), що в «химерній Англії» є жива сила, живе, творче начало. Це — англійська молодь в особі Едварда Джілкріста, який кохався в музиці і відмовляється стати жерцем протиституйованого «поп-мистецтва», що його творять різні Брахи; в особі його подруги Джекі, яка разом з сотнями інших бере участь у славнозвісному студентському марші на Олдермастон; в особі його друга Піта Харрісона, який мріє відкрити «некомерційне кабаре», де відвідувачі могли б безплатно втішатися справжнім мистецтвом; в особі їхніх друзів та соратників, чия присутність незримо відчувається за сторінками книжки. Молодь — животворна сила, і молодь — найнещадніший суддя над дійсністю, бо молоді, як вірить Джуліан Мітчелл, властива інстинктивна недовіра до

всілякої «липи» і нестримне поривання до «справжнього».

Роман «Коло друзів», який вийшов 1966 року, може здивувати читача; він так відрізняється від попереднього, що здається, ніби написав його інший автор. І це зовсім не значить, що Джуліан Мітчелла зрадило почуття гумору чи він раптом утратив уміння створювати характерні, ексцентричні ситуації. Навпаки, майстерність романіста вдосконалюється. Та, певне, така вже особливість еволюції цього митця: кожен новий твір його стає несподіванкою для критиків і читачів.

Як і в «Білому батьку», каталізатором англійської (в даному разі англо-американської, бо дія «Кола друзів» почасти розгортається в Нью-Йорку) дійсності є персонаж-прихідець. Але якщо Х'ю Шрів «приходить» у роман з метою активного втручання, то Мартін Банністер силкується лишитись непричетним, нейтральним, пасивним глядачем.

Англієць із буржуазної сім'ї середнього достатку, але з суворими моральними принципами, страшенно неспівливий і сором'язливий, він, випадково втративши роботу в американській фірмі, знайомиться з режисером позабродвейського театру Фредді Грігсоном, його чарівною дружиною Генрієттою і вузьким «колом друзів», що їх оточує. Потім він повертається в Англію і стає, на прохання Генрієтти, репетитором її сина Лоуренса, який має вступати до Кембріджського університету. Він закохується в Генрієтту, але дізнається, що один з «кола друзів» — літератор Адам Лівінгстон, спустошений гульвіса, вже давно є її коханцем. Мартін вирішує обмежитись «платонічною закоханістю» в матір свого учня і пише їй любовні вірші. З філантропічною метою і щоб розважити «коло друзів», готується аматорська постановка комедії Генрі Філдінга, причому головні ролі виконують Генрієтта і Мартін, а Лоуренс виступає як режисер. На прем'єру в спадковий маєток Генрієтти має приїхати її чоловік Фредді. За день до вистави Генрієтта з Адамом посварились, і Мартін пробує втішити її, освідчуючи їй своє кохання, поки вона підправляє щось у його театральному костюмі. На день раніше не-

сподівано повертається Фредді Грігсон і застає Мартіна в спальні своєї дружини... напіводягненим. Наслідок — скандальне розлучення, причому Мартін такий благородний, що не відкидає несправедливого обвинувачення; його виганяють з роботи за «аморальність», і невдасі-коханцю не лишається більш нічого, як виїхати до Америки з тавром розпусника й авантюриста. Потім, після періоду душевної кризи, він вертається в Лондон і починає нове життя, ставши шкільним учителем. Коли знайомий, здибавши його, нагадує йому про Генрієтту, Мартіну здається, що все це було не з ним, а з кимось іншим.

Такий основний зміст роману. Життєва катастрофа, яка спіткала Мартіна Банністера, очевидно, має показати, що його прагнення лишитись «непричетним» заводить людину у безвихідь.

І в цьому романі Джуліан Мітчелл лишається сатириком і психологом, але поле його критично-реалістичного бачення незмірно звужується.

Сатира на суспільний лад, що становила реалістичний пафос «Білого батька», поступається тут місцем перед сатирою на англо-американські звичаї, до того ж звичайно порівняно вузького соціального кола.

Певна річ, і тут характеристики Мітчелла нищівно гострі, лаконічні й точні. Особливо дістається американцям: Адам Лівінгстон, наприклад, — це «сам не здатний нічого написати редактор заузного літературного журналу». Не менш характерна її місис Ван Дьємен — ексцентрична американка, що назвала свого кімнатного собачку... на честь генерала Ейзенхауера.

Сатиру на звичаї доповнюють влучні побутові штрихи, що відбивають автоматизовану бездуховність щоденного існування індивідуума в Америці. Ось, наприклад, опис маленької кав'ярні на Манхеттені.

«Єдиною вартою уваги річчю в кав'ярні, де ми сиділи, був музичний автомат. Замість галасливої поп-музики він награвав оперові арії. Крім того, за десять центів у ньому можна було купити три хвилини мовчання. Проте сьогодні автомат не діяв. Мовчання було безплатне».

Рецензент «Таймс літерарі сапплемент» писав про роман: «Коло друзів» — комедія помилок, а щодо винахідливості Джуліан Мітчелл є романістом олімпійського типу». Погоджуючись з думкою рецензента, можна було б додати, що «олімпійська» піднесеність Мітчелла над персонажами роману часом робить їх схожими на маріонеток, які виконують незрозумілі їм самим маніпуляції, підкорюючись чийсь таємничій волі. Незважаючи на професійну майстерність автора, у романі не знайдемо багатьох реалістичних досягнень, властивих «Вілому батькові». Великий світ, великі проблеми сучасної Англії входять у нього не безпосередньо, а ніби віддзеркалюючись, і лишаються десь на периферії, поступаючи місцем перед окремими удачами Мітчелла — сатирика звичаїв і Мітчелла-психолога.

Чи не найбільш життєвим, найбільш хвилюючим у книжці є образ сімнадцятилітнього сина Генрієтти, Лоуренса, — єдиної людини, яка сприймає життя серйозно і мріє зробити щось справжнє, хоч і неясно уявляє собі, що саме. Лоуренс — єдиний з персонажів роману, спроможний зрозуміти всю ілюзорність і порожнечу життя «кола друзів».

Сторінки, де розповідається про переживання Лоуренса, зігріті особливим теплом, якого — так, принаймні, здається — не вистачає в романі. Лоуренс, з його невгамовним прагненням «зробити що-небудь справді велике й важливе», і Едвард Джілкріст, з властивою йому глибокою зневагою до всілякої «липи», — ось ідейно-емоційна нитка, що зв'язує ці два такі не схожі між собою романи Джуліана Мітчелла.

Задум роману Мітчелла «Невідкрита країна», виданого у 1968 році, багато складніший. Форму його можна визначити як «роман у романі». Книжка явно розпадається на дві частини, перша з яких, вступна, відіграє, згідно з задумом автора, допоміжну роль — знайомить читача з близьким другом самого Джуліана Мітчелла (він виступає в першій частині «Невідкритої країни» під власним ім'ям як оповідач, біограф і коментатор), виведеним під вигаданим ім'ям Чарлз Хам-

фріс. Друга частина «Невідкритої країни» являє собою власне роман покійного Хамфріса «Новий Сатирикон», що його автор нібито видав у руки Джуліану Мітчеллу. Останній, давши короткий коментар до публікованого рукопису, щиро признається читачеві, що, на його думку, твір Чарлза Хамфріса є найвищим досягненням у жанрі роману в XX столітті.

Звичайно, читач, який звик до притаманного Мітчеллу «посереднього» вираження авторської ідеї, не схильний брати на віру цю заяву. Та й сама логіка оповіді свідчить про те, що ставлення Мітчелла-оповідача до свого друга Хамфріса та його твору далеко складніше. Привертає увагу те, що перша частина книжки витримана в об'єктивному, майже хронікальному тоні, чим трохи нагадує «Великого Гетсбі» Ф. Скотта Фітцджералда. Як і повитий серпанком сенсаційної таємничості персонаж найкращого роману Фітцджералда, Чарлз Хамфріс, незважаючи на репортажну точність, з якою Мітчелл-оповідач фіксує свої розмови з ним, постає як герой «з секретом». Підкреслено побутовий, реалістичний тон першої частини, наявність ряду чудово написаних епізодів (життя друзів у приватній школі під час війни, їхня зустріч під час служби у флоті, вечірка в Кембріджі) нагадують про Мітчелла — автора попередніх книжок. Водночас у центрі уваги його в першій частині «Невідкритої країни» — постать, реалістичне розкриття якої майже суперечить задумові автора. Якщо внутрішній світ Хамфріса, на думку Мітчелла, — «невідкрита країна» для всього навколишнього світу, то й сам герой лишається значною мірою «terra incognita» для читача. Автор підкреслює, що Чарлз геть у всьому — цілковита протилежність його самого; якщо Джуліан Мітчелл завжди приземлений, урівноважений, тверезий, то Чарлз Хамфріс надто емоційний, уразливий і афектовано-імпульсивний. І хоч нам стає відомо чимало цікавих фактів біографії самого Мітчелла, його постать навмисне відсувається на другий план, залишаючи центральне місце загадковому другові автора. Ставлення романіста до нього дуже складне: з одного боку, він

схиляється перед талантом Хамфріса, з другого — лукавий автор, що любить спантеличувати дослідників та читачів, дозволяє собі неповажливо-іронічні і навіть явно глузливі вислови на адресу свого друга.

Що ж то за герой, чий образ нагадує портрет пензля сумлінного реаліста, почасти затьмарений пізнішими нашаруваннями безпредметного живопису? Чарлз Хамфріс — особистість і митець — є втіленням послідовного, безкомпромісного заперечення всіх моральних стандартів сучасного західного суспільства. Це — «enfant terrible» середини XX століття, який міг би сказати про себе словами Оскара Уайльда: «В моє життя я вклав увесь свій геній, у мої твори — тільки талант». Додамо: естет-антибуржуа в стилі Уайльда — з істотною поправкою на сучасність. Бо ж найсильнішими враженнями Хамфріса, як розповідає нам Мітчелл, були побачена в дитинстві фотографія жертв нацистського концтабору і, трохи згодом, — шокуюча звістка про те, що союзники англійців — американці скинули атомну бомбу на Японію. Це вбило в хлопчика віру, що в світі існує гармонія, і все його подальше життя стало життям навиворіт, послідовним «навпаки», всіляким епатуванням буржуа, при неодмінному збереженні, однак, буржуазного за своєю суттю крайнього індивідуалізму й егоцентризму. Єдине, що приводить Хамфріса до соціально активної, перетворюючої дії, — участь у русі за ядерне роззброєння і студентському марші на Олдермастон (де Мітчелл-оповідач знову зустрічається з другом) — проходить у житті персонажа як наскрізний епізод.

Основною рисою Мітчеллового героя, що визначає всю його поведінку, є принципове небажання пристосовуватись до буржуазних норм. І це викликає в автора повагу до друга. А от засоби протесту, до яких той вдається, часом породжують у нього лише скептичну усмішку. Чарлз Хамфріс шукає забуття в коханні; віддається всім модним порокам; живе, як кіппі; зближується в Лос-Анджелесі з сектою маніяків — послідовників маркіза де Сада; прилучається до таїнств зенбудизму в Японії; пише авангар-

дистський роман; служить банківським клерком у Швейцарії; і, не примирившись ні з собою, ні зі світом, накладає на себе руки.

Вище ми назвали «Невідкриту країну» «романом в романі». Можна додати, що це — і роман про роман, бо Мітчеллові передмова й коментарі до рукопису Хамфріса дають нам деяке уявлення про естетичні погляди самого англійського романіста.

Епіграф з Т. С. Еліота до передмови говорить: «Поезія — не вивільнення емоції, а втеча від емоції». Розвиваючи думку метра модерністської поезії, Джуліан Мітчелл уточнює своє розуміння сатири: «Сатира — найагресивніша форма літератури, та її форма, в якій втеча письменника від емоцій чи не найбільш очевидна. «Новий Сатириконт» — втеча від нестерпної емоції й агресивна атака на світ, що його добре знав Чарлз».

Отже, перед нами сатиричний роман і атака на сучасний світ, здійснена авангардистом Чарлзом Хамфрісом.

Чому митець узяв за модель Петроніїв шедевр двотисячолітньої давності? Чи тільки тому, що роман дійшов до нас у вигляді фрагментів, а, на думку Чарлза Хамфріса, який заперечував разом з буржуазними традиціями більшу частину літератури, створеної в XX столітті, ідеальний роман не повинен мати ні початку ні кінця? Чи тільки тому, що безпощадний час надав стрункому колись античному романові зовнішню форму — який гіркий парадокс! — авангардистського антироману?

Причини, мабуть, складніші і глибші. Згадаймо, що один з найвидатніших майстрів світової кінематографії Федеріко Фелліні теж звернувся (приблизно в той самий час) до роману Петронія — без сумніву, для того, щоб проілюструвати на його матеріалі невеличкі трансформації сучасного буржуазного буття.

Гортаючи сторінки книжки, ми нарешті «розкриваємо» секрет хитрої містифікації Джуліана Мітчелла.

Річ, виявляється, в тому, що роман Чарлза Хамфріса (читай: Джуліана Мітчелла) «Новий Сатириконт», який складається з тринадцяти розрізнених епізодів, —

пародія від першої до останньої сторінки. Всі тринадцять епізодів пародіюють різні сторони буржуазного життя.

Але це тільки перший ступінь пародії. Прохопившись у передмові, що Чарлз Хамфріс у своїй книжці пародіював усі літературні стилі, в тому числі і свій власний, Джуліан Мітчелл насправді пародіює в «Новому Сатириконті» стиль авангардистського антироману. Виходить пародія в пародії — ступінь другий. Нарешті, вигдавши естета Чарлза Хамфріса і написавши про нього книжку, Мітчелл спробував створити пародію на біографічний роман про митця (такими творами, попри зовнішню документальність, вельми поверховими, метою яких є створити популярний міф про «неприкаяного генія», нині заповнені книжкові ринки західних країн). Це — ступінь третій. Отже, перед нами — триповерхова будівля пародійного сатиричного роману. Щоправда, доводиться визнати, що в першій частині автор все-таки стоїть ближче до побутово-реалістичного роману, ніж до відвертої пародії.

Прибувши в «невідкриту країну», безіменний герой на мить бачить прекрасне обличчя, яке зараз же зникає. Герой одразу закохується в прекрасну особу і кидається за нею, але його затримують митники. На протязі всього роману герой переслідує об'єкт своєї пристрасті, але у вирішальний момент цей об'єкт ховається від нього.

Розвиток дії в романі загалом повторює сюжетні ходи Петронієвого «Сатириконт». З героєм трапляється безліч безглуздих, двозначних і непристойних пригод: він з фантастичною легкістю і без жодного вмотивування обертається з чоловіка в жінку, потім у гермафродита (очевидно, обігрується ще одна філософсько-естетична теза модернізму — нестабільність, плинність, відносність усього сущого), його кілька разів б'ють, заарештовують, судять; врешті-решт він якимсь чином знаходить свою кохану, але читач вже встигає втратити ясне уявлення про те, хто — на даний момент — сам герой і кого він знайшов.

Фантазмагоричні трансформації були б самі по собі одноманітні й нудні, якби автор не наділив

«невідкриту країну», що постає перед очима героя, багатьма ознаками сьогодинського дня, відтвореними з блискучою винахідливістю і гумором. Готель, куди потрапляє герой, має символічну назву: «Західний світ». Отже, критичний кругозір Джуліана Мітчелла сягає за межі англійських та англо-американських звичаїв. Об'єкт його сатиричного висміювання — західний світ в цілому.

І водночас у «невідкритій країні» в парадоксально-гротесковому вигляді оживають ситуації, знайомі з попередніх романів Мітчелла. Епізод концерту місцевого ідола «поп-музики» Тарна Каллоу нагадує аналогічні «брахівські» сцени з роману «Білий батько». Взагалі викриттю новомодних теорій мистецтва у своєму останньому творі романіст приділяє велику увагу. Ось, наприклад, чудова сцена репетиції театральної вистави, свідком якої випадково стає персонаж. Репетирують п'єсу, що являє собою недоладну суміш елизаветинської драми з новітньою «антидрамою» Беккета, а режисер у своїй промові, звернений до виконавців, проголошує принципи, достоту схожі на відомі теорії «хепенінгу», «театру оголеного актора» і т. ін.

Комічна винахідливість Мітчелла не має меж. Під його сатиричний обстріл попадає не тільки мистецтво, а й культура, політика, релігія. На уроці в школі учитель читає дітям роман про незвичайні пригоди таємного агента Берні Леві, що дуже нагадує широко відомого Джеймса Бонда (в цьому епізоді Мітчелл дотепно пародіює стиль популярних «шедеврів» Айбена Флемінга). А проповідник у церкві, взявши на озброєння новітні психоаналітичні теорії, натхненно проголошує з кафедри:

«Але що ж то за потреби, про які я кажу? Зрозуміло, потреба в любові, потреба в безпеці, ясна річ. Але — і це багато важливіше — існує ще потреба в ненависті, в насильстві, в руйнуванні. І нема чого удавати, що це не так».

У гротесковому вигляді на сторінках роману фігурують і улюблені розваги персонажів «Кола друзів». Представників заможного класу «невідкритої країни» Мітчелл висміює нещадно. Шукаючи свою кімнату в готелі, герой потрапляє на засідання якогось

клубу. Голова клубу, респектабельний джентльмен, виголошує довгу промову про злидні, голод і соціальні нещастя більшої половини людства. Закінчує він її, всупереч класичному девізові геніїв усіх часів: «Лови день, бо завтра ти умреш» і в цілковитій згоді з парадоксальною логікою змалюваного Джуліаном Мітчеллом світу, бадьорим закликком до присутніх: «Тож нумо їсти, пити і розважатися, бо завтра вони умруть!»

Блискучі сатиричні деталі, якими рясніє останній роман Джуліана Мітчелла, переконливо свідчать про те, що написаний він рукою талановитого автора, котрий цілком усвідомив свої можливості. Але було б помилкою затуляти очі на те, що обдарований митець надто часто опиняється в цьому романі ніби в полоні своєї сатиричної винахідливості. Пародіюючи стиль і манеру різних письменників, створюючи пародію на пародію, зводячи складну будівлю «роману в романі», даючи низку бездоганно намальованих, але розрізнених епізодів, романіст, як нам здається, підпоряд-

кував свої справді широкі творчі можливості завданню вужчому, більш локальному. Йому пощастило створити оригінальну, тонку, продуману пародію на авангардистський роман. Але сам пародійний задум великою мірою скував потенціальні художні можливості автора. Прагнення побудувати «роман в романі», намалювати навмисне затінений образ героя «з секретом» звузило побутовий реалістичний фон першої частини «Невідкритої країни» — бо ж перша половина книжки є передусім романом про англійську дійсність. Зосередивши увагу на образі Чарлза Хамфріса (в ньому є і елемент реалістичного розкриття, і помітний елемент гротескової загостреності), Джуліан Мітчелл ізолював свого персонажа від живого, мінливого потоку явищ дійсності, зображення якого було найбільшим досягненням роману «Білий батько». Читач, щиро вболіваючи разом з Х'ю Шрівом за долю невеличкого африканського племені, хвилюючись і переживаючи разом з Едвардом Джілкрістом та Лоуренсом Грігсоном — юним героєм «Кола

друзів», здатний лише з холодною цікавістю спостерігати, як Чарлз Хамфріс гарячково гасає по Азії, Америці, Європі. Драма індивідуума, показана відірвано від великих подій доби, лишається всього тільки драмою однієї людини. Складається враження, що справжнє, кипуче життя не потрапляє в поле зору Мітчелла — автора «Невідкритої країни» і тільки часом вихоплюється на сторінки роману точною, виразною реалістичною деталлю.

І все-таки передчасно було б сьогодні робити висновок, що шляхи сатиричного роману Джуліана Мітчелла і шляхи англійського критико-реалістичного роману розминулись. «Невідкрита країна» показує, що письменник виробляє свою нову, «другу» манеру і що це йому дається нелегко. Мабуть, не випадково роман має такий яскравий автобіографічний характер. Думається, що «Невідкрита країна» — так би мовити, «перехідний» твір, який свідчить про наполегливі й напружені творчі шукання Джуліана Мітчелла.

Микола ПАЛЬЦЕВ

ВДАЛО ПОЧАТА СПРАВА

Любим Копиленко. На світових обширах.
Радянський письменник, Київ, 1971.

До назви цієї книжки додане пояснення: «Статті й репортажі про інтернаціональні зв'язки української літератури». Але воно, як виявляється, не точне, бо книжка містить також кілька рецензій (приміром, на збірник «Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури», «Наукова думка», 1970), які не можна назвати статтями ні, тим більше, репортажами.

Суперечить такому підзаголовку й анотація, в якій читаємо: «Книжка статей і нарисів Любима Копиленка...» Нарисів, як таких, ні портретних, ні навіть дорожніх, у книжці нема. Єдиний матеріал «Болгарія, 1966 рік», що межує з цим літературним жанром, все-таки скоріше репортажний. Це своєрідний звіт учасника міжнародного семінару з болгарської мови й літератури, так званих «літніх курсів», що систематично провадяться в Софії для зарубіжних болгаристів. І, треба сказати, звіт цікавий не тільки багатим фактажем, а й манерою викладу — жвавою й лаконічною.

Якоюсь мірою вводить в оману назва останнього розділу книжки — «З далеких доріг». На перший погляд може здатися, що саме він містить згадані нарис. Однак і тут маємо лише відгуки на три твори українських письменників, що порушують інтернаціональну тему, — фільм за сценарієм П. Загребельного і О. Сацького «Перевірено — мін немає», повість-хроніку І. Тельмана та Б. Рабичкіна «П'ять лучей звезды» і поему П. Тичини «Подорож до Іхтімана». Остання річ, звичайно, найвартісніша, а тому й не дивно, що на неї Л. Копиленко написав найкращу, схвильовану рецензію, складаючи земний уклін «натхненному співцеві й незламному борцеві за єднання народів, за єднання людських сердець».

Ці щирі слова сприймаються як заключний акорд книжки, де автор і поставив собі за мету показати, яку роль у цьому єднанні відіграє українська радянська література, що вийшла далеко за межі своєї країни — на світові обшири.

Вже на перших сторінках основної у цій книжці статті «Література — повноважний представник» читаємо: «За неповними даними, від 1945 року за рубежом вийшло понад 1200 видань творів майже 250 письменників Радянської України на 42 мовах народів світу... В межах нашої країни видано близько 2000 книжок у перекладах на 44 мови народів СРСР. Склавши ці цифри, дістанемо вражаючий результат: твори української радянської літератури перекладалися на 86 мов світу!»

А далі Л. Копиленко логічно доводить читача до такого висновку: «Нині твори української радянської літератури доступні переважній більшості освіченого людства». Що й казати, вже задля однієї такої переконливої фрази варто було видати книжку. А в ній же таких свідчень світових перемог нашого письменства — ціла низка!

Високо оцінюючи в цій же статті досі, за його словами, єдину заявку на ґрунтовну бібліографічно-літературознавчу працю з питань зарубіжної україністики — брошуру кандидата філологічних наук Л. Коваленка «Долаючи відстані й кордони» («Знання», 1968 р.), Любим Копиленко пише: «З гордістю довідуємося, що вже в перші десять-п'ятнадцять років існування Радянської держави за кордоном на повен голос прозвучали твори П. Тичини, М. Рильського, М. Ірчана, І. Кулика, О. Копиленка, І. Микитенка, М. Бажана, В. Сосюри, О. Корнійчука... Для зарубіжного читача знайомство з ними було відкриттям нового світу, нової культури, нової, не баченої досі естетики».

Він значно доповнює колегу, коли каже: «Навіть у роки другої світової війни, яка порушила всі зв'язки, твори українських радянських письменників. — перш за все антифашист-

ські, що розповідали про героїчну боротьбу радянських людей проти гітлерівського нашествия, — друкувалися на сторінках прогресивної преси Англії, США, Канади, Мексики, Індії, Китаю, навіть Італії й Японії».

Саме тоді, у 1942 році, англійський літературознавець Дж. Фут писав: «Українська література, яка у свідомості багатьох європейців обмежується рамками одного образу Тараса Шевченка, за останні два-три десятиріччя заслужила того, щоб з нею був обізнаний кожен, хто хоче вважати себе літературно освіченою людиною».

Ці слова, наведені на підтвердження авторових спостережень над зібраним бібліографічним матеріалом, й справді викликають у читача гордість за рідну літературу, що здобуває все нові перемоги у світі. А при цьому не можна не почувати й вдячності до перших дослідників її інтернаціональних зв'язків, ентузіастів, які, переборюючи труднощі розшування занедбаних перелогів важливої теми, самотужки розшукують і збирають цінні відомості.

Л. Копиленко небезпідставно твердить, що в світі зростає інтерес до українського художнього слова як до «прояву духовного життя великої європейської держави — однієї з засновниць Організації Об'єднаних Націй, незмінної учасниці переважної більшості найавторитетніших міжнародних організацій». Красномовним свідченням цього є поява факультетів, курсів чи аматорських груп українців у вищих навчальних закладах Англії, Австралії, Болгарії, Канади, Польщі, Румунії, США, Угорщини, Франції, Чехословаччини, Югославії, Японії та інших країн.

На користь української радянської літератури, як і дослідника її популярності на світових обшарах, свідчать і такі факти: за даними газети «Народна культура», найпопулярнішою прозовою книжкою серед болгарської молоді у 1965 році була «Тронка» О. Гончара, а своєрідний рекорд щодо кількості перекладів установив Ю. Дольд-Михайлик, роман якого «І один у полі воїн» за сім років видано понад 30 разів.

У статті, завдяки кропітким підрахункам автора, маємо відомості про загальну кількість українських видань (окрім згаданих за весь післявоєнний період) — за перше повоєнне десятиріччя (350 перекладів творів близько 50 письменників), за 1953—1957 рр. (250 перекладів творів більш як 60 авторів) та за 1959—1965 рр. (близько 320 книжок 70 авторів). Ці дані дуже промовисті і якнайкраще підтверджують висновки про невинне зростання популярності української літератури за кордоном.

За кожною поданою автором цифрою, чітко сформульованою думкою — пошуки і ще раз пошуки, вивчення енциклопедичних та бібліографічних видань різних країн, до Британської енциклопедії включно, бо й там тепер можна знайти імена провідних українських письменників.

Стаття «Література — повноважний представник» — це бібліографічно-літературознавче дослідження, де елементи сухої інформації нероздільно поєднуються з аналізом і узагальненням процесу, а поряд з рецензіями на окремі видання несподівано, але цілком доречно з'являються цілі сторінки гострої публіцистики, спрямованої проти фальсифікаторів, різних «панів райсів та іже з ними», що використовують надбання народу для своїх підступних замислів, проти тих «патріотів», яким хочеться «урвати часточку од слави й міжнародної популярності української радянської літератури».

Можемо тільки здогадуватися, що дослідження писалося не за одним разом, а протягом років, які Л. Копиленко віддав пошукам, укладанню (разом з Г. Коноваловим) бібліографічного довідника «Українська радянська література між IV і V з'їздами письменників України. 1959—1966», комплектуванню картотеки, збиранню відгуків про українську літературу за кордоном, добуванню й самих перекладних видань українських книжок іноземними мовами.

Книжка Л. Копиленка містить не тільки важливі цифрові дані. Вона несе, можна сказа-

ти, й образну інформацію, особливо в другому розділі — «Наші гості», що його складають 16 ескізів до творчих портретів зарубіжних письменників, які відвідали Україну за останні 10—15 років.

Звичайно, за згаданий період гостей у Спільні письменників України побувало не двадцять, які тут названі, а принаймні в двадцятьо більше, і коли зібрати повідомлення про це самої лише «Літературної України», картина була б набагато різноманітніша. Однак автор не з усіма гостями зустрічався та й з-поміж своїх публікацій вибирав найцікавіші.

Щоправда і цей добір можна було дещо поліпшити. Бо читаючи, приміром, дивує, чому серед наших гостей чотири французи й жодного німця, чому представлено по кілька шведів та індійців, але тільки один поляк. В результаті складається помилкове уявлення про творчі взаємини Спільки. Бо ж якраз із Польською Народною Республікою традиційно контакти в нас найтісніші.

За своїми творчими замилюваннями Л. Копиленко — болгарист, а тому, природно, найбільш пощастило в його книжці болгарським друзям. Сучасній болгарській літературі присвячений окремий розділ «Вірна народів»; з цією країною зв'язані дві рецензії — «З Тичиною по Болгарії» та «Дружбою натхнена», — на монографію С. Русакієва про П. Воронька. Якщо до цього додати інтерв'ю з Д. Методієвим та інші численні згадки про болгарських письменників чи їхні праці в першому розділі, то разом вони складатимуть третину книжки.

Може, трохи й забагато як на видання про інтернаціональні зв'язки взагалі. Та одночас це доводить, що нині, коли ці зв'язки не тільки ширшають, але й глибшають, цілком можливе й на часі навіть окреме видання про творчі взаємини української з тою чи іншою зарубіжною літературою. Тож було б дуже добре, коли б «Радянський письменник» не барився з продовженням удало започаткованої справи.

Видана книжка безперечно добра, але...

Йй також бракує системи в датуванні зібраних публікацій. Тільки другий розділ — «Наші гості» — оснащений повністю датами. Під багатьма ж матеріалами інших розділів чомусь немає років написання, і від цього вони багато втрачають. Ось, приміром, замальовка «Сорок п'ятий переклад» — цікава історія сорок п'ятого перекладу «Заповіту», здійсненого подружжям Халдар з Індії, що побувало в Києві й відвідало музей Т. Г. Шевченка. Коли ж усе це сталося, так і не відомо.

У зв'язку з тим, що в книжці зібрано праці різних років, у ній трапляються через недогляд автора чи редактора, зайві повторення фактів і навіть окремих фраз. Про те, що в Болгарії почали перекладати з української мови ще 100 років тому, говориться в кількох місцях. Причому в статті, під якою нема дати (очевидно, 1970 р.) читаємо: «Історія перекладів з української тут (у Болгарії —

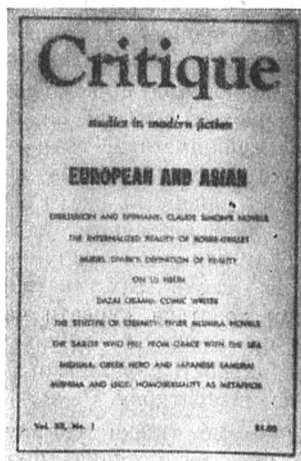
Г. З.) нараховує, щонайменше сто років», а в згаданому інтерв'ю з 1961 р. слова «Сто років ми любимо Шевченка» винесені навіть у заголовок. Коли ж все-таки з'явився в Болгарії перший переклад Шевченкового твору і якого саме, не сказано.

І ще кілька прикрих дрібниць: на стор. 21 написано Шара Каріч замість Каріг. Краківський тижневик помилково названий «Жиче літерацке» (треба «Жице»).

Однак, попри все це, появу книжки Любима Копиленка «На світових обширах» радо вітаємо, бо вона, передусім, викликає почуття гордості з міжнародних заслужених успіхів і перемог української літератури. Вона актуальна, потрібна і як зазначено в анотації (тепер вже правильно), «становитиме безперечний інтерес для всіх шанувальників нашого красного письменства».

Ганна ЗАЄЦЬ

НА РЕАКЦІЙНИХ ПОЗИЦІЯХ

Журнал «Крітік», Міннеаполіс (США), 1970 р.

Американський журнал «Крітік» («Critique») — «товсте», солідне видання, що виходить тричі на рік. Часопис претендує на широке охоплення тем і об'єктивну оцінку літературних творів. Справді, коло інтересів журналу широке: характеристика творчості європейських, американських та азіатських письменників, аналіз творів, рецензії, теоретичні статті. Розрахо-

ваний він на підготовленого читача — автори його репрезентують найбільші університети й коледжі США. Здавалося б, серйозний науковий журнал повинен давати безсторонню, науково обґрунтовану оцінку літературним явищам. Але...

Ціла серія статей в одному з номерів присвячена Семюелю Беккету — романісту. Особливо докладно аналізується один

з його останніх творів «Як це», що його автор статті Джек Шедоян називає новим досягненням письменника. Зміст роману в основному такий: по граючі повзе чоловік, повзе до іншого чоловіка, на ім'я Пім, який має його вбити. Пім же повзе до іншого чоловіка, на ім'я Бім, який має вбити Піма, і так без краю. По суті, це варіації на старі Беккетові теми. Ті самі невмотивовані вчинки, та сама незавершеність твору, та сама неможливість установити послідовність і зв'язок подій. Всі людські відносини Беккет зводить до «взаємин» жертви і ката, причому ролі їх весь час міняються. Дж. Шедоян визначає і основну ідею роману: знання неможливе, надія безглузда. Звичайно, поява роману симптоматична. Такі твори об'єктивно свідчать про кризу громадської свідомості, про кризовий стан буржуазного суспільства в цілому, і тут особливого значення набуває позиція письменника. Знайти зв'язок між суспільними явищами й ідеями та стилем митця — прямий обов'язок критика. Але Дж. Шедоян, не пошкодувавши місця на переказ змісту роману, робить дивний висновок, що творові властиві «блискауча форма і глибока концепція людського життя».

В іншій статті про Беккета Патріція Уайт відзначає, що його світ — «світ деградації», його герої — каліки, темні й самотні, «характери їх не розвиваються, конфлікти не знаходять розв'язання». Після ряду слухних зауваг чекаєш узагальнень, але критик утримується від них.

Такі ж хиби знаходимо і в статті Енн Трівізонно про стилістичні й композиційні особливості романів Беккета. Майже всі вони відзначаються «кільцевою» композицією. Прийом не новий в літературі. Ще Сервантес використав його в «Дон-Кіхоті». Герой кілька раз виїжджає з дому і знову повертається туди. Але коло його мандрівок робиться щораз ширшим, щораз значнішою стає постать Рицаря Сумного Образу. І за останнім разом герой іде у вічність, образ його виростає до велетенських розмірів, муд-

рий безумець Дон-Кіхот стає символом гуманізму.

«Кільцеві» романи Беккета не ведуть нікуди. Беккет вважає, що оскільки людина смертна, сенс її життя — ніщо. Тому знання непотрібне і недовсягне, боротьба — безглузда. Письменник використовує кільцеві композиції для того, щоб показати безсилля людини-піщаники, яка випадково потрапляє в світ. У романах Беккета немає соціального середовища, людина існує ізольовано від нього.

Творчість Беккета не раз привертала до себе увагу критики. Е. Трівіззонно не повторює своїх попередників. У статті багато тонких спостережень над стилем письменника, сюжетними й композиційними особливостями його романів, відступами від традиційної граматики й синтаксису. Але автор обмежується нічим не зв'язаними, хоч і дотепними зауваженнями, і замість глибокого аналізу читач має перед собою апологію крайнього формалізму.

Та зображувати людину поза суспільством і історією властиво не самому тільки Беккетові. Для французьких романістів Роб-Гріє та Клода Сімона, творчості яких присвячено кілька статей, це є основним творчим принципом.

Роб-Гріє — один з теоретиків нового напрямку в літературі. Висуваючи свій варіант «роману майбутнього», він дивиться на літературний персонаж, як на безглузду і застарілу схему, ставить вимогу взагалі усунути з мистецтва будь-яку психологію. Втілюючи на практиці свою естетику шозизму (від французького слова «chose» — річ), він пише романи, що являють собою докладні описи предметів, їх призначення, властивостей, розмірів, кольору тощо. На думку Роб-Гріє, світ «ані значущий, ані абсурдний. Просто він існує». І в цьому «просто існуючому світі» живуть герої, зовсім відірвані від дійсності. Автор статті про Роб-Гріє та його метод Дж. Занто з задоволенням відзначає, що письменникові «майже пощастило втілити на практиці ідею Флобера про «чистий роман», «роман,

створений з нічого». Персонаж, від імені якого ведеться розповідь, зв'язаний з навколишнім світом хіба що рипінням стільця в кімнаті у сусіда, вигадує історію, використовуючи речі, що їх він бачить перед собою: картину, скриню, стіл, пакет. Так, у романі «В лабіринті» розповідається про солдата, що блукає в засніженому лабіринті міста. В руках у нього пакет. Але кому і коли він повинен віддати його, солдат забув. Знов і знов повторюються марні розшуки. Все, зв'язане з історією, немовби відтато. Роб-Гріє позбавляє героя соціального обличчя, родинних зв'язків, манер, думок, навіть імені. Ще менш «значущі» люди, з якими стикається герой. Всі вони — мешканці штучного світу, який обрубав усі зв'язки з сучасним, минулим і майбутнім. Автор статті вбачає в цьому новаторство, не помічаючи, що людина в романах Роб-Гріє зливається з речами, опредмечується, сама перетворюється в річ.

«Найвизначнішим романістом сучасності» назвав Мортон Левіт Клода Сімона, іншого представника « нової школи » роману. Аналізуючи ряд романів Сімона, критик робить висновок, що основна їх тема — шукання героями сенсу в безглуздому світі; всі вони — зневірені ідеалісти, але не облишають шукань, хоч і розуміють, що вони марні. В своєму або чужому минулому герої Сімона шукають аналогії з сучасним, через минуле намагаються усвідомити дійсність. Тому старі родинні перекази, мотиви приречення відіграють таку роль у їхньому житті. І хоч, на думку автора статті, Сімон відрізняється від неороманістів тим, що «продовжує традиції роману», ця різниця дуже незначна. Аналізуючи твори Сімона «Вітер», «Трава», «Дороги Фландрії», «Палац», «Історія», Левіт начебто не помічає, що в них втілені істотні принципи нової школи, згідно з якими автор, сідаючи писати роман, мусить добиватись «відсутності» власної авторської особистості. Клод Сімон — людина, безперечно, талановита, хоча в його романах багато су-

перечливого. Та даремно було б шукати в статті Левіта серйозного аналізу цих суперечностей.

Хибність позицій багатьох авторів журналу особливо впадає в око, коли мова йде про твори, в яких штучне виключення особи з життя суспільства, з соціальних та історичних зв'язків призводить до особливо тяжких наслідків. У цих літературних творах людину підстерігає сила-силенна випадковостей, часом навіть фантастичних. Так виникають містичні романи з таємничими двійниками, спорідненням душ живих і померлих.

У творах англійського письменника Ньюбі переважає одна тема: зруйнування «я», розпад і оновлення душі. Герой роману «Подорож у глиб країни» Вінтер після смерті дружини спустошений і розбитий. Потрібна була ще одна смерть, щоб збудити в ньому згаслий інтерес до життя. Вінтера ні на мить не покидає думка про існування таємничого зв'язку між його життям і життям когось Райдера, якого він ніколи не бачив, про вплив Райдера на його долю. В романах Ньюбі рефреном звучить одна й та сама ідея: «Ми ніколи нічого не знаємо про самих себе... Це останнє, про що ми дізнаємось». На думку Ньюбі, в людині втілене надприродне, людина прагне пізнати його, прорвавши обмеженість свого «я», і усвідомлення можливості цього прориву стає її, людини, реальністю. Справжня ж реальність Ньюбі не цікавить. Критик аж ніяк не піддає сумніву концепцію автора, обмежуючись в основному з'ясуванням художніх особливостей творчості письменника, і лише натякає на його зв'язок з Ітсом та Джойсом.

Якщо Ньюбі виправдує надприродне психологічно, то Мюріел Спарк, творам якої присвятила невеличку статтю Енн Добі, без жодних застережень вводить у свої романи потойбічні сили. У Спарк одночасно існують дві реальності: звичайний, буденний світ, життя звичайнісіньких людей, і світ надприродного. Так, у романі «Утішники» головна героїня чує голоси, які провіщають

майбутнє. В романі «Мemento mori» лунають таємничі телефонні дзвінки нізвідки, вони відмолоджують одних старих людей і вкорочують життя іншим. У «Баладі про Пекхем Рай» діє надприродна істота в людській подобі. Дійсність у творах Спарк невиразна. Вона вважає, що світ людини і світ надприродного (бога) — частини однієї реальності, пізнати яку людина неспроможна. Вона може тільки сприйняти її. Можливо, надмір таємничого в романах пояснюється ставленням письменниці до релігії. Перехід в католицьку віру став, за словами критика, «справжнім початком її діяльності як романістки». І хоч Добі намагається довести, що «не можна вважати Спарк за католицьку письменницю, бо вона ніде не поважає і не моралізує», а католиків навіть робить негативними персонажами, через кілька рядків авторка статті суперечить собі, заявляючи, що «тільки християнство, на думку Спарк, веде до вдосконалення». І знов, як це вже не раз бувало в журналі, критик характеризує митця відірвано від реального життя, обмежуючись лише окресленням основної тематики Спарк.

Коли читаєш статтю Нікола-са Ейю, присвячену творчості недавно померлого американського письменника Едварда Льюїса Волланта, мимоволі спадають на думку всі згадані вище статті. Волланта цікавить питання: що таке життя? Для героїв його роману «Час людини» життя — кімната, повна спогадів про втрати. У романі «Лихвар» життя — людство, якому повсякчас загрожує смерть. У «Дітях біля воріт» світ — велика лікарняна палата, а людське існування — постійне перебування в катівні. Єдине, чого прагнуть його герої — забуття. Тож не дивно, що письменник вдається до християнської символіки. В одному з його романів світ уявляється героєві розіп'ятим Христом. Воллант прагне відтворити страждання людини в сучасному світі, шукає можливості «прориву» до людяності, прийняття реальності. В його романах багато плутанини, але в

них відчувається й біль за людину. Одне слово, критикові є тут над чим попрацювати, але Ейю, назвавши головні теми Волланта, вважає, що своє завдання він виконав. Знову ціла низка цікавих і кваліфікованих спостережень ніби зависає в повітрі.

Багато місця журнал «Крітік» приділяє аналізу творів тих письменників, чия творчість насичена символікою, письменників, які зображують людину жалюгідною, безпорадною, нездатною щось змінити, а часом і письменників одверто реакційних. Не випадково, звертаючись до японської літератури, «Крітік» зупиняється на творчості Юкіо Місіми, який учинив собі минулого року харакірі. Місіма був кумиром японських мілітаристів та ультранаціоналістів, він виражав погляди тих, хто мріяв про відродження ідеї «великої японської імперії». Демонстративне самогубство — це протест проти надто повільної, на його думку, мілітаризації країни. Які ж були естетичні принципи цього «володаря думок», як охрестила Місіму японська реакція?

Герої Місіми — люди з хворобливою психікою, які болісно переживають неможливість установити контакт із зовнішнім світом. Самотність людини і безглуздість світу — ось головна, щоправда, не оригінальна, тематика його творчості.

Щоправда, в одному з романів діють активні герої — група підлітків. Вони ненавидять те, що шанують їхні заможні батьки, ведуть розмови про недолугість людства і нікчемність життя. Лише себе вони вважають здатними «розбити нескінченний ланцюг табу, накладених суспільством». Починають ці юні «бунтівники» з виховання в собі витримки. Для цього вони чикрижать ножицями живе кошеня. Але цього їм замало. «Нам потрібна кров, людська кров!» — вигукують вони, потрібна для того, щоб «просочити цей блідий світ, бо він може засохнути». І тринадцятирічні хлопчакі вчиняють убивство. З точки зору Місіми вони мають рацію. Вони символізують «новий молодий світ» повоєнної Японії. Певно, ці озві-

рілі підлітки відповідали його ідеалові справжнього самурая, чий кодекс він і прагнув відродити в своїх романах.

Як же оцінюють критики творчі принципи письменника, його романи, сповнені крові, убивств, жорстокості? «Можливо, в наш вік знецінених цінностей ми знайдемо нову естетику в прекрасних страхіттях Місіми». «Місіма не вкладається в жодну з відомих категорій... Мабуть, до кінця його ніхто не зрозумів». Ось найхарактерніші оцінки творчості літератора-ретрограда. Ці захоплені відгуки, небажання зрозуміти суть світогляду і творчості письменника дуже характерні для журналу.

У журналі вміщено й статтю про роман Джозефа Хеллера «Параграф 22». У нас знають цей блискучий сатиричний роман. Автор змальовує огидне ество американської воєщини, її цинізм, фарисейство, кар'єризм. Майстерно використовуючи прийоми гротеска, Хеллер створив цілу галерею образів брехунів, спекулянтів, солдафонів, боягузів, шахраїв. Хоча цьому творові властива певна обмеженість, його справжнім позитивним героєм є нещадний, нищівний сміх. Та коли читаєш статтю Віктора Мілна про «Параграф 22», то стає цілком ясно, що автор її або не зрозумів роману, або не хотів зрозуміти. Значна частина праці присвячена порівнянню «Параграфу 22» з «Іліадою» Гомера. Облога Болонії порівнюється з облогою Трої, центральний персонаж — з Ахіллом, штабні офіцери — з олімпійськими богами, а Мілоу Міндербіндер та екстремовий першого класу Вінтергрін — з Мойрами, богинями долі. Можна погоджуватися чи не погоджуватися з трактуванням твору як роману-пародії на епос, але не можна прийняти концепцію автора статті, що основний стрижень роману — внутрішній конфлікт головного героя. Мілн намагається дати романові теологічне пояснення. Він твердить, що теологічна структура твору цілком відповідає протестантській доктрині: з одного боку, всі вчинки людини гріховні; з другого боку, людина повинна

бути активною. Тому, дезертируючи, герой робить моральний вчинок — він не хоче підкорятися своєму начальникові й діє активно, хоч водночас і грішить, як кожна людина, що робить будь-який вчинок. Так критик вихолощує зміст роману, ігнорує його сатиричну спрямованість, тим самим де-соціалізуючи соціально викривальний твір.

Журнал «Критик» не нехтує і питань теорії. Привертає увагу чимала стаття М. Пекхема, яка претендує на дослідження центральних проблем реалізму. Автор її — прихильник біхевіоризму, він заявляє, що, оскільки основна функція мови — спрямовувати і координувати поведінку людини, а кожний знак (під знаком він розуміє кожен твір мистецтва) викликає певний вчинок, то й кожен літературний твір є реалістичним. Судити ж про ступінь його реалістичності ми не можемо, бо, мовляв, об'єктивних критеріїв у нас немає. Так автор, а з ним і журнал, якому не можна відмовити в послідовності, приходять до заперечення реалізму в літературі.

* * *

Як бачимо, автори журналу виступають з досить сумнівних позицій, часто-густо вдаються до одвертої апологетики найреакційніших ідей, породжених капіталістичним суспільством.

Окремі ж об'єктивістські статті «ліберального» забарвлення становища не рятують — бо позиція страуса, який ховає голову в пісок, ще нікому не приносила лаврів.

Елла ШЕЙНКІНА

ПИСЬМЕННИЦЯ-

реалістка Габрієля Запольська належала до так званого натуралістичного напрямку в польській літературі. В її ранній творчості помітний вплив Золя і Мопассана, в яких молода письменниця вчилася спостерігати життя трудящих, виносити на світло денне вади й болячки тогочасного суспільства. Власне, на основі уважного вивчення життя, побуту, звичаїв різних соціальних верств Польщі кінця XIX — початку XX століття розвинувся і зміцнів творчий метод Г. Запольської, особливістю якого було гостро критичне ставлення до дійсності. У своїх драмах, повістях, новелах Г. Запольська з притаманним їй темпераментом викриває буржуазне суспільство, його аморальність і лицемірство. Майже вся її творчість спрямована проти привілейованих класів.

Г. Запольська — письменниця широкого діапазону. Творчий порив, прагнення прислужитися рідній літературі, бурхливий темперамент вели її у львівські, краківські і варшавські кам'яниці — від піддашся аж до підвалу. Вона добре знала актора з мансарди, службовця з четвертого поверху, купця — з третього, адвоката — з другого, домовласника — з першого, графа — з мезоніна, шевця — з підвалу. Детально була обізнана з чорним ходом, пральнею і бакалійною крамничкою, пансіонатом у сусідньому домі, театром. Знала Запольська і село, а також Париж, російських жандармів-держиморд і політичну еміграцію тих часів. Та чи не найбільшу обізна-

МОРАЛЬНИЙ СВІТ ДУЛЬСЬКИХ

ність вона виявила у сфері людської психології, зокрема жіночої. На сторінках її численних повістей живою шеренгою пройшли міщанки і графині, селянки і служниці, купчихи й актриси, лихварки і перекупки, студентки і кокотки... Погляд польської письменниці на суспільство не такий глибокий, як у Бальзака, але не менш широкий.

В «Людській комедії» Габрієлі Запольської на перший план виступає трагічна доля жінок, що стоять на різних шаблях суспільної ієрархії.

Сучасна письменниці епоха, коли яскраво виявилися ознаки розкладу і занепаду буржуазного суспільства, була сіра, безрадісна. Для характеристики одноманітного, безбарвного міщанського існування увійшов у вжиток термін «fin de siècle» (кінець сторіччя), що походить від назви роману Г. Запольської. Символом того часу став образ жінки, ув'язненої, кажучи словами Юліана Тувіма, «в страшних помешканнях», де жили «страшні міщани».

Письменниця викриває носіїв облудної буржуазної

моралі — дульських, буковських, жебровських, даумів. Ця тема чи не найповніше розкрита в романі «Каська-Каріатида» (1885). Тодішня критика вважала його одним з перших творів натуралістичного напрямку в польській літературі.

«Каська - Каріатида» — неабиякий творчий успіх Г. Запольської. Продовжуючи традиції Золя, вона виходила з тих самих позицій, що її французький товариш по перу. Якось письменниця зауважила: «Описую те, що бачу, те, що вражає моє серце своєю ницістю або ж... чаром правдивої поезії». А Золя твердив: «Картина, образ, який я малюю, являє собою уривок дійсності, такої, як вона є». У романі Г. Запольської розказано трагічну історію простої селянської дівчини, яка служить у панів Буковських. Каська гине, потрапивши в лабеті деморалізованого світу, де панують вовчі закони. У загибелі ж дівчини винні Буковські з їх нелюдською мораллю і розтлінне «панське» середовище.

Єдиним мірилом усіх цінностей в їхньому світі є гроші. Сила грошей безмежна. Навіть стосунки між родичами визначаються суто матеріальними інтересами. Однак і в цьому середовищі з'являються люди, для яких життя в задушливій атмосфері користоловства нестерпне. Таким є Водницький з роману «Каська-Каріатида», проте він — людина слабка, не здатна боротися з оточенням. А в образі Жебровського з роману «Сезонна любов» (1904) введений типовий «герой» капіталістичного світу, якого жорстока буржуазна дійсність позбавила всяких ідеалів і духовних поривань. На думці в нього лише одне: дістати грошей.

Продовженням роману «Сезонна любов» є «Тусьчина донька» (1907). У цьому творі знайшли відгук події першої російської революції 1905 року. Тут показана

Українське видання роману Г. Запольської «Каська-Каріатида».

ний один із синів подружжя Жебровських — Мундек, особистість якого формується під впливом товариша-пролетаря Тарнавича. Сини Жебровських захоплюються соціалістичними ідеями. Це вже серйозна тріщина у зведених дульськими споруді, тріщина, яка раніше чи пізніше приведе до її зруйнування, до загибелі проклятого світу.

Роман «Тусьчина донька» свідчить про те, що Г. Запольська прагне до глибинного дослідження соціальних процесів, які відбувалися на початку нашого віку. І хоч авторка розглядає їх у «нейтральному», побутовому та морально-етичному плані, вона виводить на сторінках свого твору польського пролетаря. Письменниця не розуміла історичної ролі цього класу, проте, буди митцем спостережливим і чутливим до нових віянь та явищ, не змогла обминути цієї могутньої суспільної сили.

Про польських робітників знаходимо згадки у написаному раніше драматичному діалозі «В Гірничій Діброві» (1899), що про нього надзвичайно прихильно відгукнувся Іван Франко. І хоч письменниця не пов'язувала відродження своєї нації з соціалізмом, для неї характерне зацікавлення «низами», з їх вічними проблемами праці, хліба, нормальних

життєвих умов. Протестуючи проти насильства над знедоленими, виступаючи за елементарні права для найбільш упошлених — жінок, правдиво змальовуючи тодішнє суспільство, Г. Запольська своєю творчістю служила назріванню соціальних змін.

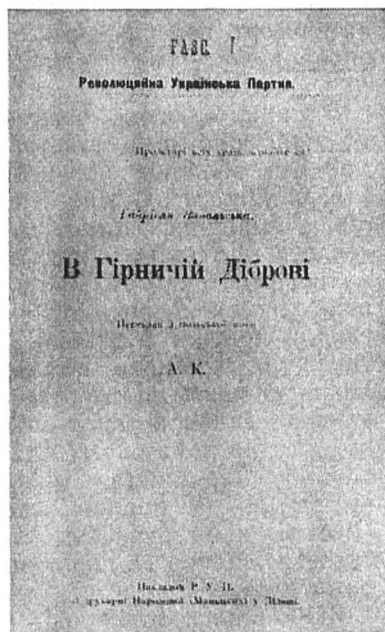
Картаючи вади розтлінного капіталістичного ладу, письменниця звертає особливу увагу на його «підпори» — паразитичні класи, що їх представники видають себе за поборників «великих принципів», насправді є носіями низьких інстинктів, егоїзму та егоцентризму.

Серед них поміщицтво, можливо, було Г. Запольській найближче, бо ж вона сама вийшла з цього класу. Проте, на відміну, наприклад, від Стефана Жеромського, який з явною симпатією і співчуттям змальовував шляхетські маєтки («Попіл», «Вірна ріка», «Провесін»), Г. Запольська розвінчує поміщиків, знімає з них ореол культуртрегерів, показує їхнє справжнє потворне обличчя («Малашка», «На порозі пекла», «Шмат життя», «Шаленість»).

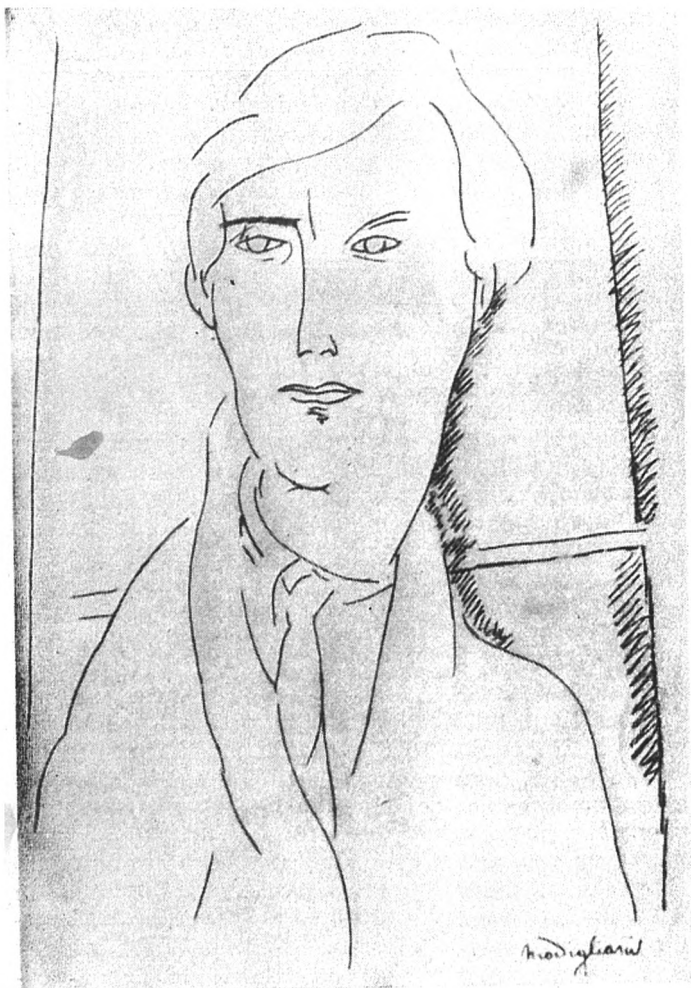
Аристократія змальована в романі «Заводій» (1895). Під блискучою зовнішністю галицьких аристократів письменниця добре бачила їхню порожнечу. Вони вже оджили своє і як соціальний прошарок просто зникають з арени життя.

В 1899 році Г. Запольська публікує роман «На порозі пекла». Твір написаний, як неодноразово підкреслювала авторка, на автентичному матеріалі. Критика зустріла його вороже, бо він прозвучав як виклик дворянсько-буржуазному суспільству. В ньому письменниця гостро критикує систему виховання, що калічить молоді душі. У «благородному» пансіоні, куди потрапляє героїня роману юна Стася, процвітає деспотизм, лицемірство, розпуста.

У «Янці» в критичному світі змальовані типові за-скнілі в класових передсу-дах представники шляхет-ства, яким протиставлені духовно багаті, повноцінні люди з пролетарського сере-довища. Дві протилежні життєві позиції, дві моралі репрезентують студент-соці-

Львів.

Автопортрет. 1918—1919.

«В путі життя, на середині саме...»

Данте,
«Божественна комедія».

Спадщина Модільяні чимала — близько трьох сот картин, близько тридцяти скульптур, малюнки, яких не перелічити. І це лише частина його доробку. У хвилини сумнівів він сам знищив багато своїх творів. Особливою бережливістю до його творчості не відзначалися й Сучасники. Не випадає обвинувачувати господарів бістро й домовласників, з якими він розраховувався своїми роботами, за недостатню увагу до їхньої подальшої долі, коли навіть один із найвидатніших художників нашого часу, якимось, не маючи під рукою полотна, написав свій кубістський натюрморт поверх картини, подарованої йому Модільяні.

Він приятелював з багатьма нині відомими майстрами. Він залишив портрети Рівери, Пікассо, Сутіна, Кіслінга, Ліпшиця. Проте так сталося, що ніхто з них не написав його самого (малюнок олівцем Дерена чи не єдиний портрет Модільяні). Визнання прийшло до художника разом зі смертю, і першою даниною йому став похорон на паризькому кладовищі Пер-Лашез, такий урочистий та пишний, що Пікассо, який був там, міг сказати: «Тепер за нього відомстили».

Якщо вірити Бодлерові, то «рідко свіжа й знаменита могила не стає ареною скандалу». Могила Модільяні

АМЕДЕО МОДІЛЬЯНІ

стала ареною триумфу. Прикра неувага до нього за життя після його смерті замінилася пильним інтересом до всього, що пов'язане з його ім'ям. Найбільші музеї світу купували роботи митця за величезні суми, хоча ще зовсім недавно його найближчому другові Леопольду Зборовському лише зрідка щастило продати їх, і ціна за картину звичайно не перевищувала 15 чи 20 франків. Про Модільяні почали писати статті, книжки, навіть романи. Його сучасники прагнули надолужити прогання, а то й виправдатися за свою непрозорливість. Може, тому їхні спогади найчастіше набирали форми легенд, тим більше що зовнішній бік життя художника давав для цього привід, починаючи з дитинства.

Амедео Модільяні народився 12 липня 1884 року в Ліворно, коли його батько,

Фламініо Модільяні, комерсант-невдаха, розорився, оголосив себе банкрутом і колиска дитини стала єдиним острівцем порятунку пожитків сім'ї. (За традицією, яка має в Італії силу закону, ложе новонародженого недоторкане навіть для страхових чиновників, що описують майно).

Якщо матеріальний рівень сім'ї, де він ріс, був значно нижчий того, що вважався нормою в їхньому середовищі, то її інтелектуальне життя набагато перевищувало цю норму. Мати художника — Євгенія Гарсен, походила з роду відомого філософа Спінози. Образ умілого гранувальника алмазів, який, однак, прославився блиском свого розуму, був незримо присутній в убогій квартирі на околиці Ліворно. Мати Модільяні любила поезію, перекладала вірші, написала роман англійською

мовою. Про непересічність її натури можна судити хоча б із прозорливого запису в щоденнику: «Його вдача ще не сформувалася... Доведеться зачекати, щоб побачити, що криється в його душі. Може, художник?» Амедео, її четвртій і наймолодшій дитині, тоді було одинадцять років, і особливих нахилів до живопису хлопчик ще не виявляв. Зате як він слухав твори Данте, що їх йому читала мати! Данте на все життя залишився його ідеалом, високим і прекрасним.

Чотирнадцять років під час тяжкої хвороби він марить Флоренцією словами Аліг'єрі. По видужанні мати везе його туди. Там народився митець Модільяні. У Ліворно він повернувся художником, хоч мав ще тільки починати з азів цього нелегкого ремесла. Мати віддає його до найкращого в їхньому місті живописця — Гуільєльмо Мікелі. Ось ще один запис у щоденнику Євгенії Гарсен від 10 квітня 1899 року: «Дедо занедбав лицей і не займається нічим, крім живопису. Це самозабуття мене зворушує. Вчитель ним задоволений... Мені здається, що, провчившись лише 3 чи 4 місяці, він малює непогано, а рисує просто добре». Роль Мікелі у житті Модільяні, очевидно, була не більша від тієї, яку відіграє скромний гувернер, навчаючи азбуки майбутнього великого поета. Через два роки перший спалах туберкульозу примушує Амедео перервати навчання в Мікелі і виїхати на Капрі.

Лише через шість років він потрапляє до Парижа, куди художники на початку ХХ століття поривалися так само, як колись їхні колеги — в Італію. Біографія Модільяні відрізняється від біографій більшості його сучасників тим, що вона поєднала обидва шляхи творчого паломництва, і перше ніж опинитися на Монмартрі, він закінчив Флорентійську Академію мистецтв, потім навчався у Венеції та Римі. Він

Віолончеліст, 1909.

«пережив» Італію, не думаючи про Париж, певніше, не цікавлячись ним.

Від допаризького періоду збереглося кілька листів Модільяні до його ліворнського друга, написаних між 1900 і 1903 роками. Читаючи їх, не можеш забути того, що знаєш про подальшу долю художника. Можливо, тому впадають у вічі фрази: «Лише страждання підносять душу... Правду мені відкрила краса Рима... Той, хто не може все почати заново, все зайве від себе відкинути, — не людина, а буржуа, нероба...» Ці слова — кілька рисочок духовного обличчя Модільяні тих років, коли Флоренцію, Рим, Венецію, батьківський дім, нарешті, саме сонце Італії йому мав замінити Париж. Він прибув сюди в січні 1906 року. Тут він вступив в одну із студій — майстерню Колароссі, де кожен, хто хотів, міг за невелику плату займатися живописом. Він найняв мансарду в центрі Монмартра, купив манчестерські штани, червоний шарф і капелюх із загнутими крисами. Але цю браву форму Монмартра Амедео носив як неслівний новобранець, що ночами проливає сльози над материними листами. Він опинився не тільки в іншій країні, але наче в іншому шарі культури. На нього відразу звалилось усе, що десятиліттями потрясало Париж. На кожному кроці Модільяні відчував, що те, на чому він був вихований, береться тут під сумнів. Він повинен був усе почати спочатку, зректися минулого — провінційного побуту Ліворно, устоїв сім'ї, давніх учителів. Це його нове Я народжувалося в муках. Він не міг поступитися класикою, на якій зріс, і разом з тим був відкритий для своєї доби і жадав прилучитися до неї.

Майже всі живописні твори Модільяні, починаючи з перших паризьких робіт, належать до жанру портрета. Що це, як не пильний інтерес до сучасності й сучасни-

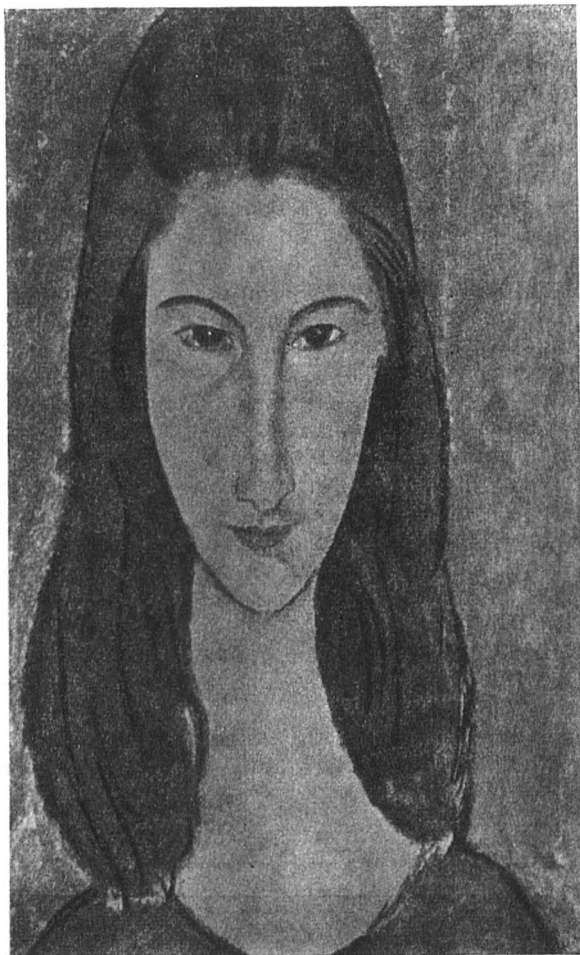
ків і не вірне наслідування гуманістичних традицій? Адже в часи дебюту художника портрет переживав глибокий занепад і серед колег Модільяні не було жодного митця, який би цілковито віддав себе портретному жанрові.

Модільяні стає «проклятим художником», одним із тих, хто не знав ні протекції коронованих меценатів, ні зацікавлення буржуазного стану, хто не мав навіть одностороннього. Його контакт із світом обмежується лише тим, що він поділяє почуття людей, яких малює.

В його ранніх роботах романтично бурхливий колорит сплавляє воедино модель і таємничий живописний фон. На обличчях — кольорові тіні, що надають портретованим поетичної загадковості. Їх хочеться назвати незнайомками і незнайомцями. Та ось поступово,

від картини до картини, в мальовничому мареві виразніше проступає обрис лиця й рук, постаті набувають об'ємності, відокремлюються від фону. Думка художника остуджує стихійний порив його почуттів. Творча інтуїція починає входити в річкіше живописної системи. Дистанція між митцем і моделлю зменшується. Довільність враження дедалі частіше поступається місцем психологічному аналізу. Але й тепер Модільяні поетизує свою модель. Втім, ця поетизація не має нічого спільного з прагненням ідеалізувати її. Вона виявляється в особливій ліричній бережності до духовного світу портретованого.

Вже з 1907 року Модільяні починає виставляти свої роботи в «Салоні незалежних». Проте його картин не помічають ні публіка, ні ху-

Портрет Жанни Ебютерн 1918.

дожники, яким він видається старомодним. Лише в 1910 році преса порушила мовчанку — ім'я молодого митця спочатку згадав художній критик Сальмон, потім сам Гільйом Аполлінер, хоча для цього новатора, прихильника кубізму, що відкидав академічні канони і навіть відмовився в поезії від розділових знаків, Модільяні був надто традиційним.

1907—1914 роки — період, коли митець дедалі частіше віддає перевагу скульптурі перед живописом. Скульптура Модільяні — тема надто спеціальна. Тут зазначимо лише, що захоплення цим жанром згодом відіграло велику роль у його живописі. В ті часи русійною силою творчості багатьох художників було бажання поновому відчувати структуру предмета і фігури. У кубістів це бажання абсолютизувалося і доводилося до логічного кінця — вони прагнули передати форму відразу, з усіх боків. Об'єм розкладався на складові елементи і розпластувався, знищувався. У Модільяні ж процес відтворення об'єму «в усіх вимірах» і «відразу з усіх боків» відбувся у природній для нього галузі — скульптурі. Форма при цьому не тільки не розпластувалась, а набувала граничної виразності. Важливе й інше — 25 скульптурних робіт Модільяні, які збереглися (майже всі це — голови, виконані в камені), свідчать про те, що тут реалізувалися його пошуки гармонійної цілісності образу, в кінцевому підсумку — людського ідеалу. Крім того, саме у зв'язку зі своєю скульптурною творчістю він особливо уважно вивчає негритянську пластику. Великий синтез ідей і форм, що досі здавався йому надбанням лише європейської культури, постав перед ним в іншій подобі — у негритянських статуетках і масках, страхотливих і прекрасних, де портрет одночасно є фетишем, де глибока думка виражена де-

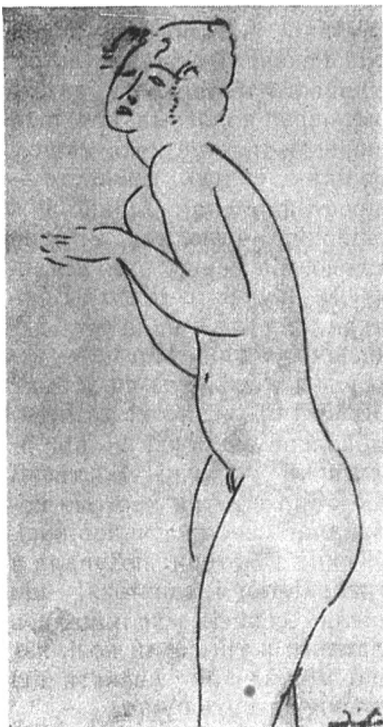
коративно, майже орнаментально.

На межі 1914—1915 років Модільяні покинув скульптуру. Він зробив це природно, як людина розлучається з юністю, щоб увійти в зрілість. Та й самі його скульптурні твори несуть у собі привабливість юності.

Говорячи про Модільяні-живописця, слід зазначити також, що він був одним з найкращих рисувальників нашого віку. Він рисовав безперервно — в кафе, на бульварах — артистів, циркачів, відвідувачів кафе чи просто перехожих. Тепер кожен його рисунок, що зберігся, — музейний експонат чи гордість колекціонера. Тоді він найчастіше розплачувався ними за склянку вина або дарував, одриваючи од блокнота, як банкір чеки. Рисунки Модільяні — портрети і начерки фігур — зроблені чистою контурною лінією. Вона, як правило, така тонка, що більшість рисунків важко репродукувати.

Отже, тонка, майже безперервна лінія на одному віддиху, яка в русі своєму усуває все другорядне, передає

Маленька ню. 1918.

найінтимніші нюанси схожості з натурою і водночас вражає стриманістю. В ній угадуються абсолютне опанування класичного рисунка і разом з тим відхід од канонічних правил. Графічна чистота його аркушів дещо нагадує рисунки Енгра — ті портрети олівцем, що їх художник робив замолоду у Флоренції та Римі, заробляючи ними на прожиття. Вони виконували тоді роль фотографії, а його замовцями були іноземці, що приїздили до Флоренції. Перед художником, який казав, що навіть дим можна передати лінією, ставилися дві вимоги — схожість та швидкість, і він досяг у володінні лінією справжньої досконалості. На контрасті змодельованого, детально прорисованого обличчя і побіжно, площинно-виконаної фігури Енгр створив новий жанр рисунка — «незакінчений портрет». Ця «незакінченість» є проявом артистичної свободи в тлумаченні натури.

Очевидно, насамперед графічний хист Тулуз-Лотрека заповнив Модільяні, і на всьому паризькому Олімпі він одразу ж вирізняв його. Але водночас Модільяні відштовхнула загострена, навмисна гротесковість Лотрека. І все-таки, якщо спробувати визначити місце графіки Модільяні в історії мистецтва, знайти творчих «предків» художника, з якими його зв'язують певні риси «фамільної» схожості, простежити його мистецький родовід, то ми прийдемо від Лотрека до його кумира — Дега, а від того — до його кумира і вчителя — Жана Огюста Домініка Енгра.

Лінія та умовний простір аркуша — найаскетичніший варіант графіки, її самостійні, незалежні від живопису володіння Модільяні охороняв з завзяттям одержимого. Його лінія гранично тонка, а фон — завжди аркуш паперу, та й годі. В цьому звуженні можливостей графіки була певна обмеженість, але в цьому ж і джерело всіх його досягнень.

Він користується тут лише лінією, але вона не однозначна. Виразністю своєю вона зуміла надолужити і життєвий трепет світлотіні, і красу графічної плями. Лінія в бігу своєму усунула все другорядне в обличчі й постаті, перетворивши зовнішність людини у велику неповторність образу.

Картин Модільяні ніхто не купував, окрім помічника адвоката і водночас торговця картинами П'єра Анжелі (той недобачав, і Модільяні казав: «У мене лише один покупець, та й той сліпий»). Однак і Анжелі платив переважно не франки, а сантими. Гордість не дозволяла Модільяні писати додому про безгрошів'я, а уявлення про артиста, основане на ренесансних традиціях, виключало для нього можливість заробляти на прожиття чимсь іншим, крім мистецтва.

Майже кожен біограф художника відзначає, що з моменту його зустрічі з Жанною Ебютерн для Модільяні почалося нове життя. Можливо правильніше сказати, що почалася його «Vita nova», бо тоді перетялись лінія його життя і слід його мрії, нав'язаної колись Данте. Йй було 19 років. Позналилися вони на костюмованому балу в художній академії Колароссі, де вчилася Жанна, і з того дня він з нею не розлучався.

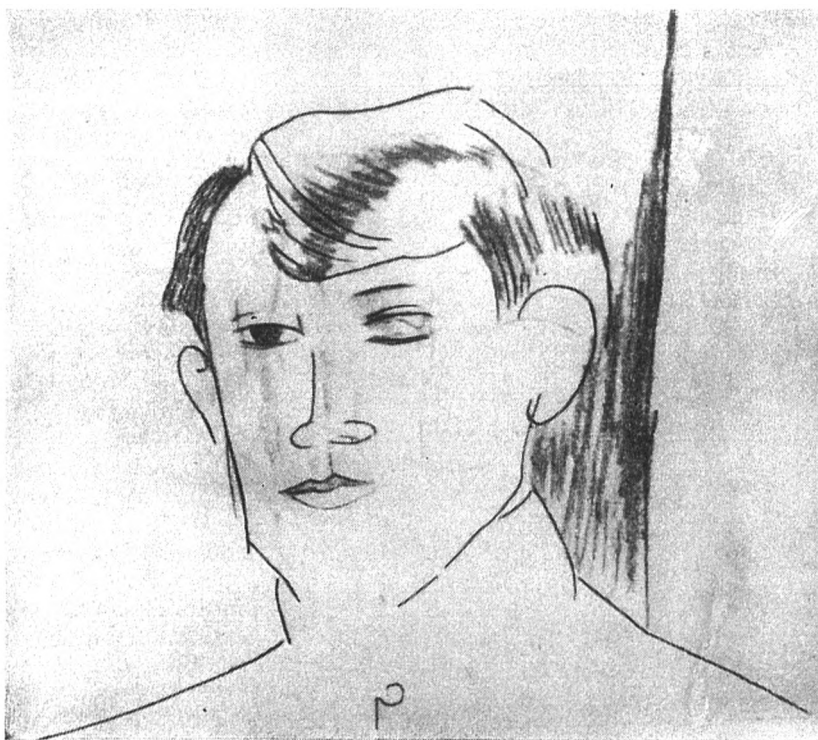
«Вона явилась прибрана в найшляхетніший шарлатовий колір, лагідний та голий, прикрашена й опасана, як личило її молодесеньким літам»

(Данте, «Vita nova»).

Іхній шлюб не був зареєстрований, але Модільяні завжди називав її своєю дружиною. Вони зустрілися в липні 1917 року. Через рік вона народила дочку Жанну.

Понад двадцять п'ять її портретів, написаних Модільяні, відтворюють її тендітне, готичне обличчя.

«О пілігрими, ви йдете поволі,
Замислившись про
нетутешній світ,

Пабло Пікассо. 1915.

Показує знеможений ваш вид,
Що дальній шлях вам ліг на суходолі»
(Данте, «Vita nova»).

Від ранніх портретів, де вона зображена з копицею рудого волосся, то розпущеного по плечах, то прибраного в шиньйон, в одязі, зітканий із дорогочінних ліній пензля Модільяні, до останнього її портрета, де вона, перед пологами, навхрест перев'язана хусткою, мов селянка, сидить врочисто — простонародна, більш ніж жіночна — людяна, — одне слово, від першого до останнього портрета Жанна Ебютерн постає в єдиному душевному стані. Що це — зосередженість, сум чи втома? Якщо і втома, то не та незадоволена знемога, що відбилася на обличчі Гортензії Сезанн, яка так неохоче позувала своєму чоловікові. Жанна Ебютерн позувала з готовністю, і здається, що після сеансів залишалась надовго в тій самій позі, якщо можна так назвати цю зупинену мить буття.

«...її ясна й свята краса
осяла небеса
вогнем любові...»
(Данте, «Vita nova»).

Заради Модільяні вона порвала зі своєю сім'єю. Ні батько її — державний чиновник, ні мати, щира католичка, ніколи не змогли б зрозуміти її кохання до «цього проклятого художника». Вони не змогли простити їй навіть її смерть, коли вона, вагітна другою дитиною, повернувшись з лікарні, де на її руках умер Модільяні, на світанку наступного дня викинулася з вікна батьківської оселі. Просто пішла слідом за Модільяні, як ішла за ним майже три роки. Тільки цього разу то була смерть. Її мати заборонила внести тіло дочки в дім, і його поклали в майстерні Модільяні на вулиці де ля Гранд Шом'єр. Батьки не дозволили поховати Жанну разом з Модільяні. І лише через кілька років її прах з кладовища Баньє перенесли на Пер-Лашез, у могилу Модільяні.

«Вона померла, наша
Бєатріче!»

І розповідь про наглу
смерть її
Така, що змусить кожного
ридати»
(Данте, «Vita nova»).

Навіть із небагатьох, переважно графічних робіт Жанни Ебютерн, які збереглися, можна судити про її природний талант. Але є й інший доказ цього: щедрість, з якою вона віддала себе Модільяні, розчинившись у його творчості, як муза, модель, дружина. Він здобув її визнання тоді, коли його не визнавали інші. І, може, в упевненості, якої набув він в останні, найплідніші роки свого життя, була чимала заслуга Жанни Ебютерн — боттічеллієвої мадонни, як її часто називали.

Ім'я Боттічеллі якось саме собою зринає в пам'яті, коли бачиш картини Модільяні. Є певна співзвучність у світовідчужанні обох художників, в особистому поетичному погляді на світ, у сумній мрійливості, тендітності, душевній незахищеності. До певної міри схожі й творчі біографії двох майстрів.

Свою відособленість Модільяні сприймав хворобливо, часом — трагічно. Модільяні не зблизився ні з фовістами, чиї картини йому здавалися безформно грубими, ні з кубістами, світорозуміння яких було йому не тільки чуже, але й вороже. Северіні, його земляк, марно намагався залучити його до футуризму. «Футуристи не дивляться на людину, як на центр всесвіту. Вони можуть порівнювати людські страждання з електричною лампочкою. Це не тільки нелюдяно, а й безглуздо», — говорив Модільяні. Він не підписав їхнього маніфесту. Існує думка про зв'язок Модільяні з експресіоністами. Внутрішня експресія його живопису, стримувана і від цього ще більш напружена, справді зближує

художника з ними. Як і вони, Модільяні гостро переживав ворожість буржуазного світу людині. Але живопис експресіоністів схожий то на стогін болю, то на зойк відчаю. Поряд з їхньою несамовитістю Модільяні може видатися байдужим до долі людини. Зате, на відміну від експресіоністів, в той час, коли здавалося, світ деформувався, розпадався на частини, мов предмети на кубістських полотнах, Модільяні мав мужність бути «старомодним», мріяти про гармонію і, всупереч навколишній дійсності, вірити в цінність людської особистості. Колись творчість Боттічеллі вважали не сучасною, більше зв'язаною з готикою, ніж перейнятою ідеями Ренесансу. Минули століття. Тепер поетична образність Боттічеллі, яка здавалася сучасникам байдужістю, розкриває його час так, як це, може, і не вдалося багатьом його авторитетнішим колегам.

Пізній, найплідніший період творчості Модільяні починається в 1915 році й обривається в 1920, разом із смертю художника. Його живопис тепер вміщує в собі і монументальну узагальненість його скульптури і натурну гостроту його графіки. Дійсність і мрія зімкнулися. Це відбилось у портретних моделях художника. Світ митця обмежений, навіть тісний. Його герої замкнені у порожніх кімнатах із наглухо зачиненими дверима. Вони відділені од природи, ізольовані від стихії предметів, одірвані одне від одного. Здавалося б, погляд художника на навколишній світ звужений, але він і сфокусований. У кожній моделі майстер простежує лише ту мить, коли, відійшовши від буденного, людина прагне осягти таємницю життя. Це стосується навіть дітей, яких

так часто малював Модільяні. Платтячко, стрічечки, зворушливий жест, ніжні й м'які поєднання кольорів відтворюють наївний світ раннього дитинства. Наївний, але не безтурботний. Питання чи докір — у широко розкритих, не подитячому насторожених очах.

Видовженість пропорцій, таку характерну для робіт Модільяні, нерідко подибуємо і в давньому мистецтві. Навіть Енгрові закидали, що в його «Великої одаліски» принаймні на два хребці більше, ніж треба. Але для Модільяні витягнутість обличчя й постаті є вже не тільки одним із виразових моментів, які збагачують образ, а й способом у матеріально зримій, відчутній формі передати невідчутний за своєю природою духовний світ людини.

Одухотворюючи форму видовженістю пропорцій, Модільяні разом з тим не руйнує тілесності — навпаки, підкреслює і виявляє її. Лебедина шия в його жіночих портретах сприймається як поетична метафора. Шия підносить голову, мов антична колона свою капітель, підкреслюючи цим архітектонічну ясність постаті.

У пізніх роботах Модільяні портретна позачасова маска чимраз частіше поступається місцем перед живою безпосередністю сприйняття моделі. В останній його роботі — портреті грецького композитора Маріо Варвогліса досконалий, несхибний пензель художника стає вже не тільки віртуозним, а й задушевним.

Портрет Маріо Варвогліса залишився на мольберті в майстерні Модільяні, коли його повезли в паризьку лікарню Шаріте, де він через два дні помер від туберкульозу. Його остінні слова були: «Італіє, любя Італіє!»

Інга КАРЕТНИКОВА

АВСТРІЯ

Дослідники спадщини Йогана Штрауса вважали, що досі ще не знайдено принаймні сто вальсів ушлявленого композитора. Нещодавно працівникам Віденської державної бібліотеки вдалося розшукати рукописи дев'яти його невідомих вальсів. Перше знайомство з рукописами засвідчило, що це оригінальні твори, написані композитором у різні періоди його творчого життя. Новознайдені твори Штрауса, за традицією, виконуватимуться віденським симфонічним оркестром в річницю з дня народження композитора.

АНГЛІЯ

«Найбільшою кризою британського театру» називає газета «Таймс» нинішню ситуацію в театральному мистецтві Англії. Причини кризи, на думку газети, полягають у тому, що в країні більшість театрів—приватні, позбавлені будь-яких державних дотацій і допомоги. Нині в Англії не менше половини акторів театру і кіно фактично безробітні.

«Громідськість», — пише «Таймс», — глибоко співчуває нашим акторам, але, на жаль, вона позбавлена належних матеріальних засобів, які могли б зарадити справі».

АРЄ

Минулого року відомий єгипетський митець Мохамед ель Шаараві Абдель Вахаб дістав за свої художні вироби з кераміки першу нагороду на міжнародній виставці у Венеції. Чимало творів талановитого митця виставлено тепер у Каїрському музеї. За відгуками преси АРЄ, художник оригінально продовжує давні традиції єгипетської кераміки. Він вчить багатьох молодих митців, керує спеціальним класом у Вищій школі образотворчого мистецтва в Александрії.

ФРАНЦУЗЬКІ МИТЦІ ПРО В'ЄТНАМ

Учасники цієї мистецької групи називають себе «Молоде мистецтво». Вона об'єднує французьких художників, чий твори можна побачити здебільшого не в спеціальних картинних галереях і салонах Парижа, а в робітничих клубах, в приміщеннях місцевих організацій Комуністичної партії Франції, в меріях, на чолі яких стоять комуністи. Нова експозиція членів групи, названа ними «Хай живе в'єтнамський народ», засвідчила, що це бойове образотворче мистецтво віддане на службу передовим ідеям нашого часу. Саме такими словами характеризує виставку газета «Юманіте діманш».

24 роботи, представлені на виставці, дають уявлення про два світи, які зішлись тепер на в'єтнамській землі: нове життя, соціалістична дійсність у Демократичній Республіці В'єтнам і режим поневолення, імперіалістичного панування — на півдні країни, де править сайгонська кліка і хазяйнує імперіалізм Сполучених Штатів.

«Кожна з усіх двадцяти чотирьох робіт, — пише «Юманіте діманш», — це свідчення глибокої симпатії авторів до в'єтнамського народу, до його визвольної боротьби. Художники виступають з твердими політичними оцінками, висловленими виразною мовою їхнього пристрасного мистецтва. Партійність митця тут не викликає ніяких сумнівів, вона в кожній рисі зображуваних ним людей, в кожній деталі».

Найвищої оцінки удостоїлися роботи художників Франсіса Біра, Жі-

Франсіс Біра.

Хо Ши Міна.

ля Аллю, Жака Спадарі, які представили на виставку портрети Хо Ши Міна, Фам Ван Донга і Ле Зуана, портрети, що є водночас картинами життя в ДРВ.

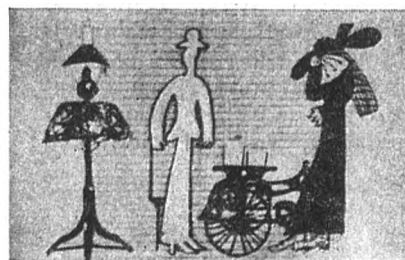
Виставлена спочатку в Парижі, виставка «Хай живе в'єтнамський народ» експонувалася також у Бельфорі, Бурк-ан-Бресі, Нансі та інших містах Франції.

ТРИУМФ МОЛОДОГО МИСТЕЦТВА

Другий болгарський фестиваль мультиплікаційних фільмів знайшов відгук у серцях наймолодших шанувальників «живих малюнків» і дорослих глядачів.

Аналізуючи найбільш зрілі фільми серед представлених на фестивалі, рецензенти відзначають як найважливішу їх якість — синтез новітнього з фольклорним, зв'язок із споконвічними традиціями народної казки і разом з тим тактовне використання сучасної стилістики.

Чудовий зразок такого органічно-

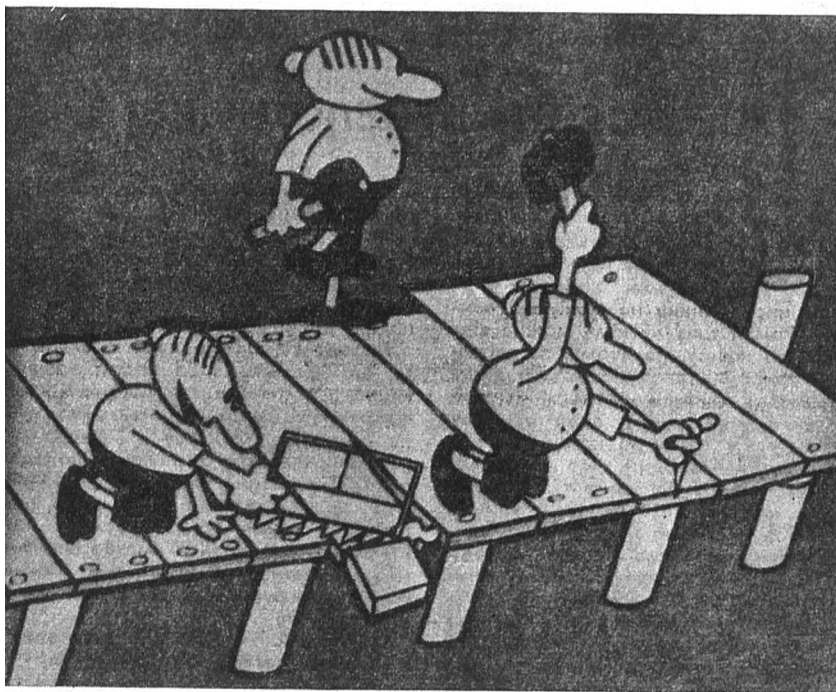

«Спадноемці».

«Прометей XX».

го поєднання являє собою фільм Донева «Трое дурнів». Він створений за мотивами народного анекдота і розповідає про трьох просто-сердих диваків, які то пробують зрушити з місця тінь од дерева, то зводять міст до середини річки. Проте Донево Донева не ставить собі на меті потішити публіку пригодами простаків, він вимальовує цілісний соціально-психологічний тип з його характерними рисами: наївною добротою, щирою зичливістю, симпатичними лінощами, невмінням

«Трое дурнів».

швидко зорієнтуватися в новій обстановці тощо.

Вдало використані фольклорні елементи і в іншому фільмі Донева «Веселуни». Ритмічна структура його тісно пов'язана з ритмом народної музики — тієї бурхливої стихії, де знайшли свій вираз палкий темперамент, щедра вдача, широта душі болгарина.

Болгарська критика не без підстави вважає Донева найвидатнішою фігурою в мультиплікаційному кіно останніх років. Це митець неабиякої майстерності, дотепний художник з багатою уявою.

«Прометей XX», що належить майстрові мультиплікаційного кіно Тодору Динову, розповідає нам про складну й суперечливу долю духовних цінностей, створених людським розумом, про незгасний потяг до нових відкриттів, який живе в серцях Прометевих усіх часів.

Д. Перонський в «Історії без слів» висміює нетолерантність, суперництво, утилітарність: музи, захоплені суперечкою про те, кому належати митвір їх спільної праці, не помічають, як його спокійно з'їдає порося.

Найбільш концентрований вияв проблема творчості знайшла в «Мелодрамі» Івана Андонова. Фільм цей являє собою памфлет, спрямований проти згубного для особистості художника споживацького практицизму, і разом з тим, оскільки конфлікт відбувається в родині героя-живописця, — іронічно-гірку оповідь про одвічну суперечність між прозою побуту і піднесеною уявою митця.

Утилітарний підхід до життя критикує Іван Андонов у кіномініатюрі «Мураха, справжня мураха». Зачіпає

БОЛГАРІЯ

«Трое із запасу» — тан називається новий фільм режисера Зано Хескіна, знятий за сценарієм Павла Вежинова.

Фільм переносить нас у дні другої світової війни. Бойова солдатська дружба, боротьба проти фашизму — головні теми нової кінострічки.

Кадр з фільму «Трое із запасу».

«Людина і праця» — під такою назвою експонувалася виставка живопису, графіки і скульптури в Софії. Як відзначає газета «Отечествен фронт», виставка продемонструвала глибокий інтерес болгарських митців до людей праці. «Ті, кого ми бачимо в творах наших художників, — пише газета, — це новий робітничий клас Болгарії, це люди, які здійснюють трудові подвиги, будують нове суспільство. Вони варті уваги митців. І радісно відзначити, що митці спромоглися побачити цих людей не лише зовні, а й глибоко проникнути в їхній внутрішній світ».

ІСПАНІЯ

Герої поеми іспанського поета Алонсо де Ерсілья «Араукана», епічного твору, що розповідає про боротьбу чілійських аборигенів проти колонізаторів з Піренейського півострова, незабаром оживуть на екрані.

Від створення поеми минуло вже чотириста років, але події, оспівані в ній, так само хвилюють наших сучасників, свідків нещадного гноблення Індіанського населення. З глибокою любов'ю вимальовує автор образи відважних арауканів, Індіанців одного з численних гірських племен у Чилі. Вони зуміли вистояти перед натиском колонізаторів, навіть змусили їх у 1641 році визнати річку Біо-Біо за

північний кордон території незалежних араукан. Так виникла Фронтера — єдина в своєму роді індіанська республіка.

Режисер фільму Хуліо Коль у своєму інтерв'ю сказав, що завжди прагнув відтворити на екрані «Араукану» — цю латиноамериканську Одіссею.

Головну роль в «Араукані» виконує Франсіско Рабаль. У фільмі бере участь відома іспанська актриса Лючія Бозе.

ІТАЛІЯ

Кінорежисер Джілло Понтекорво розпочав зйомки фільму «Роза» — про Розу Люксембург. Головну роль режисер запропонував відомій американській актрисі Джейн Фонда. Артистка, яка бере активну участь у прогресивному русі в США, спрямованому проти війни у В'єтнамі, расизму та інших проявів імперіалізму, даючи згоду зніматися у фільмі Дж. Понтекорво, заявила. «Зіграти таку роль — це велика честь для мене. Мені дуже хотілося б, щоб у створеному мною образі Розі Люксембург люди побачили також її сучасних сестер, таких, як Анджела Девіс, як героїні В'єтнаму, як жінки Анголи».

КУБА

Молодий кубинський письменник Рауль Масіас став одним з лауреатів премії «Наса де лас Америкас». Нагороду він дістав за драму «Хірон — справжня історія бригади 2506». В основу п'єси покладена перемога кубинського народу на Плайя-Хірон у квітні 1961 р. Тепер Масіас працює над романом і збірною оповідань.

НДР

Видавництва «Нойс лебен», «Грайфен» і «Міттельдойче» спільно випустили альманах, складений з перших творів молодих письменників. Віднині подібні альманахи видаватимуться кожні два роки. Як зазначає тижневик «Зоннтаг», всі три видавництва ведуть велику і корисну роботу з літературними початківцями. Крім прозового альманаху, передбачається видавати і альманах поетичний, також з творів молодих авторів.

«Слово має прокурор» — так називається серія телевізійних фільмів, перший з яких, «Анатомія одного випадку», вже почав демонструватися. Ідеться про художньо-документальні твори, присвячені боротьбі органів державної безпеки, внутрішніх справ, прокуратури і суду НДР проти агентів ворожих розвідок, контрабандистів.

цю проблему і Іван Веселинов у своїх «Спадкоємцях». Іван Веселинов, художник з багатим стажем у жанрі мультиплікаційного кіно, створив уже три самостійні фільми, глибоко індивідуальні за стилем. Це «Канатоходець», дотепний анекдот, що був дебютом митця, «Диявол у церкві»

відзначений на фестивалі премією — сатира проти святенництва, і останній його твір — згадуваний вже «Спадкоємці».

Фільми, показані на фестивалі, свідчать про зрілість молодого мистецтва болгарського мультиплікаційного кіно.

«ПРОЩАННЯ З ПАРЛЕРОМ»

Вольфганг Його широко відомий своїми романами і повістями «Сопілка чабана», «Кінець полону», «Шлях з самотності» та іншими прозовими творами. На сторінках «Всесвіту» (№ 4, 1965 р.) друкувався роман В. Його «Пощади не буде».

Письменник завжди звертається до важливих проблем сучасності. Провідна тема більшості творів Вольфганга Його, як визнає сам автор, — «нешадний розрахунок з фашизмом». Цій темі він залишається вірним й в новому творі — романі «Прощання з Парлером», над яким зараз працює. В інтерв'ю кореспондентові газети «Берлінер цайтунг» Вольфганг Його розповідає про цей твір:

«У романі «Прощання з Парлером» я хочу підбити деякі підсумки подій в Німеччині останніх десятиліть. Двоє людей, обидва вихідці з буржуазного середовища, колись близькі друзі, зустрічаються знову через сорок років. Один з них активно боровся проти фашизму, другий намагався стояти осторонь політичних подій, а насправді став співучасником гітлерівських злочинів. Перший з них тепер живе і працює в Німецькій Демократичній Республіці, другий — у ФРН.

Вольфганг Його.

Розповідаючи про зустріч двох колишніх друзів, я хочу показати, як гостро відрізняються між собою НДР і ФРН, показати величезні зміни в свідомості людей під впливом подій війни і післявоєнної історії.

БЕСТСЕЛЕР ПЕНЕЛОПИ ЕШ

Скорочення «Бі-Ем», — пояснює американський журналіст Майк Макгрейді, — розшифровується в літературних колах США як «біг мані», або «великі гроші», гроші, «про які серйозні письменники не можуть і мріяти». Роман типу «Бі-Ем» можна віднести до жанру, на якому, за словами Макгрейді, спеціалізуються лише «фахівці з халтури». Майк Макгрейді, який, між іншим, веде постійну рубрику в нью-йоркській газеті «Ньюсдей», — твердить, що знає «абсолютно надійний» рецепт фабрикування книжок «Бі-Ем». Ним він ділиться з публікою на сторінках свого «підручника», що вийшов недавно під назвою «Як писати свинські книги для розваги і прибутку».

Порада № 1: «Пхай секс скрізь, без ніякого милосердя до читача». Цей головний секрет успіху книжок «Бі-Ем» Макгрейді відкрив на підставі ретельного аналізу бестселера Гарольда Робінса — «Глейбой». Автор роману частує публіку 59 сексуаль-

ними вбивствами, півдюжиною любовних сцен тощо.

Порада № 2: «Зневажай добрий стиль», бо споживач куди більше цінує перли «а ля Робінс» на зразок: «Уста її були висушені й мертві, як піщані дюни край оазису в пустелі».

Порада № 3: «Не квапся, відтягуй те, що неминуче... бо апетит важливіший, ніж сама їжа». «Техніку уповільнення», на думку Макгрейді, чи не найкраще опанував І. Гантер, автор книги «Одного ранку в понеділок». Телефонна розмова, гарячий душ, розрив автомобільної шини, що повертає героя до реальності, настирливо монотонний метеорологічний бюлетень — усім тим можна щерть нафарширувати сторінки й цілі розділи.

Шановні клієнти можуть бути впевнені в компетентності автора підручника. Перед тим як рекомендувати свою методику широкій публіці, він разом із 24-ма своїми колегами особисто випробував її. Створений за

його рецептами і випущений під псевдонімом Пенелопа Еш супер-сексуальний роман «Незнайомка прийшла голою» протримався в США чотири місяці у списку бестселерів і розійшовся 2,5 мільйонами примірників, та ще й до того був перекладений на інші мови.

Співавтори писали окремі частини, не маючи жодного уявлення, що роблять інші. Унікальну секс-епопею з 24 шматків зіпили за тиждень.

Щоб написати розділ про любовні утіхи героїні Джиліан Блейк, коментаторові «Ньюсдей» Джону Камінгсу потрібно було лише чотири години часу та шість ящиків пива, аби приглушити свій сором. Спортивний репортер Джордж Вессі свою частку, де розповідається про спокусницькі маневри героїні, змайстрував за 90 хвилин.

Певні труднощі в роботі мав тільки фейлетоніст «Ньюсдей» Майєр, бо дружина його раз у раз заходила нестримним реготом, а це заважало йому зосередитись.

Написати книжку — то було лише півділа. Коли роман уже друкувався (випуск його в світ взяв на себе видавець Лілль Стюарт, про якого подекують, що він частенько передо-віряє читання рукописів своєму 12-річному синові), співавтори відкрили для себе вельми повчальну істину: успіх книжки куди менше залежить від того, що під обкладинкою, ніж від того, що на обкладинці. Стюарт зібрав 37 тисяч знімків з нью-йоркських фотоагентств, але жодне, на його думку, не гідне було прикрасити палітурку цієї «чудової, чорт забері, книжки». Кінець кінцем він знайшов фото — не зовсім пристойне, але й досить «скромне» для того, щоб респектабельний власник книгарні міг виставити роман з такою обкладинкою на вітрині свого магазину. На фотографії, яка потім стала знаменитою, видно було голу жінку з довгим розпущеним волоссям, що стоїть на вулиці, повернувшись спиною до глядача.

Оформлення діяло на покупця просто-таки магнетично.

«МИСТЕЦТВО БОРОТЬБИ»

Єгипетське документальне, або, як його звикли називати в Арабській Республіці Єгипет, політичне кіно виникло лише після липневої революції 1952 року. Тематика перших фільмів, їхня ідейно-художня спрямованість визначалися гаслами цієї революції, були безпосередньо пов'язані з певними проблемами антиімперіалістичної боротьби єгипетського народу, його національного і соціального визволення.

Одним з перших документальних фільмів був в АРЕ цікавий твір режисера Салаха ель Тохамі «Вітаю тебе, Ніле!» Кінорозповідь про Ніл, з яким пов'язане все життя єгиптян, є одночасно суворим обвинуваченням англійським та іншим колонізаторам і фільмом, сповненим віри в світле майбутнє народів Африки.

«Вітаю тебе, Ніле!» в значній мірі визначив головну рису документального єгипетського кіно — його гостру публіцистичність, актуальність.

Цікавим здобутком кіномистецтва АРЕ став фільм режисера Ахмеда Фуада Дарвіша «Картина з Єрусалима». Оригінальність цього твору в тому, що він цілком побудований на творах палестинських художників і

скульпторів. Фільм, до речі, випущений напередодні ізраїльської агресії 1967 року, є гідною відповіддю на твердження імперіалістичної пропаганди про те, що, мовляв, немає ніякого палестинського народу, ніякої палестинської культури. І спростовує цю брехливу тезу творчість палестинських митців. Фільм режисера Дарвіша дає широкую панораму давньої палестинської культури і мистецтва, картину життя і визвольної боротьби палестинського народу.

Останнім часом кінематографія АРЕ, завдяки допомозі СРСР та інших соціалістичних країн, одержала міцну технічну базу. Чимало молодих єгипетських кіномитців вчилися в СРСР, Німечкій Демократичній Республіці, проходили творчу практику на студіях цих країн. Велику допомогу кіномитцям АРЕ надали, зокрема, видатні німецькі кінодокументалісти Аннелі і Андре Торндайки.

«Мистецтвом боротьби» називають в АРЕ її документальне кіно. І це справедливо. Бо фільми, особливо, створені в останні роки, відбивають мужню боротьбу народу цієї країни проти ізраїльської агресії.

ПІСНІ ФРАНЦА ЙОЗЕФА ДЕГЕНГАРДТА

За освітою він юрист, і його ім'я як адвоката стало відоме в ФРН, коли 1968 року він захищав на суді групу студентів, яких боннська юстиція переслідувала за виступи проти підтримки урядом ХДС-ХСС американської агресії у В'єтнамі.

«Професіональним співаком, — розповідає про себе Франц Йозеф Дегенгардт, — я став тоді, коли зрозумів, що пісня може стати дійовою зброєю у боротьбі проти війни і соціальної несправедливості».

Так співак-любитель, колишній уча-

ПІВДЕННИЙ

В'ЄТНАМ

На визволеній території Південного В'єтнаму, в провінції Контум, організовано перший фестиваль мистецтва. Його учасники — і професійні артисти, і самодіяльні митці з ансамблів, створених при військових частинах Національного фронту визволення. На фестивалі вони прибули з різних районів, долаючи сотні кілометрів джунглів і бездоріжжя, обминаючи ворожі гарнізони й пости. Протягом кількох днів вони демонстрували своє мистецтво, яке тут по праву називають зброєю у визвольній боротьбі в'єтнамського народу.

ФРАНЦІЯ

Вісім років минуло від смерті Едіт Піаф, але ім'я чудової співачки не забуто. На екрани країни виходить присвячений їй художній кінофільм «Горобчин», в якому роль Піаф виконуватиме Ліза Мінелі (постановник — англійський режисер Кен Рассел).

Едіт Піаф.

Фільм розкаже про життєвий шлях бідної дівчини, яка стала великою акторкою, доброю й мужньою людиною.

Едуард Піньюон, що належить до старої генерації французьких митців, є членом групи прогресивних художників, творчість яких тісно пов'язана з суспільною дійсністю, з реальним життям. У працях Піньюона багато спільного з творами таких прогресивних митців, як Ренато Гуттузо, Мега, Р. Бекон. В них ми знаходимо безпосередні відгу-

ни на події в Алжирі та В'єтнамі, на політичні виступи у Франції навесні 1969 року тощо. Нещодавно Пінйон разом з керамістом Мішелем Рів'єром завершив художній керамічний фриз, який зображує апокаліптичні страхоття війни. Цей фриз вмонтовано на фасаді Культурного центру у передмісті Парижа — Аржантеї.

На протязі 35 років відомий кінознавець Анрі Ланглуа збирає фільми для Французької фільмотеки, яку він сам і заснував. Недавно в Нью-Йорку відбувся перегляд фільмів його колекції.

Біля входу в «Метрополітен-м'юзієм» висить синя афіша з написом «Фільмотека». Нижче — назви семи-десяти фільмів з колекції Ланглуа, серед яких і класичний твір Гріффіта (відомий американський режисер епохи німого кіно) «Народження нації».

Завдяки своїм енциклопедичним знанням у галузі кінематографії Ланглуа має великий авторитет у цілої генерації французьких і не тільки французьких кінодіячів. Ім'я його настільки популярне, що коли в 1968 році Андре Мальро, тоді міністр культури Франції, спробував усунути його від керівництва фільмотекою, по Франції та інших країнах пронесли хвилю протесту. І уряд мусив відступити.

Коли в 1935 році Ланглуа заснував свою фільмотеку, в його колекції було тільки десять фільмів, а нині їх — 50 тисяч. Під час другої світової війни йому пощастило сховати свою безцінну колекцію від окупантів.

Ланглуа і зараз веде активну діяльність. Він не тільки керує однією з найбільших у світі фільмотек, але й читає лекції з історії кіно студентам.

ФРН

«Ми відмовляємося від застарілих й непридатних для нашого часу оперних канонів», — заявляє на сторінках газет засновник так званої «експериментальної опери» в ФРН композитор Дітер Веллерсгоф. Поставлена ним на сцені Кельнського театру опера «Історія — чорний рай» викликала серед любителів мистецтва здивування і обурення. Музичний критик Арнольд Нойбенкер пише в тижневик «Дойче фольксцайтунг», що так звана «експериментальна опера» не має нічого спільного із справжнім мистецтвом. «Дітер Веллерсгоф, Вальтер Штеффенс, Йозеф Галь та інші прихильники цього напрямку, — пише критик, — руйнівники визнаних норм оперного мистецтва».

сник студентської самодіяльності, став популярним у ФРН і за її межами співаком-трибуном, активним учасником боротьби прогресивних сил Західної Німеччини проти реваншизму, проти воєнної небезпеки.

Більшість своїх пісень Дегенгардт адресує молоді. Широко популярною стала його пісня-балада (а він є автором і текстів, і музики) «Поради молодому соціалістові». Вона навіть стала приводом для спеціального рішення правління соціал-демократичної партії, яке наклало стягнення на членів молодіжної організації партії за розповсюдження цієї балади.

Нинішнього року Дегенгардт бере активну участь у боротьбі прогресивної західнонімецької громадськості проти заборони Комуністичної партії Німеччини. Співак підготував для цього спеціальну концертну програму.

Одна з нових балад, написаних Дегенгардтом, має рефрен «Аденауер давно вже мертвий, треба покінчити із заборочною КПН!»

Франц Йозеф Дегенгардт може вважатися засновником у ФРН нової течії у пісенній творчості, яку називають тепер «піснями протесту». Сам він каже про себе, що багато взяв з досвіду таких відомих співаків, як американець Пітер Сігер, грецька Меркурі та інші. А в самій ФРН Дегенгардт вже має чимало послідовників і навіть власних учнів. Деякі з них не стали професіональними спі-

Франц Йозеф Дегенгардт.

ваками, це, переважно, студенти, молоді робітники і службовці, але вони роблять важливу і корисну справу. Їхні «пісні протесту», — як пише газета «Унзере цайт», — «являють собою нову форму масового і загальноприсутнього мистецтва, яке є водночас і надзвичайно впливовою формою агітації».

Варто навести ще одну оцінку «пісень протесту», вже з сторінок іншої газети, реакційної «Вельт ам зоннтаг», що видається західнонімецьким газетним королем Шпрінгером: «Доки ми будемо дозволяти цим самозваним артистам вести комуністичну пропаганду? Чи не час уже припинити їхні співи?»

Цей заклик шпрінгерівської газети свідчить, що пісні Дегенгардта та його учнів і послідовників влучають у ціль.

ПРАВДИВІ ФІЛЬМИ

Понад півстоліття кіномистецтво Британських островів було об'єктом зазіхань американського капіталу, власники якого прагнули перетворити кіностудії Англії на свою європейську базу.

Молодий англійський режисер Кевін Білінгтон не без іронії писав торік у «Сайт енд саунд»: «Знімаю у нас франко-італійський фільм на американські гроші, англійці — тільки редактор, художник по костюмах і асистент, та ще й човен з реквізиту — англійський...»

Відплив американських доларів почався лише десь наприкінці минулого року. Бо багатобарвні одноденки, продукуювані конвейерним методом — фірмова страва Голлівуду, — ставали нерентабельними, все рідше й рідше збираючи повний зал глядачів.

Пітер Холл, талановитий англійський режисер, говорив: «Треба було знати, що такі фільми не можуть автоматично робити гроші. Неймовірно, що ми зрозуміли це лише через 20 років».

Звільнення від американського диктату буде лише першим кроком до відродження національної англійської кінематографії.

Англійські митці сповнені, проте, оптимізму й творчого запалу, про що свідчать хоч би такі створені ними недавно фільми, як «Бронко Белфрэг», «Кес», «Три сестри» та ін.

«Бронко Белфрэг» (режисер Барні Платс Мілс) розповідає про життя «підземного» світу Лондона. Але трущоби Іст-Енду — району злиднів і темних афер — то для митця не лише колоритний антураж. Автор «Бронко», як, зрештою, й інші прогресивні кінематографісти, зачіпає такі аспекти особистих стосунків та соціальних відносин, які неминуче ведуть до викриття політичної системи буржуазного суспільства взагалі.

Характерною для сучасного неомерціаного кіномистецтва є цілковита документальність стрічки, зокрема відсутність професіональних акторів. Автор просто пояснив виконавцям, яка основна тема і головна мета фільму, і вони реалізують авторський задум, граючи себе самих.

Невмолима логіка зображуваних у фільмі подій веде до висновку: діти лондонського, та й не тільки лондонського дна, пасинки суспільства, позбавлені навіть батьківської турботи, за даних соціальних умов не можуть вирватися з зачарованого

кола вбивств, насильства, грабіжництва і неминуче стають на злочинний шлях.

Багато чим подібний до «Бронко» і фільм Кеннета Лоу «Кес», який на фестивалі в Карлових Варах здобув головний приз. І в першому, і в другому показано трагічне зіткнення двох світів: вимріяного і реального. Юні герої «Бронко» шукають віддушину в коханні, а хлопчик з «Кеса» — у дружбі з соколом — символом волі й гордості. Дійсність виносить суворий вирок їх ілюзіям, протиставляючи прекрасній мрії похмурі будні реального життя, де панує насильство та духовна порожнеча.

У «Кесі» більшість акторів теж непрофесіонали, фактура його переважно документальна, але, на відміну від «Бронко Белфрота», фільм створений у значній мірі засобами поетичного кіно-есе, що дозволяє підсилити контраст між похмурою жорстокістю дійсності і м'якою чутливістю дитячої душі. Треба, проте, сказати, що індивідуальними художніми шляхами обидва автори приходять до спільного узагальнення: на даному соціальному ґрунті краса, свобода, щастя приречені на загибель уже від самого зародження. Сокіл Кес гине від рук убивці, що втілює у своїй особі

Кадр з фільму «Кес».

мораль суспільства, яке його виховало.

Характерно, що обидва фільми зняли продюсери незалежні, у розпорядженні яких були досить-таки скромні кошти і яким держава не тільки не допомагала, але й, навпаки, перешкоджала. Це тільки підтверджує соціальну значущість їх творів.

На перший погляд, до цих фільмів можна було б легко приєднати і такий твір, як «Чарівник Крістіан» режисера Джозефа Макгрога, фільм,

де дійсність подано у плані безумовно критичному, де, зрештою, зустрічаємо чимало дотепно вирішених епізодів. Проте сатира Макгрога, яка у нього часом межує з гротеском, є абстрактною, безадресною і спрямована на рід людський взагалі. Мільярдер доводить битникові, що все можна купити за гроші, що люди в ім'я золотого тельця готові на будь-яке нище діло. Важко заперечити авторові, тому, що моральна корупція проникла нині в усі верстви капіталістичного суспільства. Але соціальний вирок, який виносить людині ексцентричний багатій, залишається непереконливим саме через його тотальний

Кадр з фільму «Бронко Белфрот».

характер, а авторська концепція віддає цинізмом.

Значним досягненням англійських митців є екранізація «Трьох сестер» Чехова, яку здійснив режисер і актор Лоуренс Олів'є.

Відомо, що суперечки навколо цієї п'єси тривають від дня її створення. В Художньому театрі Станіславського її вважали то драмою, то трагедією, Горький називав її ліричною комедією, Чехов твердив, що написав водевіль. На думку ж Лоуренса Олів'є, драматург у своєму творі поєднав комедійне начало з трагічним.

На екрані герої Чехова живуть мрією про щастя, що так і залишається наївною, нездійсненною ілюзією...

Розглянуті тут кілька фільмів не можуть, звісно, дати нам повного уявлення про нову прогресивну англійську кінематографію. Але в них виразно виявляються провідні її тенденції — прагнення відродити кращі традиції англійської культури, традиції критичного реалізму.

УГОРЩИНА

1972 року відзначатиметься 90-річчя від дня народження композитора Імре Кальмана. Будапештський театр опери готує до ювілею сцени з оперет «Маріца», «Принцеса цирку», «Фіалка Монмартра» та «Сільва».

Нещодавно розпочалися зйомки фільму за оперетою Імре Кальмана «Сільва» («Королева чардашу»), в якому зніматимуться актори з Італії, ФРН, Австрії та Угорщини. Постановник фільму — угорський режисер, лауреат премії імені Кошута Міклош Сінетар. Фільм буде знято в двох варіантах: для демонстрації в кінотеатрах та по телебаченню.

«Світова кар'єра» «Сільви» почалася 17 листопада 1915 року з прем'єри у віденському театрі імені Йоганна Штрауса. За 55 років, що минули від дня першої вистави, у світі відбулося близько 60 тисяч спектаклів «Сільви». Лише в Угорщині столичний театр оперети виконав її понад тисячу разів.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

«Поет, що дивиться в завтрашній день», — так нещодавно писала газета «Руде право» про Іржі Тауфера в день його 60-річчя.

Ще студентом Тауфер брав участь у діяльності Лівого фронту і Спілки друзів СРСР. 1930 року вступив до Комуністичної партії. Його поетична і публіцистична творчість завжди була тісно пов'язана з політичною діяльністю.

«Невипадково», — пише «Руде право», — його найбільш цінна гігант радянської поезії В. Маяковський. Тауфер не був у нас першим перекладачем Маяковського, але саме в його інтерпретації Маяковський увійшов у свідомість нашого народу. Його переклади збагатили чеську поезію новими виразними засобами».

На словацькій кіностудії «Коліба» знімається фільм для дітей «Година синіх слонів». Сценарист картини Ота Гофман, режисер Радім Цврчек. У фільмі, де йдеться про світ, повний чудес, грають переважно діти.

Кадр з фільму «Година синіх слонів».

ВАМ НАША ВДЯЧНІСТЬ...

1943 рік... Запеклі бої за село Соколів під Харковом скінчилися перемогою! Схилили голови визволені від фашистської неволі соколівці над загиблими радянськими і чехословацькими воїнами.

«Вам наша вдячність
і наша любов...»

писав про радянських бійців відомий чеський поет Станіслав Костка Нойман. Ці рядки згадуються разом з подіями 1943—1945 років під Соколовом, Києвом, Білою Церквою, Прагою, Братіславою, де разом билися солдати радянських і чехословацьких частин. Герої вмирали за спільну справу обох народів...

Нині дружба, скріплена кров'ю, розвивається й міцніє. Родичі Героїв Радянського Союзу Яна Налепки, Отакара Яроша, Ріхарда Тесаржика, Карола Шмідке, Антоніна Сохора після війни вже не раз приїжджали на Україну, на ті місця, де віддавали життя за свободу їхні чоловіки і брати, де свято бережуть могили загиблих.

Відвідуючи Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, родичі чеських і словацьких воїнів завжди гаряче дякують радянському народові за чуйне ставлення до пам'яті громадян ЧССР, до народа-брата.

Цю ж думку висловив на III республіканській конференції відділення, що відбулася в Києві, Надзвичайний і повноважний посол Чехословаччини в Радянському Союзі Богуслав Хньоупек. Жвавий відгук знайшли в серцях

делегатів конференції його теплі слова про святкування в Чехії й Словаччині 26-ої річниці визволення народів цих республік Радянською Армією, про відзначення 50-ої річниці з дня заснування Комуністичної партії Чехословаччини, про мрію трудящих обох країн будувати «сім'ю з'єднану й міцну».

«Як вам відомо,— сказав Богуслав Хньоупек,— наша Спілка чехословацько-радянської дружби в минулому році була нагороджена високою урядовою нагородою — орденом Республіки за видатні заслуги в області суспільної і політичної діяльності.

Дозвольте мені висловити думку, що, принаймні, половина цієї високої нагороди по праву належить братньому Товариству радянсько-чехословацької дружби, його українському відділенню, без активної підтримки й допомоги якого наша Спілка чехословацько-радянської дружби не могла б домогтися таких помітних результатів у розвитку дружніх відносин між нашими країнами й народами».

В роботі конференції взяли участь 54 делегати — від 5 обласних, міських, 29 районних, 650 місцевих відділень Товариства радянсько-чехословацької дружби.

У своїх виступах делегати наводили багато прикладів постійного і плідного співробітництва двох народів і двох дружніх організацій. Чи не найяскравішим серед них були Дні культури нашої

республіки у Чехословаччині і Дні чехословацької культури і мистецтва, які проходили на українській землі.

У незабутньому році святкування 100-річчя від дня народження великого Леніна український скульптор А. Білостоцький створив пам'ятник вождю (точну копію того, що встановлений на центральній площі Чернігова) для чеського міста Градец-Кральови. В цьому місті живе 60 тисяч громадян, і кожна друга людина приїшла на відкриття пам'ятника Володимирові Іллічу.

Відділення Товариства по-братньому зустрічають чехословацьких туристів, організовують для них відвідання заводів і фабрик, дитсадків і піонерських таборів, науково-дослідних установ і творчих спілок. Громадяни ЧССР не тільки знайомляться з досягненнями української промисловості, сільського господарства, науки і культури, вони також переконуються в тому, що їхня історія, культура, здобутки соціалістичного ладу цікавлять радянський народ.

Керівник Словацького комітету Спілки чехословацько-радянської дружби доктор Карол Шавел у своєму листі до Ізмаїльського міського відділення Товариства написав: «Дорогі товариші! Від щирого серця дякуємо за поздоровлення з річницею Словацького національного повстання. Разом пролита кров кращих синів та дочок наших народів у Словацькому національному повстанні й боях другої світової вій-

ни, кладовища й пам'ятники на Дуклі й Славині, у Свиднику й Зволени та десятках інших місць є символом героїзму і самопожертви. Вшановуючи пам'ять героїв Словацького національного повстання, ми зміцнюємо дружбу між нашими народами...»

Уже чимало років у Києві працює секція друзів Братіслави. Найактивнішу участь у роботі секції беруть колективні члени — завод верстатів-автоматів ім. Горького, завод «Червоний гумовик», школа № 44, Трамвайно-тролейбусне управління. Робота Товариства величезна й потрібна, вона сприяє зміцненню дружби й розвитку співробітництва братніх країн, у яких спільний шлях, спільна мета.

Олена МИХАЙЛЕНКО

У КІЛЬКА РЯДКІВ

У видавництві «Наша ксенгарня» 10-тисячним тиражем вийшла книжка українського письменника Івана Максимовича Шаповала про академіка Д. І. Яворницького — «В пошуках скарбів». З української на польську мову переклад здійснила Ф. Гловацька.

Відомий польський літературознавець і вчений Ежи Єнджеевич, який особисто був знайомий з Д. І. Яворницьким, написав передмову до цього видання.

До книжки увійшли також перекладені Є. Литвинюком історичні пісні про Байду, Сірка, козаків Василя та ряд українських ліричних пісень. Гарно звучать у перекладі М. Пехалія вірші Т. Шевченка.

Книга добре ілюстрована, чудово графічно оформлена Богданом Зеленцем. На її суперобкладинці впізнаємо кольоровий Петриківський орнамент з Дніпропетровщини.

Твір І. Шаповала «В пошуках скарбів» з інтересом зустрінутий польськими читачами.

Широкою популярністю книжка І. Шаповала користується також серед читачів Чехословаччини, читають її і в Канаді, Австралії, США. Про це свідчать листи, які надходять до Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького та до автора книги.

Степан ДОВГАЛЬ

РОЗПОВІДАЮТЬ СТАРОДРУКИ

У відділі рідкісної книги Державної історичної бібліотеки є невеликий, але цікавий і цінний фонд стародрукованої літератури іноземними мовами. Ці книги складають три колекції: палеоти́пи — книги видані до 1550 р. включно; видання знаменитих голландських друкарів Ельзевірів XVII ст.; різні видання другої половини XVI та XVII сторіч. Книги ці належать перу відомих вчених і письменників тих епох і видані латинською, німецькою і французькою мовами.

Зміст цієї літератури дуже різноманітний, бо вона відбиває насичену подіями епоху, підготовлену Відродженням. Пробуджена критична думка людства вимагала свободи і владно втручалася в різні галузі релігії, науки та мистецтва. Реформація у всіх своїх проявах потрясала основи католицизму і приводила до революційних вибухів у багатьох країнах. Революція відбувалася і в науці. Великі відкриття і винаходи докорінно змінили колишні уявлення про Землю, її форму і місце у Всесвіті. З'явилися і зав-

Стародруки Державної історичної бібліотеки УРСР.

дяки книгодрукуванню розповсюдилися в багатьох примірниках геофізичні атласи, описи подорожей до різних країн. Багато наукових праць виходило латинською мовою, що була міжнародною мовою науки.

В нашій бібліотеці видання такого типу представлені книгою «Початок космографії» Йоганна Гонтера (1570 р.) з досить вдалим картами і кресленнями; «Малим атласом» Герарда Меркатора (1634 р.) — близьким до сучасної картографії; описами різних країн Європи — серією виданою Ельзевірами в Лейдені під назвою «Маленькі республіки» (1620 р.). Із 35 книжок останньої серії у нас є 6, серед яких «Росія, або Московія», «Московська республіка» («Московська держава»), «Швейцарська республіка» та ін. з чудово вигравіруваними титульними аркушами, з дрібним, але чітким, витонченим шрифтом.

В інших працях розповідається про подорожі з дипломатичними, науковими, торговельними та іншими цілями. Так, в Московську Русь 1517 р. вїхав барон Сігізмунд Герберштейн, посол австрійського імператора до великого князя Василя III. Пізніше він описав свою подорож у книзі під назвою «Про справи московські», що вийшла першим виданням у Відні 1517 р. латинською мовою, а згодом німецькою. Вона перевдавалася багато разів. Наш примірник датований 1571 р. В ньо-

му багато цікавих відомостей, а також карт і планів, виконаних старовинним способом «креслення-малюнка».

Викликаний Відродженням інтерес до філософських і художніх творів античних авторів відбився у виданих Ельзевірами творах Сенеки. Його послання і трагедії є в нашій бібліотеці у різних виданнях, головним чином Ельзевірів в Амстердамі і Лейдені. Матеріалістичний трактат Сенеки «Про природу богів», виданий славетним друкарем Альдом Мануціо у Венеції в 1523 р., — найцінніший палеотип нашої бібліотеки.

Серед латинських книг бібліотеки є відомий біографічний збірник «Портрети славетних людей». Він складений Рейснером і містить 100 портретів — гравюр відомих учених, філософів, істориків, богословів, юристів і лікарів. Віршовані характеристики належать перу самого автора та його друзів. Портрети вигравірувані на дереві Тобіасом Штіммером і дивують своєю життєвістю. Серед них ми бачимо Коперніка, Яна Гуса, Лютера, Еразма Роттердамського, Ульріха фон Гуттена та ін. Наш примірник видано в Страсбурзі 1587 р.

Особливої уваги заслуговують три книги німецькою мовою. «Подорож на Цейлон» Роберта Нокса, (переклад з англійської), з чудо-

вими гравюрами на міді, 1689 р.; «Велика хірургія» знаменитого лікаря Парацельса, 1586 р.; «Пропорції людського тіла», Альбрехта Дюрера, 1528 р.

Французька література, перш за все — історична, в бібліотеці представлена досить широко: серед цікавих видань можна назвати три томи «Історії Франції» Франсуа Мезере (Париж, 1649—1651 рр.). Книжки ці ілюстровані портретами королів і королев, між іншим Генріха I і його другої дружини Ганни Слов'янської (Ганни Ярославни), їх сина Філіппа I, онука Ярослава Мудрого.

Із мемуарної літератури відзначимо спогади Куртіля де Сандра про людей і події в часи правління Людовіка XIII і Людовіка XIV, а також досить цікаві «Записки Жака Маржерета», капітана найманих іноземних військ за царя Федора, Бориса Годунова, Самозванця та Василя Шуйського.

Надзвичайно цінним є унікальний примірник куртуазно-рицарського «Роману про троянду», (Париж, 1538 р.) Він належав королю Франціску II і прикрашений дельфіном — емблемою французького престолонаслідника.

Зберігаються в нашому фонді прижиттєві видання Клемана Маро, П'єра Ронсара, Ж.-Б. Мольєра (комедія «Набридливі») і П. Корнеля — його віршований

переклад на французьку мову псалмів. В XVII ст. у французьку літературу приходять жінки-письменниці Мадлен де Скюдєрі, яка спочатку видавала свої твори під іменем брата (лише згодом розкрила своє інкогніто), і Марі Мадлен де Лафайєт. У нас є 3 розрізних томи роману М. де Скюдєрі «Клелія» і перший том роману М. М. де Лафайєт «Принцеса Клевська», яким письменниця поклала початок жанру психологічного роману.

Художня література італійською мовою представлена чудовим виданням «Божественної комедії» Данте в розкішній обкладинці, з поширеними коментарями (Венеція, 1564 р.)

Із книг іншими мовами відзначимо «Історію польську» Яна Длугоша, надруковану і видану в 1615 р. Зберігається у нас і пошкоджена книга Яна Кохановського «Фрашки» (одне з перших видань).

В цьому короткому огляді не можна, звичайно, розповісти про всі стародруки, що зберігаються у відділі рідкісних книг Державної історичної бібліотеки і становлять безпечний інтерес для науковців.

Ольга РАНЦОВА,
науковий працівник Державної
історичної бібліотеки УРСР.

Бійці з роти ШЕВЧЕНКА

Патагонія — суворий аргентинський край на крайньому півдні країни, куди часто навідуються студені вітри з сусідньої вічно сніжної й холодної Антарктиди. В зимові місяці — червень, липень, серпень — вони приносять тривалі снігопади, заметілі, а в літні — піщані бурі.

В цьому суворому краю на початку нинішнього століття геологи знайшли нафту. Поблизу її родовищ виникло селище Комодоро-Рівадавія. А через кілька років американська і голландська компанії почали привозити сюди устаткування для нафтопромислу. Одночасно агенти компаній — вербувальники дешевої робочої сили — привозили іспанських, італійських, російських, українських та інших емігрантів. У 1927—1933 роках до Аргентини щотижня з європейських і деяких азійських країн прибували десятки тисяч шукачів щастя.

Умови праці на нафтопромислах були каторжні, а заробітки низькі. Але робітники об'єднувалися в профспілкові організації, вели наполегливу боротьбу за свої права. Один по одному виникали й осередки Комуністичної партії Аргентини.

Коли 1936 року реакційні генерали на чолі з Франко підняли в Іспанії фашистський заколот проти республіки, аргентинські робітники заявили про свою братерську солідарність з іспанськими братами. Одразу ж були створені комітети допомоги республіканським бійцям. Вони збирали пожертви, влаштовували різні культурні заходи, виручку від яких віддавали у фонд допомоги республіканській Іспанії.

Нафтодобувники Комодоро-Рівадавія уважно стежили за поді-

ями на Піренейському півострові. Чимало з них вирішили поїхати в Іспанію добровольцями, щоб із зброєю в руках битися з фашистами.

Одного холодного травневого дня 1938 року комуністи, активісти профспілкових та інших робітничих організацій проводжали своїх товаришів по боротьбі — українців Івана Мартиновича Хомича, Івана Степановича Вовчка та білоруса Івана Прокоповича Куріловича на поповнення Інтернаціональних бригад, слава про бойові звитяги яких вже докотилася до Аргентини. Були міцні обійми, гарячі поцілунки, найкращі побажання та важке розставання. Адже цих людей міцно здружили роки спільної роботи і боротьби в лавах робітничих організацій і компартії. Єднали їх і товариські вечори, проведені в друзів, де співали українських, білоруських та російських пісень.

Особлива дружба єднала від'їжджаючих з сім'єю Луки Никифоровича Литвинчука. Вони часто зустрічалися з Литвинчуком на партійних зборах і конференціях, на вечірках, гостювали в його домі.

В Буенос-Айресі, куди добровольці прибули після восьмидобової подорожі пароплавом, в ЦК компартії їм порадили, які готувати документи, дали відповідну адресу в Парижі, де потім до них приєднався ще один земляк — Володимир Засюра.

І от 19 травня 1938 року четверо молодих хлопців з польськими паспортами відплили до Європи на пароплаві «Олімпія» бельгійської компанії: згідно з документами вони поверталися до сво-

їх рідних осель після багатьох років перебування в Аргентині.

На пароплаві було багато іспанців, які їхали на допомогу побратимам-республіканцям. З ними наші добровольці швидко знайшли спільну мову, але не могли, звичайно, признатися, що також їдуть до Іспанії. Адже серед пасажирів пароплава були й прихильники заколотників.

З Антверпена хлопці поїхали до Брюсселя, а далі в Париж, де розшукали Комітет допомоги республіканській Іспанії. Там їх тепло прийняли, влаштували на ночівлю, видали картки на харчування. Через кілька днів добровольці групами по 20 чоловік виїжджали до франко-іспанського кордону. Вночі глухими стежками їх переправляли через Піренейські гори, а на світанку вони вже віталися з прикордонниками республіканської Іспанії.

На Каталонській землі пройшли двотижневу військову підготовку, а потім виїхали на фронт. Добровольці з Аргентини потрапили в роту імені Тараса Шевченка, яка входила до складу однієї з Інтернаціональних бригад. Тоді точилися запеклі бої з фашистами на річці Ебро, і їм довелося одразу зайняти місця в окопах біля кулеметів.

Хоча фашисти мали більше літаків, бронемашин і гармат, їм жодного разу не вдалося прорвати лінію фронту на ділянці цієї Інтернаціональної бригади. Навпаки, її бійці не раз піднімалися в атаку і громили франкістів. Вони захопили велику кількість ворожої зброї, взяли в полон десятки й сотні ворогів. Кілька разів окремі підрозділи бригади, в тому числі й роту імені Шевченка, командування перекидало на

інші ділянки фронту для ліквідації прориву ворога.

В одному запеклому бою Іван Хомич був важко поранений. Осколки ворожої міни в кількох місцях пробили йому голову, праве плече. Непритомного Хомича відвезли до санбату, а звідти до військового госпіталю в містечку Матаро. Лікар-англієць з Інтернаціональної бригади зробив йому операцію. Рани загоювалися швидко, і він знову рвався на фронт. Хомича відпустили з госпіталю додому.

На той час у роті імені Шевченка сталися значні зміни, ряди її порідшали. Багатьох знайомих українців та білорусів вже не було в живих, дехто лежав у санбатах. Не було в роті й Куриловича та Засюри, які дістали тяжкі поранення.

Бійці бригади мужньо відбивали численні ворожі атаки. Але сили були нерівні. Почався відступ. На франко-іспанському кордоні французькі власті роззброювали інтернаціоналістів і відвозили в концентраційні табори.

— В тих таборах, — розповідає Іван Хомич, — ми, однак, відразу ж відчули братерську солідарність трудящих Франції. Нас часто відвідували делегації компартії, профспілок, молодіжних і жіночих організацій, які цікавилися нашими справами, життям у таборі, запитували, яка нам потрібна допомога. Часто ми одержували від комітетів солідарності, створених робітничими організаціями Франції, Англії та інших країн, посилки з харчами й одягом.

Отже, ми не почували себе самотніми. Ця солідарність підбадьорювала нас, надавала нам сили. Ми не почувалися переможе-ними, людьми без майбутнього. В нас кипіла ненависть до фашизму, і ми були готові у будь-яку хвилину знову вступити з ним у бій.

В таборі ми жили організовано, регулярно збиралися групами на наради, на слухання інформацій та лекцій про міжнародне становище. В нас було багато політичної літератури, а також періодичних видань.

Коли ж німецькі загарбники окупували Францію, все в таборі змінилось. Вішійський уряд встановив тут суворий режим, зміцнив охорону, зменшив пайок. Проте інтерновані підтримували постійний контакт з французькими товаришами й одразу були поінформовані про створення в країні партизанських груп — макі. Через комуністів з ними був налагоджений зв'язок, а згодом в'язням запропонували поповнити лави партизанів.

Пропозицію, звичайно, було прийнято, і в таборі почалася підго-

товка до втечі. Серед охоронців виявилися люди, які співчували нам, бо так само ненавиділи окупантів. А троє з них навіть вирішили піти разом з нами до партизанів.

Інтернаціональний партизанський загін під назвою «Іспанія», в якому було 200 бійців і серед них вісім українців, діяв у департаментах Ар'єж і Верхня Гаронна, а базувався в гористій місцевості, серед гаїв солов'яків каштанів та горіхів. Звідси невеликі підрозділи робили рейди вглиб країни, напали на німецькі гарнізони, підривали мости, робили засідки й знищували фашистські автоколонни.

Макі мали тісні зв'язки з підпільними організаціями Французької компартії, які діяли скрізь. Від них вони одержували докладні відомості про розташування гітлерівських гарнізонів, про рух машин з окупантами.

В концтаборі Хомич знову зустрівся з Вовчком та Іваном Куриловичем. Та сталося так, що останній захворів і його відправили

в інший концтабір, напівсанітарного типу, і друзі розлучилися.

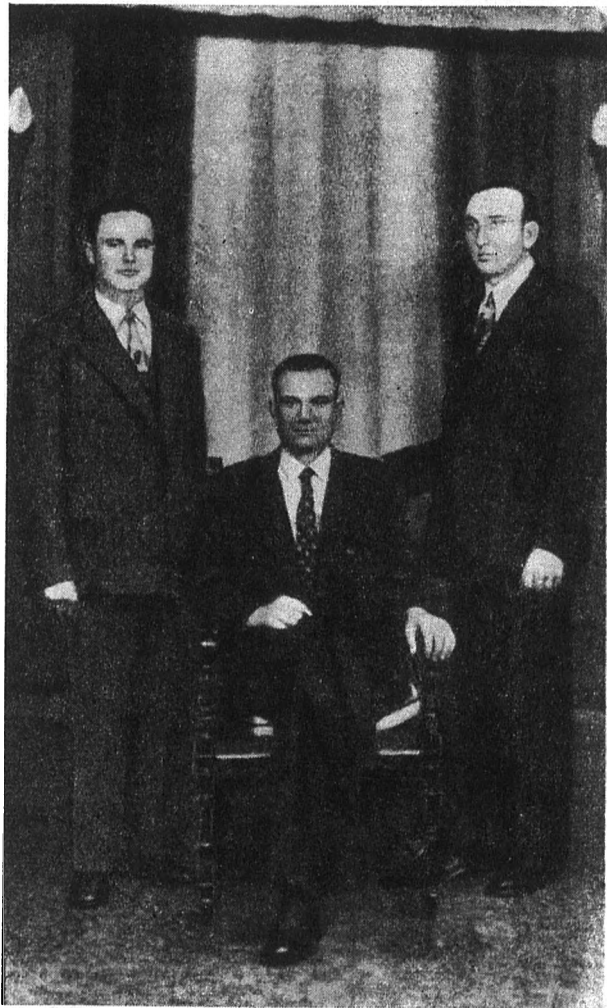
В 1941 році за вказівкою компартії Курилович поїхав у шахтарське містечко Сант-Елюар, де був створений комітет польських комуністів. Тут він під виглядом поляка майже два роки працював на вугільній шахті. Польські та українські комуністи шахти обрали його секретарем своєї партійної організації.

Після нападу гітлерівців на Радянський Союз перед французькими, а також польськими та українськими комуністами, які перебували у Франції, поставили нові плани та завдання.

Разом з іншими товаришами Курилович пішов у партизанський загін. Але через деякий час його викликали до Парижа, де він одержав нове завдання.

В столиці Франції Івану Куриловичу виготовили паспорт на ім'я поляка Яна Висоцького і побажали щасливої дороги. З Варшави, куди він прибув з рекомендацією ЦК Французької компартії, підпільники вирішили послати його до Львова. Тут він встановив контакти з партизанським підпіллям

Перед від'їздом до Іспанії Хомич, Вовчок та Курилович сфотографувалися в столиці Аргентини Буенос-Айресі.

і невдовзі увійшов до складу керівництва партизанським рухом у Західних областях України, видав диверсійними групами.

Під кличкою Ришард Іван Курилович з'являється на конспіративних квартирах Львова та сусідніх сіл і містечок, готує диверсійні акти проти окупантів, організовує нові підіривні групи. Скоро Курилович із своїми людьми з'єднався з партизанським загonom імені Івана Франка.

Партизанам потрібні були зв'язки з Радянською Армією, що наступала. І, за рішенням підпільного керівництва, Курилович перейшов лінію фронту назустріч радянським військам.

Командування Радянської Армії високо цінило діяльність партизанів Львівщини. Але потрібні були нові, свіжі дані про дислокацію німецьких військ, про військові склади.

І ось Курилович знов у Львові. Скоро радянське командування почало одержувати відомості, які мали важливе значення для визволення Львова і всієї Західної України. Свої радіограми зі Львова Курилович передавав до моменту появи на вулицях міста радянських танків.

Та попереду ще були тяжкі бої, й Курилович одержує нове відповідальне завдання.

В ніч на 19 лютого 1945 року з аеродрому польського міста Ченстохова стартував літак, на борту якого були Іван Курилович та хлопець із Закарпаття Степан Шагур. Літак перестріли німецькі «Месершмітти», але льотчикові вдалося відірватися від них і сховатися в хмарах.

Приземлилися в лісі неподалік від Праги. Закопали там парашути, радіопередавач та інші необхідні речі й подалися розшукувати друзів-підпільників.

Через кілька днів Курилович зустрівся в Празі біля будинку міського суду з дівчиною Вірою. Потім вони часто бачилися то на вулицях Праги, то в лісі. Віра по-

стачала цінну інформацію про виробництво німецьких літаків на празькому заводі, про випуск деталей до ракет «Фау», про рух військових поїздів тощо.

Але під час одної довгої радіопередачі есесівці оточили й схопили розвідників. І ось перед закінченням війни їм довелося побувати в пазурах гестапо, витримати допити і нелюдські катування. Нічого не добившись від Куриловича і Шагура, фашисти посадили їх в камеру смертників. Та за годину до наміченої страти в Празі почалося повстання проти окупантів. Повстанці й врятували неохотних борців від смерті.

Цих відданих ідеям марксизму-ленінізму, мужніх українських і білоруських хлопців — Хомича, Вовчка та Куриловича, які поїхали в Іспанію битися з фашистами, часто згадували на партійних і профспілкових зборах, а також у приватних розмовах їхні друзі в Комодоро-Рівадавія.

— І кожен активіст, кожен член партії чи профспілкової організації, — розповідає Лука Литвинчук, — брав до серця їхній приклад. Кожен з нас розумів, що сила й міць робітничого класу в його згуртованості й єдності.

Лука Литвинчук вів важливу роботу по збиранню коштів для допомоги бійцям проти фашизму в Іспанії.

З подвоєною силою працював він у робітничих організаціях, у комітеті допомоги Радянській Армії в роки Великої Вітчизняної війни. І завдяки його наполегливості, а також діяльності багатьох активістів, робітників Комодоро-Рівадавія чимало зробили для загальної боротьби проти фашизму.

Лише одного коротенького листа одержали комуністи Комодоро-Рівадавія від Івана Вовчка з Іспанії. З нього і довідалися про деякі подробиці боїв з фашистами, про те, що їхній друг був тяжко поранений. Більше про до-

лю товаришів ніхто нічого не знав. Здогадувалися лише, що події другої світової війни підхопили їх на свої бурхливі хвилі та понесли по різних фронтах битв.

Вже потім дізналися, що двом з них — Івану Хомичу та Івану Куриловичу — пощастило залишитися живими й здоровими. Після роззброєння макі Хомич повернувся у своє рідне село Рудки Любешівського району. Був фінансовим агентом, а потім директором заготівельної контори. Зараз він на пенсії. Але почував себе ще бадьорим, працює в Любешівському споживчому товаристві.

Іван Курилович після війни повернувся до Львова. Спочатку працював на партійній роботі, а потім — на керівній роботі в торговлі.

Разом з багатьма іншими українцями й білорусами Лука Литвинчук 1956 року теж повернувся з сім'єю в рідний край. Працював на нафтопромислах Дрогобича, а потім поїхав бурити нафтові свердловини у Татарію. Зараз він на пенсії, живе в Луцьку.

Якось син його приніс газету і дав батькові прочитати невеличку замітку, де йшлося про Куриловича. Так Литвинчук відшукав свого давнього друга і товариша.

З газети дізнався про місце роботи Куриловича й Іван Хомич. А через нього і про Литвинчука. Нещодавно він приїжджав у Луцьк.

— А де ж Іван Вовчок? — запитав Литвинчук Куриловича і Хомича. Але ті нічого не знали про його долю. У французькому концтаборі ще зустрічалися з ним, а потім слід загубився. Нічого не відомо і про долю Володимира Засюрі, з яким разом їхали з Буенос-Айреса в Іспанію. Та, може, їм ще пощастить розшукати давніх друзів або дізнатися щось про їх долю?

Так життєві шляхи знову звели колишніх друзів і товаришів по спільній боротьбі за перемогу світлих ідей комунізму.

Панас ГУБАРЧУК

АНДРІЙ БІЛЕЦЬКИЙ

МИЛИЙ ОСТРІВ ЗА ДВОМА МОРЯМИ

Трохи історії

Разом із товаришами з Радянсько-кіпрського товариства дружби ми вилетіли на Кіпр напередодні Жовтневих свят.

В літаку розповідаю моїм супутникам про історію Кіпру. Колись на місці теперішнього Середземного моря, на стику трьох сучасних континентів — Європи, Азії й Африки — підносилося високе гірське пасмо, витягнене зі сходу на захід. Це було ще за третинного періоду, до олюднення мавпоподібних предків сучасних людей. Підземні сили, і досі активні в Середземноморському басейні, землетрусами та вибухами вулканів опустили гірське пасмо і заповнили низини морем. Над водою тепер лишилися тільки верхівки колишніх гір — численні острови.

Найбільші з цих середземноморських островів — Сіцилія й Сардінія, на третьому місці — Кіпр (9 251 кв. км), що лежить у північно-східному куті Середземного моря (власне Левантинського), недалеко від Туреччини і Лівану (до турецького берега всього 55 км).

З давніх-давен Кіпр вабив до себе мешканців сусідніх

країв. Люди на ньому оселилися в епоху неоліту, тобто в середині шостого тисячоріччя до н. е., можливо, ще тоді, коли азіатський материк сполучався з Кіпром вузьким перешийком.

Владарі давнього Єгипту звернули увагу на родючий острів серед «великого зеленого» моря, уадж-ур, як звалось їхньою мовою Середземне море. Острів міг дати їм найважливіший на той час метал — мідь і будівельний ліс для кораблів.

На Кіпрі з'являються купці з поблискої Фінікії. Не минув острів і ассирійської навали. Войовничий цар Шаррукін (Саргон II) встановлює над ним свою владу, але невдовзі на зміну єгиптянам і ассирійцям приходять нові завойовники — перси (540—333 до н. е.).

Очевидно, від XV сторіччя до н. е. на острові з'являються і значною мірою заляднують його ахейці, вихідці з континентальної Греції, з країни Аркадії на Пелопоннесі, з острова Криту, островів Егейського моря, з близької до Кіпру Малої Азії. Вони принесли з собою високо розвинену культуру, один із давньогрецьких діалектів, що відтоді стає основним засобом спілкування на Кіпрі. Вони ж, очевидно, і

поширили на острові своєрідне письмо, що на його основі згодом розвинулося так зване кіпрське силабічне письмо, яке було там в ужитку аж до часів Александра Македонського.

В V ст. до н. е. на острові існувало аж 11 самостійних «королівств», майже в кожному з великих міст: Маріон, Соли, Лапетос, Керінея, Хітри, Карпасія, Саламін, Голгі, Кітїон, Аматаунт, Курїон, Пафос (Неа Пафос і Палепафос).

Наприкінці V і на початку IV ст. до н. е. «цар» міста Саламіна Евагор об'єднав під своєю владою весь острів, але згодом змушений був визнати залежність від перського царя.

Від персів звільнив острів Александр Македонський (333 р.), але після його смерті (323 р.) Кіпр став ареною боротьби між спадкоємцями Александра.

Нарешті, в боротьбі за острів перемогли владарі Єгипту — Птолемеї (від 294 до 58 до н. е.).

Але на той час з Італії насувалася на Східне Середземномор'я нова сила — легіони римської держави. Македонські владарі Єгипту відступають перед цією силою. Останній із македонських правителів Кіпру за 22 роки свого владарювання на острові нагромадив такі величезні скарби, що римський полководець, який захопив їх після смерті (самогубства) цього правителя, продав їх з аукціону в Римі за казкову на той час суму — 7 000 талантів (близько 250 мільйонів карбованців).

Проте Гай Юлій Цезар за 10 років потому повернув Кіпр єгипетській цариці Клеопатрі, під номінальною владою якої він залишався до 30 року до н. е.

Недарма Сенека — римський філософ першого сторіччя н. е., згадуючи про кіпрські скарби, зауважив, що для Риму було б куди краще, якби корабель із цими скарбами затонув у морі, бо в Італії вони спри-

нинилися до кривавих громадянських воєн.

До кінця четвертого сторіччя н. е. Кіпр разом із країною Кілікією на південному узбережжі Малої Азії залишається провінцією Римської імперії.

Столицею Кіпру стає місто Пафос. За часів римського панування на острові починає поширюватися християнство, проповідуване тут, згідно з легендою, апостолом Павлом і його помічником кіпріотом Варнавою.

Після остаточного поділу Римської імперії на західну і східну імператором Феодосієм (395) Кіпр стає провінцією східноримської імперії і згодом — Візантії.

Від сьомого сторіччя н. е. на східному узбережжі Левантинського моря з'являються нові завойовники — араби, що вогнем і мечем поширюють іслам. В 9—10 сторіччях вони на деякий час заволодівають Кіпром, але 959 року візантійський автократор Нікіфор Фока відвоює в них острів.

Останні роки візантійського урядування викликали загальне невдоволення місцевого населення і сепаратистські тенденції.

Під час третього хрестового походу, після того як хрестоносці втратили Єрусалим, англійський король Річард Левине Серце захопив Кіпр (1191), але незабаром виявилось, що йому там нема чого робити. Тоді він почав міркувати, кому б вигідно продати своє нове королівство, і знайшов-таки собі грошовитих покупців — рицарський орден храмовників, або тамплієрів. Вони мали сплатити Річардові круглу суму — 100 000 візантійських золотих. Одержавши готівкою 40 000 золотих, король повернувся до Англії.

Цей факт дає привід його співвітчизникам і тепер твердити: бачите, Кіпр ще в дванадцятому сторіччі належав англійцям!

Ченці-рицарі так енергійно заходилися хазяйнувати на острові, що кіпріоти почали готуватися до збройно-

го повстання. Храмовники пронохали про це і на великдень 6 квітня 1192 року, коли мешканці міста Левкосії беззбройні йшли до церков, напали на них і перебили всіх, кого встигли. Але, звичайно, довго урядувати в такий спосіб вони не могли, отож і собі почали міркувати, кому продати цей неспокійний острів. І знову знайшовся багатющий покупець. То був «безробітний» (його королівство захопили араби-сарацини) король Єрусалима, французький рицар Гі де Люзіньян. Він виплатив храмовникам 40 000 авансу, а решту зобов'язався виплачувати поступово, стягаючи кошти з підданців, доблесному Річардові.

Епоха королювання на Кіпрі династії Люзіньян — від 1192 до 1489 р. н. е. — називається тут франкократією. Згадки про панування франків зберігаються навіть у сучасному кіпрському фольклорі.

Рицарі роду Люзіньянів не гірше від інших загарбників скубли місцеве населення. Після них лишилося багато замків, фортець, готичних храмів, що їх руїни і тепер ваблять до себе іноземних туристів.

Острів, що славився своїми природними багатствами і працьовитістю мешканців, давно розпалював апетити купецьких республік Італії — Генуї і Венеції.

Змагання Генуї і Венеції за панування на Кіпрі закінчилося на користь Венеції. Останній король із династії Люзіньянів, одружений із шляхетною венеціанською дамою Катаріною Корнаро, помер, очевидно, він був отруєний.

Венеціанська королева Кіпру почувалася на троні дуже непевно, побоюючися за своє життя. Вона охоче відмовилася від свого титулу на користь Венеціанської республіки, представники якої вже давно хазяйнували на Кіпрі.

Острів на деякий час (1489—1571) підпадає під їх

владу, але Республіка вже занепадала. Саме тоді в місті Фамагусті (Аммохостос), на сході Кіпру, відбуваються події, що лягли в основу трагедії Шекспіра «Отелло».

Тяжко жилося народів Кіпру під ярмом іноземних загарбників, але найважче, мабуть, було нести турецьке ярмо. За часів турецького панування, яке тривало з 1571 по 1878 р., населення острова зменшилося в кілька разів од голоду, епідемій, жорстокої експлуатації, фізичного винищення. Турецькі феодали почали переселяти на Кіпр своїх земляків-мусульман. Від цих переселенців походить сучасна турецька людність острова, що становить вісімнадцять відсотків населення.

Під тиском завойовників чимало кіпріотів зреклися християнської віри і прийняли іслам. Були й такі, що, офіційно прийнявши його, потай визнавали колишню віру. Їх називали «ліновамвакі» («і льон і бавовна»).

Турецькі феодали зрозуміли, що їм вигідніше збирати податки з кіпріотів, ніж просто винищувати їх. Вони шукали собі підпори з боку православного духовництва, яке на Кіпрі відіграло подвійну роль: експлуатувало населення і намагалося очолити його боротьбу за національне визволення.

В 1878 році британці «прийшли на допомогу» турецькому урядові і заорендували в нього острів Кіпр, гарантуючи цілісність занепащої імперії. Отак Кіпр було продано вже вшосте!

Але на цьому мені довелося урвати свою розповідь про минуле Кіпру, бо під нами з'явилася земля. Незвичайна земля — переважно червоного кольору. Це Мала Азія — міст, який з давніх-давен з'єднував Азію з Європою, яким пройшло багато племен зі Сходу на Захід, а іноді й навпаки. На червоному тлі подекуди чітко вирізнялися смарагдові озера. А ось жовтувата поверхня якогось дуже великого озера. Це, напевне, Туз,

що по-турецькому означає «сіль». Воно і справді солоне, як і більшість інших озер Туреччини. А ліворуч над червоними зморшками рельєфу здіймаються величні припорошені снігом вершини. Перед ними високий вулканічний конус. Це, очевидно, погаслий вулкан Ерджіяз (Аргеос).

Наша повітряна подорож закінчується: видно вже хвилясту лінію південного узбережжя Малої Азії. Світла смуга Левантинського моря, і знову червона земля.

Левкосія

Приземляємося.

Новий аеродром із написом латинськими літерами: «Нікозія». Грецька більшість населення Кіпру називає свою столицю, побудовану на місці давньої Ледри, Левкосія — «Тополине місто». Це єдине порівняно велике місто Кіпру, розташоване на невисокому нагір'ї далеко від моря.

Бачу давніх знайомих із Кіпро-радянського товариства, що не раз бували в Києві: Пано Тальядоро — генерального секретаря Товариства і Ахіллеа Пільйоті — відомого поета і редактора журналу «Неа Епохі».

Деякий час очікуємо в холі аеродрому, прикрашеному двома копіями античних мармурових голівок, добре відомих мені з фотографій. Одна з них — голівка богині з саламінського гімнасія IV сторіччя до н. е. Вона збереглася напрочуд добре і, очевидно, належала до статуї богині Афродіти, яку тоді шанували на острові чи не більше від усіх богів.

«Острів Афродіти» — так найчастіше рекламують Кіпр для іноземних туристів. Назву «Острів Афродіти» мають багато книжок про Кіпр, хоч ім'я цієї богині в античному світі було пов'язане також з іншими краями, наприклад, з островом Кітерами поблизу південного берега Пелопоннесу.

Навіть стародавні греки не знали першоджерела імені своєї богині Афродіти. Перша частина його нагадувала їм слово «афрос», тобто «піна», і це дало привід називати її також Афрогенес чи Афрогенейєю — «Народженою з піни», тієї піни, яку утворюють морські хвилі, розбиваючись об кам'яні береги. Звідси міф про народження Афродіти з крові Урана («Неба»), яка впала в море. Пригадуєте картину Сандро Боттічеллі «Народження Венери»?

Кіпріоти з прадавніх часів були певні того, що це народження відбулося саме біля однієї скелі на півдні їхнього острова і настільки переконали в цьому інших, що богиню Афродіту почали називати також Кіпрогенес чи Кіпрогенейєю — «Народженою на Кіпрі» або Кіпрією чи Кіпрідою, тобто «Кіпрською богинею».

Ідемо з Пано Тальядоро оглядати кіпрську столицю. Нове місто будується. Тут діє закон: кожний будинок повинен відрізнятися від усіх інших. Більшість будинків — одно- чи двоповерхові особняки з садивами. Вулиці широкі, в стилі другої половини нашого сторіччя.

Зовсім відмінне від нього старе місто, обмежене мурами. Тут процвітає приватна торгівля. Вулиці вузькі. Перші поверхи не дуже чепурних будинків — крамниці з виставленим напоказ різноманітним крамом.

Але деякі бокові провулки зовсім безлюдні. Тальядоро звернув мою увагу на те, що в таких вуличках чи провулках стоять нерухомі автомашини, які перегороджують проїзд. Це так звана «зелена лінія», що відокремлює турецькі квартали від грецьких.

Біля «зеленої лінії» — блакитні каски або берети військ ООН, що наглядають за дотриманням перемир'я між грецьким і турецьким населенням острова.

Турецькі квартали справляють сумне враження. Тут панують злидні. Спадають на

думку розповіді студентів-кіпріотів про події 1963—1964 років, коли на вулицях точилися бої між греками й турками, а між Грецією і Туреччиною назрівав збройний конфлікт.

Більшу частину турецької людності було переселено з сільських місцевостей до великих (за кіпрськими масштабами) міст, відірвано від основних занять і поставлено під охорону військ ООН.

Проте напруження триває досі. На стінах будинків старого міста можна побачити гасла: «Зіто і еносісі!» («хай живе приєднання» — Кіпру до Греції), «Зіто о васілефсі!» («хай живе король», тобто король Греції), які відбивають певний етап боротьби кіпріотів за свою незалежність від британського імперіалізму. Найчастіше їх заступає тепер гасло: «Зіто о Макаріос!» (хай живе архієпископ Макарій III, президент Республіки Кіпр).

Аммохостос —

Фамагуста — Вороша

В нашій програмі подорож на схід, до міста Фамагусты, або Аммохостос.

Це офіційні назви цього портового міста (перша успадкована від франків, друга — грецька), але хтось із наших місцевих друзів зауважує: «Увечері ви їдете до Вороша». Дивно на Кіпрі почути угорську назву, але «Вароші» чи «Вароша» — це, справді, передмістя Фамагусты, а іноді й синонім згаданих вище назв.

Серед туристів Фамагуста славиться баштою Отелло, а також руїнами Саламіна, розташованого на північ від сучасного міста. Проте сьогодні ми прибули сюди не для того, щоб оглядати визначні місця: тут має відбутися урочистий вечір на честь Жовтневих свят.

Доїжджаємо до театру «Ерехтіон», де вже багато народу. Кожен промовець

одержує великий букет квітів.

Після промов — концерт силами наших артистів. Навпевно, вперше звучить українська бандура на Кіпрі. Чути співи російською, українською, вірменською мовами.

У Кіпрському музеї

Наступного ранку здійснюється моя мрія побувати в Кіпрському музеї.

Я вже дещо знав про нього з ілюстрованих путівників, але мені кортіло побачити ці скарби на власні очі.

Тут я зустрів двох уже знайомих мені кіпрських жінок-археологів Ангелікі Піеріду (вона була разом зі своїм чоловіком у Києві) та Іно Ніколау (з нею я обмінювався науковою продукцією). Враження від експозиції залишилося надзвичайно глибоке, може, навіть сильніше, ніж від огляду далеко більших за цей Національного або Археологічного музею в Афінах.

Крім залу з епіграфічними пам'ятками різних епох, як з грецьким алфавітним письмом, так і з кіпрським силабічним письмом, найбільш рельєфні в моїй пам'яті деякі керамічні експонати у вітринах музею.

Згадаю про неймовірну посудину, описати яку дуже важко — її треба побачити. Вона складається з трьох тиквоподібних резервуарів із довгими вузькими шийками, що становлять підпору для горішнього, також тиквоподібного резервуара з трьома такими ж довгими і вузькими шийками, причому всі ці частини сполучаються між собою. Для чого могла придатися така своєрідна посудина, що не має собі аналогів за межами Кіпру? На це запитання ще не було певної відповіді. Висловлено здогади про те, що вона мала ритуальне чи просто декоративне призначення. Поверхня її оздоблена геометричним орнаментом. Во-

на належить до останньої фази раннього бронзового віку (21—20 ст. до н. е.). Її знайдено біля селища Вуні, на півночі Кіпру.

В тій самій місцевості археологи натрапили також на виліплени з глини модель цілої культової сцени. Всередині круглої огорожі з воротами розміщені фігурки людей, що з них одні стоять, інші сидять на лавах, чоловік у короні сидить на якомусь кріслі чи троні, а ще один опустився навколішки перед рельєфним зображенням трьох людських постатей на стіні огорожі навпроти воріт. Ці постаті мають на обличчях маски — морди бугаїв і тримають у руках змії. Очевидно, це зображення божеств. Обабіч воріт — бугаї в невисоких загородах. Біля них двоє доглядачів, поряд третя фігурка, з дитиною на руках. Двоє озброєних сторожів охороняють ворота, але один цікавий виліз на загорожу і заглядає всередину. Всі фігурки дуже схематичні. Подібних пам'яток з епохи ранньої бронзи, здається, немає в жодному музеї світу. Тут перед нами розкривається мистецтво давнього Кіпру в усій його оригінальності.

Я не маю наміру описувати багатющі колекції Кіпрського музею. Згадаю принаймні лише деякі з його скарбів. До 12—11 ст. до н. е. належить дуже цікава бронзова статуетка (більш як півметра заввишки) юного бога з бичачими рогами (можливо, Аполлона Керейта чи Аполлона Аласіота), також єдина в своєму роді.

Славиться цей музей мармуровою статуєю (81 см) Афродіти з міста Солів на північному заході острова, яка репродукується майже в усіх виданнях, присвячених історії Кіпру (належить до I ст. до н. е.).

Вражає двометрова бронзова статуя римського імператора Септімія Севера. Її знайдено 1928 року в містечку Кітреї.

Можливо, що перед цією

статуєю змушували складати офіри підданців римської імперії на Кіпрі, а серед них і християн, яким їхня віра не дозволяла визнавати інших богів, крім єдиного християнського бога. Дехто з них відмовлявся, і волів краще загинути, ніж поклонитися обожненому імператорові — символу римської влади.

Екскурсія на північ

Ми вирушаємо на північ, до курортного містечка Керинії та його мальовничих околиць.

Звідти до малоазійського берега всього 55—56 км. Кіпріоти жартома кажуть, що коли в Туреччині співають півні, їм чути.

Ідемо алеями цитрусових дерев. Ліворуч море. Хто перший назвав його Середземним? Мабуть, середньовічні італійські моряки, бо в давніх греків і в римлян ще не було для нього єдиної назви.

«Керинія — одне з ідеальних місць на Кіпрі для пенсіонерів, учених та для всіх тих, хто бажає уникнути спеки і куряви східних країв або штовханини і галасу сучасного міста», — пише вірменський автор путівника під назвою «Романтичний Кіпр». Погоджуємося з його застереженням, що для ідеального життя тут потрібні гроші...

Виїжджаємо до набережної. На причалах злегка гойдаються важкі рибальські шаланди. Далеко в морі висунулися мури старовинної фортеці (спершу візантійської, згодом люзіньянської, нарешті венеціанської).

Зупиняємося перед мальовничими руїнами абатства Беллапаїс.

Знайомимося з наглядцем — паном Коллі. Він, як і я, належить до стану «фісіолатрів» (аматорів природи) і «археолатрів» (аматорів старовини), яких чимало є на Кіпрі.

Пан Коллі, подарувавши мені на згадку маленький черепок франкської кераміки, почав демонструвати

рідкісні рослини в своєму саду. «А чи знаєш ти, що це за листочок? — Я не знав. — Та це ж мандрагора!»

Боже мій, скільки історичних спогадів пов'язано з цією непоказною на вигляд рослиною Середземномор'я! Мандрагора з давніх-давен відома в народній медицині: і ліки, і отрута. А корінь мандрагори, як і корінь жень-шень, схожий на чоловічка, — неодмінний атрибут чорної і білої магії. Які надії покладалися на нього! Вважалося, що він може повернути старій людині молодість...

Коли б не програма, не було б кінця нашим розмовам. Та вже час повертатися до Левкосії.

Із сучасної Фамагусты до давнього Саламіна

Наступного дня відвідуємо Фамагусту. Тут мене вітає наш давній знайомий письменник Г. Ф. Піеріді, що був у нас у Києві разом із своєю дружиною Ангелікі Піеріді.

На пропозицію Г. Ф. Піеріді ми зайшли до міської бібліотеки. Цієї години в читальному залі було мало читачів. Мені відрекомендували одного з них — старенького поета Павла Мерано. Він знає В. Маяковського і Є. Євтушенку, розпитує про російську літературу.

До речі, широкій публіці на Кіпрі відомий і представник української літератури — О. Корнійчук. Від кількох кіпріотів я чув: «Ви з Києва? А в нас тут улітку був ваш співвітчизник Корнійчук!»

За програмою ми робимо візит мерові міста. З розмови дізнаємося, що в цьому місті, як і взагалі на Кіпрі, господарча проблема № 1 — це водопостачання. Не вистачає питної води. Так було в давнину, так воно є і тепер. Річки острова, що беруть початок

у горах, улітку майже зовсім пересихають.

Можливі два розв'язання цієї проблеми: або побудувати греблю (наприклад, на найбільшій річці Педіей), або налагодити опріснення морської води. І те й друге перевищує фінансові можливості Кіпрської республіки...

Ми їдемо на північ, до колишньої столиці Кіпру — міста Саламіна.

Всім школярам у нас відомий з давньої історії острів Саламін у Саронічній затоці біля узбережжя Аттики, де 480 року до н. е. об'єднаний спартансько-афінський флот здобув блискучу перемогу над флотом перського царя Ксеркса.

Назва кіпрського міста походить саме від назви цього острова. Син правителя його — Тевкр (один із героїв троянської війни), за давнім переказом, заснував місто Саламін на Кіпрі.

Звичайно, тепер туристи оглядають тут лише руїни: мури, мармурову агору, міський театр (як і всі античні театри, просто неба), водосховища і басейни для купання й плавання, римські вілли, храм Олімпійського Зевса, нашарування різних епох — від античної до візантійської.

Історія міста Саламіна тісно пов'язана з історією всього острова Кіпру.

Від міфічного царя Тевкра вела свій рід у Саламіні династія Тевкрідів. У шостому сторіччі один із царів цієї династії — Евельтон називає себе на монетах (найдавніших із тих, що їх знайдено на Кіпрі) «царем усього острова». Чи не схильний він був до перебільшень?

Під час повстання малоазійських іонян (500 р. до н. е.) проти персів цар Горг відмовився підтримати повстанців. Брат Горга Онесіл скинув його з трону, приєднався до іонян, але зазнав поразки, і Горг знову сідає на престол як підданець перського царя.

Під час греко-перських воєн (490—449 рр. до н. е.) Кіпр залишається під владою

персів, і навіть переможним афінянам під проводом Кімона не пощастило визволити його.

Залежні від персів фінікійські правителі захоплюють владу в Саламіні.

Коли Александр Македонський завойовував велику перську державу, в Саламіні правив Пнітагор.

За Саламін як столицю острова деякий час точилася боротьба між полководцями померлого царя Александра, що ділили між собою його імперію.

Місто Саламін захопив у брата єгипетського царя Птолемея знаменитий своїми винаходами в справі здобуття обложених міст полководець царя Антігона Деметрій Поліоркет. Але не зміг надовго втримати його.

Після руйнівних землетрусів Саламін за часів римського панування втрачає своє значення, і центром острова стає місто Пафос на південному заході.

Тут народився знаменитий у християнському світі апостол Варнава, сподвижник апостола Павла, який проповідував нову віру на Кіпрі (45 р. н. е.). Апостолові Павлу пощастило повернути до своєї віри римського намісника Кіпру Сергія Павла, і острів став першою провінцією римської імперії, де правив християнин.

У 116 році н. е. тут спалахнуло повстання іудеїв, що спричинилося до страшного кроволиття і жорстоких репресій з боку римської влади.

Після землетрусів 332 і 342 років н. е. східноримський імператор Константин II наказав відбудувати місто, і на його честь воно було назване Константією. Але нове місто не набуло такого політичного чи економічного значення, як старе.

Арабські наскоки й окупація острова (848—959 рр. н. е.), а також стихійні лиха змушують мешканців покинути місто і перебратися далі на південь, на берег моря, туди, де розташована сучасна Фамагуста.

На захід від неї лежить село Енгомі, де було відкрито велике місто епохи бронзи (точніше — пізнього бронзового віку, 1600—1050 до н. е.). Археологи вважають, що це Аласія, тогочасна столиця Кіпру.

Епіграфістів ця назва хвилює, оскільки вони ще не спромоглися дешифрувати знайдений там текст кіпромінойського силабічного письма. На жаль, у нашій програмі не було огляду розкопів Енгомі.

Ларнакс — місто саркофагів і давній Кітїон

З Фамагусту ідемо до Ларнаки, давнього Кітія. Теперішня назва цього міста походить, можливо, від давньогрецького слова «ларнакс» — «труна» чи «саркофаг».

Колись тут була оселя фінікійців, і кіпрське місто Кітїм не раз згадується в Біблії.

Під час греко-перських воєн його було зруйновано вщент, але згодом відбудовано, хоч воно надовго втратило своє колишнє значення.

Тепер, як і Фамагуста, Ларнака має типово курортно-туристичний вигляд.

У двадцятих роках нашого сторіччя Ларнака прикрасилася монументами, що мають нагадувати про її славне минуле. Це герми, тобто погруддя філософа-стоїка Зенона Кітійського (народився тут 326 року до н. е.) і афінського полководця Кімона, сина Мільтіада (помер тут у 449 році до н. е.).

Християнським патроном Ларнаки вважається святий Лазар, якого воскресив Христос і який нібито переїхав сюди після воскресіння, тут помер і був похований у церкві, що носить його ім'я.

В 890 році н. е. там знайдено саркофаг із написом: «Лазар, друг Христа». Але згодом святі мощі було ви-

крадено, і кінець кінцем вони опинилися далеко від Кіпру, в Марселі.

Порожній саркофаг святого Лазаря можна і тепер бачити в Ларнаці, в його храмі.

В околицях Ларнаки є чимало гідних уваги місць. Разом із єпископом Філаретом ми оглянули старовинний візантійський храм «Панаїа Ангелоктістос» (храм «божої матері, побудований ангелами») в селі Кіті з мозаїкою 5—6 чи 7 ст. н. е.

Мозаїка, на якій зображено божу матір з немовлям Христом і архангелами Михаїлом та Гавриїлом — рідкісний зразок візантійського образотворчого мистецтва.

Навіть напис «Свята Марія» замість звичайного «Матір Божа» свідчить про вік цього твору.

В огорожі храму стоїть велике терпентинове дерево, яке справило на мене враження не менше, ніж стародавній твір мистецтва.

Колись Кіпр на все східне Середземномор'я славився своїми лісовими багатствами, зокрема корабельним лісом. Згубні наслідки бездумного ставлення до природи бачиш тут на кожному кроці.

Біля храму ми зустріли стареньку селянку, кіпрську говірку якої я слухав з особливою насолодою, пригадуючи наші колишні діалектологічні експедиції.

Чи можете ви зрозуміти, що почуває діалектолог, коли замість звичайного «ке его» чує на Кіпрі «че ейо» («і я»)?

Не знаю, чи зрозуміла стара, за що я їй дякував.

Ми проїхали ще далі на південь від Ларнаки, щоб здалека кинути погляд на славнозвісну мусульманську святиню — гробницю Умм-Харам і дервіський монастир Хала Султан Текке біля Солонного озера.

Мегалітична гробниця, можливо, не має нічого спільного з історичною особою Умм Харам, тіткою Анаса ібн Маліка, особистого секретаря самого пророка Мухаммеда. В 647 році

вона разом із завойовниками-арабами прибула на Кіпр і на цьому місці, де тепер стоїть «текке», впала з мула і скрутила собі в'язи. Тут її і поховано.

Про кам'яну брилу біля її могили складено легенду — ця брила нібито перенеслася сюди з Мекки і спершу висіла в повітрі, а потім упала на землю.

Згодом і тітка Анаса в легенді перетворилася на тітку Мухаммеда, через що святість цього місця для мусульман ще збільшилася.

В краю Пафійської богині

Чудові краєвиди розстеляються перед нами на довгому шляху через Лімасол (Лемесо) до Кітіми (центр єпархії Пафосу).

Перший археологічний об'єкт в єпархії Ларнаки, повз який ми проїжджаємо, затримуючись лише на кілька хвилин, — це неолітичне селище Хірокітія.

Його виявлено 1934 року, але розкопки, які провадив Відділ старожитностей Кіпру, почалися лише через два роки і тривали до другої світової війни.

Відновлено і в основному закінчено їх у 1946 році. Вони відкрили залишки найдавнішої цивілізації на Кіпрі (приблизно 58—52 сторіччя до н. е.).

Для цієї цивілізації, яку створили неолітичні хлібороби і скотарі, характерні кам'яні куполоподібні хатини, кам'яний посуд (лише наприкінці існування цієї цивілізації з'являється вже досить розвинена кераміка з гребінчастою орнаментцією), знаряддя з кременю (зокрема — серпи), зернотерки, добре відшліфовані кам'яні сокири, ножі, різці.

Померлих хірокітіїці ховали там же, де мешкали, в скорчених позах у ямних могилах і клали туди різне знаряддя та прикраси, а іноді притискували тіла помер-

лих важкими округлими каменями, мабуть, побоюючися, щоб мертві не встали з могили.

Знахідки з Хірокітії показують у загальних рисах, якого ступеня культури досягли люди на початку неолітичної епохи на Кіпрі.

Десь далі на нашому шляху, ближче до Лемесо, мають бути руїни міста Аматунта, де шанували давню (можливо, догрецьку) Афродіту та Адоніса, одного з тих богів, що вмирали і воскресали чи знову народжувалися.

Але мене цікавить тут зовсім інше: з Аматунта походять глиняні таблички з так званими етеокіпрськими текстами. Вони написані кіпрським силабічним письмом, знаки-склади якого можна прочитати, але не можна зрозуміти. Етеокіпрська мова залишається однією з нерозгаданих загадок Середземномор'я. Єдине, що можна було б сказати про ці тексти: очевидно, їх мова не грецька, але в них читаються, без сумніву грецькі власні імена. На жаль, цих текстів дуже мало і всі вони дуже короткі.

Вченим пощастило навіть знайти етеокіпрсько-грецьку білінгву (двомовний напис, вирізьблений двома видами письма, в даному разі — кіпрським силабічним і грецьким алфавітним): «Місто аматунтян Арістона (сина) Арістонакта вшановує цим пам'ятником» — написано в грецькій частині тексту.

Очевидно, йдеться про спорудження статуї на честь якогось шляхетного громадянина міста Аматунта.

На жаль, цього фрагменту чорного мармуру з єдиною в своєму роді білінговою тепер не можна побачити: він кудись зник. Німецький учений Зіттіг докладно описав його 1914 року в грецькому археологічному періодичному виданні «Археологікі Ефімеріс», і незабаром якийсь «скупий лицар» археології сховав білінгву в свою скриню...

Крім Аматунта, етеокіпрські тексти було знайдено і в інших місцях (Пафос, Голгі).

Востаннє про спробу прочитати етеокіпрські тексти я чув на Третій Всесоюзній конференції з питань класичної філології, що відбулася у вересні 1966 року в Києві.

Про цю спробу розповів у своїй доповіді радянський етрусколог Олекса Харсекін.

Ось із такими думками я промчав повз руїни Аматунта, який ще не відкрив нам таємниці догрецької людності Кіпру.

Не зупиняючись, проїжджаємо і через Лемесо.

Остеронь залишається середньовічний замок Колоссі і англійська військова база на півострові Акротірі, який закінчується двома найпівденнішими мисами Кіпру — Зевгарі і Гата. Ліворуч (тобто на півдні) залишаються руїни давнього міста Куріона, праворуч (тобто на півночі) ще одна спокуса для мене — храм Аполлона Гілата.

Ось ми вже в єпархії Пафосу. Праворуч від нашого шляху — село Кукля («Лялечки»), побудоване на місці давнього міста Палепафос («Старий Пафос»), колись найважливішого центру шанування богині Афродіти.

Тут містився і найбільший на Кіпрі храм цієї богині краси і кохання, весни і плодючості.

В 1888 році його розкопали англійські археологи, але від цього знаменитого в античному світі храму мало що залишилося.

В історії розграбування археологічних скарбів Кіпру неабияку роль відіграли два італійці — брати Луїджі (1832—1904) і Алессандро (1839—1914) Пальма ді Чезнола.

Старший із них був деякий час американським консулом на Кіпрі і закінчив свої дні директором нью-йоркського «Метрополітен-м'юзіум», якому продав значну частину своїх колекцій.

У своїй книжці про Кіпр він патетично вигукує: «Ма-

ло які країни за давніх часів були так оспівані й прославлені поетами. І хіба це не іронія долі — бачити тепер у хатах в убогому селищі архітектурні фрагменти з мармуру і граніту, що яскраво свідчать про добробут і високу культуру минулих сторіч, коли ціна навіть одного з цих фрагментів набагато перевищує вартість усіх будинків сучасного села Кукля?»

Звичайно, ніхто не знав ціни кожного уламка мармуру в Старому Пафосі краще за консула Сполучених Штатів і антиквара Луїджі Пальма ді Чезнолі!

...Тепер ми бачимо праворуч виноградники на схилах гірського масиву Троодос.

«Моя кохана для мене, наче квітка-хенна у виноградниках Ен-Геді!» Чи авторові «Пісні пісень» уже було відоме село Енгаді, розташоване десь тут поблизу? В усякому разі, квіти хенни, з якої видобувають відомий барвник «хну», очевидно, були дуже характерні для Кіпру, і не виключено, що мають рацію ті етимологи, котрі виводять саму назву острова від хананської назви цієї рослини «кофер» чи «копер».

Чи не дістав також острів Родос своєї назви від давньогрецького «родон» (троянда, а можливо, і квітка гранатника, яка була в гербі цього острова)?

А острів Мелос — від давньогрецького «мелон» (яблуко)? Це той самий острів, що прославився знайденою на ньому статуєю, яка, можливо, помилково називається в Луврському музеї «Венерою Мілоською».

А ось і село Єроскіпос, що означає «Священний сад» (Єрос кіпос), тобто сад Афродіти.

Старий Пафос (ця назва, до речі, не має нічого спільного з нашим словом «пафос»), місто міфічного царя Кініри, був зруйнований землетрусом наприкінці другого тисячоліття до н. е.

Новий Пафос заснував герой троянської війни, цар

аркадійської Тегеї Агапенор. За його наказом було відбудовано також Афродісіон (храм Афродіти) в Старому Пафосі, який відтоді на довгий час залишився вже не адміністративним, а релігійним центром острова.

Цей Новий Пафос, до якого ми швидко наближаємося, став столицею Кіпру за часів Птолемеїв (294—58 до н. е.) і римлян (58 до н. е.—395 н. е.).

Тепер Новий Пафос — це, власне, приморська частина розташованого вище на узгір'ї міста Ктіма — столиці єпархії, в яку ми вже в'їхали.

На щастя, програма дає нам можливість оглянути недавно відкриті (1962) мозаїчні підлоги в одній віллі римського періоду (кінця III ст. н. е.)

На мозаїці ми бачимо три композиційно незалежні фігури: ліворуч, біля лісистого узгір'я, — молоду жінку, що в розпачі заламала руки, в центрі — леопарда чи пантеру, що шматує зубами кинуте жінкою вбрання, а в правому куті напівоголеного юнака, який конає на землі. Імена дійових осіб зазначені над ними великими літерами. Це Пірам і Тізба, історію яких нам розповів П. Овідій Назон.

На іншій мозаїчній картині — три окремі групи фігур. Ліворуч сам бог виноградарства і виноробства Діоніс та німфа Акме з чарою вина, в центрі — міфічний афінський цар Ікарій і двоє волів, що тягнуть великий двоколесний віз, навантажений бурдюками з виноградним соком, а ліворуч — двоє п'яних чоловіків. Над ними напис: «Перші (люди), що випили вина».

За легендою, Діоніс навчив Ікарію вирощувати виноград і виготовляти вино. Але необачний Ікарій почастував своїм першим вином двох пастухів, душа яких іще не знала міри, ті сп'яніли, і, народ, подумавши, що їх отруєно, вбив царя. Він став першою жертвою алкоголізму...

На третій мозаїчній картині — велетенський орел Зевса тримає в пазурах хлопчика у фрїгійській шапочці. В правиці у хлопчика спис вістрям додолу. Це викрадення Ганімеда: уподобавши його, владар олімпійських богів Зевс зробив хлопця своїм виночерпием.

Є там і інші зображення людей і тварин, а також складні орнаменти.

Такими мозаїками майстри з єгипетської Александрії прикрашали вілли заможних римлян по всіх країнах Середземномор'я.

Ім'я Леніна

в далекому селі

Пейї

Увечері ми беремо участь в урочистому мітингу в селі Пейї.

Мітинг відбувається просто неба, на майдані перед будинком клубу. Весь майдан заповнений народом.

Доповідач докладно розповідає про Жовтневу революцію, про нашу країну, рекомендує всіх нас присутнім.

Яка незвичайна ця ніч із яскравими зірками на південному небі! У нас на зборах мене б не здивували оплески і вітальні вигуки присутніх, але тут, на середземноморському острові за двома морями, всі ці вияви почуттів сприймаються зовсім інакше.

Коли доповідач вимовляє ім'я Леніна, юнаки й дівчата на майдані озиваються гучним «зіто!» (хай живе).

На руїнах Курії

В давньому місті Курії ми оглянули будинок із знаменитою мозаїкою IV ст. н. е., що зображує героя Ахілла, котрого його мати богиня Тетіда виховувала серед дочок царя Лікомеда на острові Скіросі, щоб уберегти від загибелі на Троянській

війні — загибелі, яку йому пророкував Аполлон.

Оскільки «знавець майбутнього» жрець Калхант сказав, що Трою не можна здобути без участі Ахілла, Одисей, Фенікс і Нестор дістали наказ знайти юнака. Шукаючи його по всіх усядах, вони прибули на острів Скірос як мандрівні купці і запропонували дочкам Лікомеда різні товари, серед яких були жіночі прикраси, але також і зброю.

«Лікомедівни» почали оглядати прикраси, а переодягнений дівчиною юний Ахілл схопив щит і меч, виявивши в такій спосіб свою стать і вподобання.

Посланці головнокомандуючого ахейського війська царя Агамемнона забрали Ахілла з собою, і він загинув, згідно з пророцтвом.

На цю ж тему збереглася і відома фреска в Помпеях (збереглася — парадоксально — саме через виверження Везувія в 79 році н. е.).

Скільки мотивів літературі та образотворчому мистецтву дала згубна Троянська війна!

А чи справді була така війна? Ось у мене на столі лежить лист одного видатного московського вченого, в якому доводиться «як двічі по два» ніби ця війна — не що інше, як міф.

Лист містить дуже серйозні аргументи, які я ще не встиг обміркувати. Але навіть якщо цієї війни не було в історії, вона була і залишається в мистецтві.

Любов до мови

і пристрасть

до книжок

Щоразу, коли кіпріоти запитували, який саме період історії грецької мови мене найбільше цікавить і є предметом моїх спеціальних студій, я вагався, не знаючи, що їм відповісти, бо мене цікавить розвиток мови від перших її документальних

проявів аж до сучасного стану. А де на світі знайдеш другу таку мову, розвиток якої можна було б простежити на протязі, принаймні, трьох із половиною тисяч років?

Грекам і греко-кіпріотам така широка спеціальність видається просто неможливою: в них є філологи-класики, візантологи і неоеелліністи. Звичайно, вони мають рацію, але я гадаю, що в нашій країні можуть існувати просто елліністи, яких тією чи іншою мірою цікавлять усі ці епохи життя мови з такою письмовою традицією і стількома варіантами, що паралельно розвиваються.

Що ж до моїх особистих уподобань, то мене цікавить не лише самий розвиток мови, а й розвиток тієї культури, яку вона виражає. Словом, мені доведеться визна-

ти себе не мовознавцем, а філологом у колишньому широкому розумінні...

В останній день нашого перебування на Кіпрі здійснилася моя мрія: ми поїхали з П. Тальядоро до найбільшої в Левкосії книгарні, де я витратив усі свої гроші до останнього шилінга.

А з книжкових полиць дивилися на мене, вже недовсяжні, інші багатотомні словники....

Чи знаєте ви, що це за насолода — мати напохвату докладний тлумачний словник, який охоплює матеріал різних епох і діалектів? Частіше мені сниться, ніби я опинився в якійсь бібліотеці чи книгарні, навколо безліч цікавих книжок, і я не знаю, що мені зробити, аби вони залишилися в мене, коли я прокинусь.

Прощання з Кіпром

І ось ми знову в літаку, червона земля Кіпру зникає з очей, і незабаром навколо — самі хмари.

Висота 11 000 метрів. Температура за бортом літака — ні! Про це краще не згадувати після кіпрського тепла...

Тепер Кіпр для мене — це не лише контур на карті, не лише історія, викладена в книжці. Географія й історія, природа і люди, минуле і сучасне одного з мальовничих куточків Середземномор'я — все, досі роз'єднане, тепер стало єдиним цілим, і подумки я повторюю рядки з «Кіпрської симфонії» Теодосія Пієріді:

Як троянда, ти квітнеш
Тут у моря на грудях,
Як троянда, о Кіпре, у моєму
ти серці..

ПРОРОК - КОМЕРСАНТ.

У малайзійській столиці Куала-Лумпурі живе популярний серед місцевого населення ворожбит і ясновидець Маїрі. Останнім часом він наполегливо пророкує «кінець світу». Серед порад, які Маїрі дає людям з цього приводу, є неодмінно й така: «Запасайтесь посудом — горщиками, тарілками — бо на тому світі цього купити не можна буде».

Піклування ясновидця про посуд, як з'ясувалося, пояснюється досить просто: рідний брат Маїрі є власником великої крамниці посуду в Куала-Лумпурі.

ШЕКСПІРІВСЬКИ І

СТРИПТИЗ. Кеннет Тайнен, автор порнографічної п'єси «О Калькутта», підняв тепер руку на Шекспіра. Він хоче екранізувати його п'єсу «Макбет». Театральне «чудовисько», як називає Тайнена західна преса, запевняє, що класичний майстер трагедії лише тоді стане «рентабельним», коли буде «приправлений» сексом. У його фільмі леді Макбет має з'являтися голою.

НОВИЙ ШКІЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ: ТОТАЛІЗАТОР.

Вечірня народна школа в Імпінгтоні (Англія) з метою залучення учнів запровадила в учбову програму новий предмет: «Мистецтво виграти в тоталізатор».

ГОСТИННІСТЬ ПО-ДАТСЬКІ. Одна мебльова фірма в Копенгагені запропонувала новину: спеціальні меблі для гостей. Особи, яким доводиться часто приймати у себе родичів або знайомих з провінції, можуть, зокрема, придбати «матраци середньої комфортабельності», щоб гості довго не затримувалися.

РАКЕТА НА... СМІТНИ-КУ!

Страшенний переполох знявся у боннському міністерстві оборони, коли одного дня на звалищі, куди вивозять сміття із столиці ФРН, було знайдено справжню ракету типу «земля — повітря». Проведене розслідування не принесло ніяких наслідків. На запитання журналістів представник міністерства оборони так пояснив цю справу: «На території нашої держави перебувають тепер різні іноземні війська, а торгівлю зброєю ведуть численні приватні заклади. Отже, немає чого дивуватися».

ПЛАЧ - ДІАГНОСТИК.

Члени одного фінсько-шведського наукового товариства досліджували протягом десяти років плач немовлят. Вже перші досліді, записані на магнітофонній стрічці, довели, що здорові діти плачуть не так, як хворі. На основі дослідів сконструювали прилад, який розрізняє плач немовлят як «нормальний», «підозрілий» і «хворий». Незабаром цим приладом будуть обладнані дитячі клініки.

Шахтарі з Лоти.

СВІТАНОК НАД ЧОРНИМ МІСТОМ

ОТТО ГОТШЕ

Відомий письменник і громадський діяч НДР Отто Готше (Його роман «Криворізький прапор» був надрукований у «Всесвіті» 1960 року) побував у багатьох куточках Чилі, відвідав він і шахтарське місто Лота, що розкинулося на самому березі Тихого океану. Вугілля тут добувають з-під океанського дна. Багато цікавого розповіли гірники про минуле свого міста, про зміни, що сталися після перемоги блоку Народної єдності. Передруковуємо репортаж Отто Готше з журналу «Фрайс вельт».

ському місті ідея Народної єдності має свою власну дату народження. Починаючи з 1952 року гірники та їхні родини тричі голосували за кандидата Народної єдності, за доктора Сальвадора Альєнде. І за четвертим разом вони перемогли.

Лота — чорне місто, місто чорного кам'яного вугілля, місто чорних териконів, чорних вулиць, чорних будинків та халуп. Лота — місто шахтарів злидарів — піркінерос, чінхорерос, перрерос; місто біля підніжжя Кордільєрів, на самому березі океану, що немов викинув його на суходіл. Його можна було б прийняти за типово шахтарське містечко одного з вугільних басейнів Європи, якби не океан. Ознак того, що Лота — шахтарське місто, тут надзвичайно багато: вугільна пилука, що проникає в усі щілини; липка грязюка під ногами, коли йде дощ; маслянисті калюжі,

розбиті шляхи, безпросвітне існування та злидні шахтарських родин — протягом віків ця картина лишалася незмінною. Змінювалося тільки число бідарів — воно невпинно зростало.

Та одночасно Лота є містом сміливих гірників, мужніх, класово свідомих чоловіків і жінок, містом непримиренної боротьби трудящих за свої права, містом численних жертв, містом перемог чилійських робітників.

Гірники Лоти та їхні дружини й діти твердо крокують в лавах блоку Народної єдності. Це їхній прапор та бойове гасло. У цьому віддаленому пролетар-

Відтоді як у 1789 році Фрідріх Вільгельм Швагер, — німець з Цербста, — прийшов у цю країну і відкрив поклади вугілля, він невпинно шукав антрацит. Слово карбон (вугілля) надавало йому надзвичайної енергії. Він увійшов в історію Латинської Америки як піонер кам'яновугільного промислу на Тихому океані. Коли згодом простодушний житель Цербста Фрідріх Вільгельм Швагер перетворився на чилійського громадянина Федеріко Гільєрмо Швагера та по-

родичався з великими магнатами країни, його ім'я набуло значення. Ще й сьогодні воно не втратило свого блиску та звучання на західному узбережжі Південної Америки: «Карбоніфера Лота-Швагер» відома всім. Шахти принесли йому та його компаньйонам, банкірам і фінансистам, незліченні прибутки. Гірникам же вони принесли нелюдську працю, турботи, визиск та нещастя.

Вугільні пласти залягають тут на глибині 600—700 метрів під дном океану. Переходи доводиться робити дуже довгими, вони простяглися на 30 кілометрів під водою. У районі розробок Тихий океан має товщу води близько 60 метрів. Гори, що становлять дно океану, складаються з мергелевого, твердого піщаника. Коли ж він у вигляді пустої породи потрапляє на поверхню, то швидко розпадається на жорстку. Шахтні штреки густо перерізують земляний шар, часто відстань між водою і покрівлею становить лише 200 метрів. Отже, шахти перебувають під постійною загрозою затоплення океаном, тим більше, що рудники лежать в зоні землетрусів. І в разі, коли б це сталося, розміри нещастя навіть важко уявити...

До речі, число «звичайних» нещасливих випадків тут дуже високе. Санітарними та гігієнічними пристроями шахти забезпечені в дуже недостатній кількості, хоча робітники ведуть за це тривалу боротьбу. Протягом довгих років мокрі, брудні, стомлені — так як вийшли після зміни на поверхню, гірники повинні були під дощем і вітром пішки йти додому. І лише недавно, коли до влади прийшов блок Народної єдності, тут були споруджені лазні.

До 1963 року «Лота-Швагер» була єдиним повновладним власником усіх шахт, згодом виникло акціонерне товариство. Підприємство було модернізовано, поліпшилося технічне оснащення,

виросли сучасні адміністративні споруди. Та в місті добре знали, звідки походить модерне обладнання і хто ті люди, що сидять в нових конторах. «Тут уже давно оселився капітал США», — кажуть гірники. Нещадна експлуатація й визиск досягли нечуванних розмірів. А трудящі й далі тулилися в убогих халупах, позбавлених води й каналізації. Кількість безробітних постійно зростала. За період від 1963 по 1967 рік число шахтарів скоротилося з 9134 до 7413, тобто на 1721 робітника. Всього у 1970 році в Лоті налічувалося 6500 безробітних. Компанія «Лота-Швагер» розпоряджається долею тисяч людей, грубо і безцеремонно експлуатуючи їхню працю, їхню силу.

Сім тисяч досвідчених, кваліфікованих гірників заробляють в середньому по 660 ескудо на місяць, а директори акціонерного товариства лише за офіційними даними отримують щомісяця 15000 ескудо. Однак робітникам відомо, що насправді їхні прибутки становлять 80 000 ескудо.

Шість з половиною тисяч безробітних — піркінерос ледве животіють. Безжалісна система визиску зводить цих людей, їхніх дружин, матерів, дітей до становища парій. Біля транспортера, що піднімає пусту породу з шахти на зідвал, а потім скидає в море, адміністрація дозволяє вибирати брили вугілля, які часто трапляються серед каміння. Але для цього піркінерос повинен одержати спеціальну ліцензію в шахтоуправлінні. І ось від 7-ої години ранку до 7-ої години вечора — стільки, скільки працює транспортер, стоїть він біля стрічки, що біжить і біжить, спритно вибираючи блискуче чорне каміння. Його руки нагадують лопаті. До того ж йому треба пильнувати, щоб неліцензовані конкуренти — чінхорерос — не перехопили заробіток. Таким чином він стає ланцюговим псом

«Лота-Швагера», поліцаєм серед безробітних, патрицієм серед плебей і, незважаючи на це, живе як собака.

Далеко під ним, біля підніжжя терикону, по коліна у воді стоять чінхорерос. Це неліцензовані голодранці. Вони шукають вугілля у воді там, де транспортер скидає свій вантаж в океан. Дехто з них стоїть босоніж на березі й сачком виловлює брили з води під постійною загрозою бути вбитим камінням. Кожен складає свою здобич на купу десь на березі, а вночі спить на цьому «скарбі», охороняючи його. За мішок (60 кг) вугілля збирачі отримують у «Лоти» по 4 ескудо. Коли ж вони переносять свій вантаж на власних плечах за 30 кілометрів на закупівельний пункт, то одержують по 6 ескудо. На найнижчому щаблі збирачів вугілля стоять перерос. Це хоробрі підлітки, яким нема чого втрачати. Ризикуючи життям, вони на повному ходу поїзда видираються на вагони з вугіллям і просто крадуть його.

Трудящі Лоти добре усвідомлювали, що далі терпіти таке принизливе становище неможливо, вони розуміли також, що зуміють чогось домогтися лише тоді, коли об'єднають свої зусилля. Для початку їм потрібен був свій власний клуб, де б вони могли зустрічатися й обговорювати важливі справи та приймати спільні рішення. Ескудо до ескудо складали вони до купи свої трудові заощадження. Будівництво розпочалося, але на внутрішнє опорядження грошей не вистачило. Та все одно вони почали користуватися своїм будинком, — адже великий зал вмщував дві з половиною тисячі відвідувачів. Тут можна було влаштовувати збори, мітинги, обговорювати загальні потреби. І як наслідок — на комунальних виборах 1967 року Комуністична партія здобула більшість голосів. Обрали мера міста, це був чудовий чоловік, один з чилійських гірників. Вперше в Лоті шахтарі самі вирішували свою долю. Соціалісти, ліві християнські демократи та комуністи працювали в раді міста разом. Спорудили нову школу, гімназію, вперше в Лоті з'явився вищий навчальний заклад, де вчаться діти шахтарів. Відбувалося щось зовсім нове. До речі, профспілка працівників гірничої промисловості НДР надіслала для вузу лабораторне устаткування. Члени профспілки гірників у Лоті прийняли його і подякували за братерську солідарність.

...Дещо вже зроблено, дещо робиться, ще більше належить зробити в майбутньому. Але трудящі Чілі, як і гірники чорної Лоти, сповнені рішучості довести розпочату справу до переможного кінця.

Так тут працювали ще вчора.

НАЙМАНЦІ АНТИКОМУНІЗМУ

В той час, коли XXIV з'їзд КПРС розпочав свою роботу, спеціальний помічник президента США у справах національної безпеки Генрі Кіссінджер перебував у Парижі. Тільки-но в газетах почали з'являтися перші матеріали нашого партійного форуму, як з французької столиці до державного департаменту Сполучених Штатів полетіла телеграма-блискавка. Кіссінджер наказував своїм підлеглим старанно збирати матеріали з'їзду, вивчити їх і підготувати відповідну доповідь.

Але в державному департаменті та в деяких інших установах і закладах Сполучених Штатів і без того заходилися вивчати матеріали XXIV з'їзду КПРС, шукаючи в них «наукових доказів» якоїсь «кризи радянського суспільства».

Загалом пошуками міфічної кризи одразу зайнялися понад 170 американських університетів, коледжів і дослідницьких центрів. Особливо ж ретельно зарипили пера в так званих «російських центрах», де не вперше виконуються подібні замовлення. Таку пильну увагу до Радянського Союзу на Заході почали виявляти з перших днів існування радянської влади. Нині «радянознавство» або «російські дослідження» стали самостійною галуззю загальної системи антикомуністичної науки в імперіалістичному світі. Якщо до 40-х років ці дослідження провадили переважно окремі вчені та кафед-

ри лінгвістики деяких американських університетів, то за останні десятиліття «радянознавство», по суті, перетворилося на один з найважливіших аспектів американської суспільної науки, посівши, за образним висловом одного американського вченого, місце «динозавра антикомунізму».

Коло питань, якими цікавляться «російські центри», значно ширше, ніж це визначено назвою інституцій. Окремі «центри» займаються проблемами, що стосуються України, радянських республік Закавказзя, Прибалтики, Середньої Азії, але всі вони виступають під спільною вивіскою.

Соціальне замовлення, зроблене так званим «російським центром», формулюється досить виразно — давати вихідні дані для визначення американської політики по відношенню до Радянського Союзу, сприяти досягненню цілей зовнішньополітичної і внутрішньополітичної пропаганди Вашингтона. І тут співробітники «російських центрів» вже не гребують ніякими засобами. Як визнав один з провідних «радянознавців» професор Адам Улам, вони не зупиняються навіть перед копірським на «смітнику історії»: вивчають діяльність царських установ, архіви жандармерії, меншовистські й троцькістські платформи, документи змов білогвардійців, різного роду протоколи допитів емігрантів з Росії перших років Радянської влади. Із скрупульозністю архіваріусів вони

слідкують за життям радянських людей і ведуть на них досьє. Їхні картотеки на керівних радянських працівників, вчених, діячів культури, письменників, журналістів нараховують понад сімдесят тисяч карток. Вони шукають у нас різних покидьків, невдах, параноїків, що становлять для них ґрунт, на якому будуються «наукові» висновки про «кризу» Радянської влади.

Зрозуміло, що за таких умов жодних об'єктивних досліджень не може бути. Цього не заперечують й самі «радянознавці». Старійшина американських фахівців з Радянського Союзу професор Фредерік Шуман писав: «якби рівень розуміння російської дійсності був пропорційальний приголомшливій кількості книжок, монографій і статей про Радянський Союз, які вийшли друком, починаючи з 1917 року, англійською, німецькою і французькою мовами, то всі громадяни й державні діячі західних країн були б дуже добре обізнані з цього питання». Інший американський вчений так оцінив плоди цієї науки: «Кількість літератури про Радянський Союз досягла астрономічних цифр. Але як мало книжок витримали випробування бодей короткого часу!».

Уряд США старанно заохочує «російські центри». І не тільки морально. Значна частина коштів на утримання 18 таких центрів, а це переважно інститути при найбільших навчальних закладах,

надходить безпосередньо з державної скарбниці. В одному лише Колумбійському університеті в Нью-Йорку вивченням Радянського Союзу займаються 13 кафедр та інститутів, в Індіанському — 10, Гарвардському — 7, Мічиганському — 6, Каліфорнійському (Берклі), Вашингтонському та Йельському — по 5. Тут працює велика армія ревних проповідників антикомуністичних ідей. Тільки у відкритих публікаціях щороку з'являється приблизно 800 назв їхніх «творів». Якщо ж взяти до уваги ще й ту частину досліджень, яка здійснюється на замовлення і за контрактами з державними відомствами, Центральним розвідувальним управлінням, Пентагоном, то їх щорічна кількість перевищує тисячу.

Одним з найбільших «центрів» є «Російський інститут» Колумбійського університету, створений у 1946 році. За програмою він мав готувати науковців-радянознавців з «питань торгівлі та фінансів; журналістів для роботи в різних урядових організаціях; фахівців з соціальних і гуманітарних наук стосовно Радянського Союзу». Практично цей інститут є аспірантурою для осіб з вищою освітою, які бажали писати дисертації на теми, пов'язані з історією або політикою СРСР.

Створений завдяки Фонду Рокфеллера, він готує «радянознавців» широкого профілю. Це видно хоча б з тем семінарів і симпозіумів останнього часу, які ведуть запеклі антикомуністи З. Бжезінський, С. Бейлер, А. Ерліх та інші.

«Російський інститут» здійснює широку програму збирання друкованих та архівних матеріалів, які стосуються історії народів СРСР, а також внутрішньої і зовнішньої політики. Ясна річ, матеріали ці використовуються лише в одному напрямку — для фальсифікації ідей марксизму-ленінізму, практики комуністичного будівництва. За оцінкою бюлетеня «Колумбійського університету бюлетін», інститут має найбільшу за межами Радянського Союзу кількість матеріалів з історії народів СРСР. Число зібраних в інституті видань російською мовою перевищило 200 тисяч томів.

В антирадянських публікаціях, підготованих цим «центром», широко використовуються документи й матеріали білогвардійських генералів Денікіна, Корнілова, Врангеля, які Колумбійський університет придбав в 20—30-х роках разом з іншими архівами різних емігрантських організацій.

У такий спосіб діє й решта «російських центрів». Вони також виявляють неабиякий інтерес до документів епохи царизму, особистого листування відомих осіб, рукописів праць визначних російських політичних діячів, вчених, літераторів. Зрозуміло, «центри» цікавлять не історична цінність таких матеріалів. Вони виявляють

свій власний підхід до документів минулого. Ціна архівів залежить від того, чи їх можна використати для антикомуністичної пропаганди. В такому разі ці матеріали охороняють як твори світового мистецтва, чаклюють над ними, мов над золотом, зберігаючи кожний клптик, кожну літеру.

Втім, згаданий вже бюлетень Колумбійського університету пролив світло також на інші сторони діяльності «інститутів» — до цих закладів потрапляють й матеріали, характер яких далекий від справжніх цілей наукової установи. В колумбійських бібліотеках, наприклад, зберігаються протоколи допитів перебіжчиків, тих, хто піддався імперіалістичній пропаганді про «райське життя у вільному світі». Щоправда, ці «матеріали» розраховані на одноразове використання. Вони вмирають після того, як з них вичавлять все «істотне». Однак «російські центри» колекціонують не лише наклепницькі вигадки різних покидьків. Часом під дах «центрів» потрапляють й їх автори. Наприклад, Іван Світак, який втік з Чехословаччини після подій 1968 року, одразу ж був зарахований до штату «російського інституту» Колумбійського університету, де почав розробляти «найновітніші» антикомуністичні теорії, готувати «ефективні» плани диверсійно-ідеологічної боротьби проти соціалістичних країн і світового комуністичного руху.

Важливим джерелом поповнення архівів «радянознавчих» установ стали поїздки їх співробітників до СРСР. Поїздки ці відбуваються під вивіскою обміну фахівцями. Співробітників інститутів зараховують до складу різних туристських груп, вони супроводять молодіжні делегації, користуючись знаннями російської мови, приїждять під виглядом перекладачів. Багаж, який вони везуть додому, нагадує здебільшого торбину від пилососа, куди потрапляє всілякий бруд і сміття. Проте це не означає, що подібних «дослідників» цікавлять лише негативні сторони нашого життя. Вони, звичайно, бачать і чують в Радянському Союзі правду нашого сьогодення, проте, виконуючи соціальне замовлення, фінансоване антирадянськими центрами, відбирають, просівають, сортують і комплектують свої враження в такі, придатні для пропагандистських цілей, «пілюлі», де б брудні вигадки і перекручення були про людське око змонтовані разом з правдою. Такі «напівправди», на думку діячів «російських інститутів», не видаватимуться широким масам, на які й розраховані ці антирадянські «ліки», відразливими і сумнівними. І пересічний американець коштає «пілюлі», приховані в численних виступах політичних діячів, журналістів, учених,

в щоденному пропагандистському потоці, який виливають на нього радіо і телебачення, «жовта», «біла», «чорна» та інші сорти американської преси. Пропагандистська отрута «з перших рук» обрушується також на зарубіжних слухачів іншомовних програм американських радіокompаній типу «Голосу Америки».

Одне з найбільших джерел, яке живить антикомунізм, становлять «російські центри». Саме тут майбутні урядовці одержують необхідну кількість знань про те, як слід боротися з комунізмом. Саме тут, мов на конвейєрі, штампуються кадри для державного департаменту Сполучених Штатів. Ось лише кілька прикладів взаємозв'язків «російських центрів» з урядовими колами США. За скромними підрахунками, не менше як дві третини американських «фахівців з Радянського Союзу», в тому числі й деякі керівні співробітники держдепартаменту США — виученики «російських центрів». Згаданий вже Генрі Кіссінджер є ідейним натхненником антикомуністичних доктрин Гудзонівського інституту і Гарвардського університету, де працював консультантом з міжнародних питань. Роберт Боуї, керівник Гарвардського центру міжнародних відносин, є водночас радником держдепартаменту США. Інший співробітник Гарвардського центру Томас Шеллінг також працює радником у держдепартаменті. За даними Крістофера Ренда, автора книги «Кембрідж — науково-технічний центр в США», близько 100 співробітників одного лише Гарвардського університету є водночас працівниками різних урядових відомств країни.

«Радянознавці» та «кремлезнавці» свідомо не ставлять собі за мету будь-який об'єктивний аналіз сучасного становища Радянського Союзу. Ті, хто готують «стратегічні плани наведення мостів між Сходом і Заходом», галасують за так звану доктрину «конвергенції», або «мирного вrostання» соціалізму в капіталізм, створення якогось синтезованого «індустріального суспільства», здатні на будь-яку фальсифікацію. В суспільстві, де вони живуть і працюють, їм доводиться виконувати соціальні замовлення, які щедро оплачуються сильними світу цього. Саме останнім, а не першим потрібні «дослідження» «російських центрів».

«Російські центри» і «інститути» створені переважно на «пожертвування» Форда, Рокфеллерів, Дюпона та інших товстосумів, які не шкодують нічого, аби погасити зорі комунізму над нашою планетою. 56 процентів антикомуністичних і антирадянських «центрів» США фінансує Фонд Форда, 18 процентів — Фонд Рокфеллера, 17 процентів — корпорація Карнегі.

Ті, хто платять, звичайно, ви-

магають від своїх наймитів певної продукції. Їх цікавить лише одне: «Принесе вона їм успіх в антирадянських авантюрах чи ні?».

...Про цей документ не писали ласі до сенсації американські журналісти. Водночас на ньому і не було позначки «цілком таємно», хоча йшлося про замовлення американських ВПС, а безпосередніми виконавцями замовлення були співробітники «Російського дослідницького центру» Гарвардського університету. За контрактом № 33(038)—12909, підписаним високими сторонами, співробітники центру опитали кілька сот колишніх радянських громадян, які проживають нині у ФРН, і одержали 711 інтерв'ю, в яких ці фашистські посіпаки, зрадники, поліцаї та подібні їм покидьки виливали бруд і свою ненависть до Радянського Союзу. Зібраний таким шляхом «матеріал» був узагальнений як «науковий експеримент» в 64 друкованих працях.

Інший приклад з «творчої лабораторії» «російських центрів». Під час святкування 50-річчя радянської влади, в листопаді 1967 року, в Колумбійському, Стенфордському, Гарвардському, Принстонському та інших університетах США відбулися численні конференції, колоквиуми, сесії, симпозіуми та семінари. Про характер подібних заходів можна судити із звіту про конференцію «СРСР — 50 років». З доповідями виступали «радянознавці»: директор відділу стратегічних досліджень державного департаменту США Джеймс Леонард, член сенатської комісії по збройним силам Пітер Домінік та інші.

У Гарвардському «Інституті війни, миру і революції» відбулася конференція «П'ятдесят років радянської революції і її наслідки», яка тривала цілий робочий тиждень. На всі ці конференції було запрошено сотні вчених з різних країн світу, крім... Радянського Союзу!

На другому поверсі будинку номер 1737 на тихій зеленій Кембрідж-стріт у студентському містечку Гарвардського університету висить досить скромна табличка «Дослідницький центр з питань російської політики». І хоча цей «центр» займає лише кілька кімнат, він давно здобув першість серед подібних йому закладів. «Центр» почав свою діяльність 1 лютого 1948 року, в самий розпал «холодної війни», і одразу ж уклав договір з видавничою компанією «Гарвард університі прес» на широку публікацію своїх книг, монографій і статей про Радянський Союз. Тільки за перші десять років «центр» видав 34 книги і опублікував 350 великих статей про ко-

мунізм, про економіку, політику та історію нашої країни.

Колись фашисти спалювали книги. Вислів «коли я чую слово культура — моя рука тягнеться до пістолета» став вершиною варварства політичних дикунів двадцятого сторіччя. Нині війну перенесено на фронт ідей. Сьогодні епіграфом до всього макулатурного бруду фахівців «російських центрів» можна було б поставити колишній вислів біснужа, перекладавши його на сучасний лад: «коли я чую слово комунізм — моя рука тягнеться до пера». Додамо: до отруйного, брехливого пера, що здатне писати лише антикомуністичні слова.

Спеціалісти з «російських центрів» своїми «дослідженнями» дезорієнтують не лише тих, хто в США дійсно хотів би знати правду про Радянський Союз. Вони дезорієнтують всю політику уряду Сполучених Штатів, штовхають його на авантюристичні кроки. До таких професорів-дезінформаторів слід віднести і вчених із солідною репутацією соціологів та істориків і звичайних політичних пройдисвітів.

Серед них можна назвати директора Гудзонівського Інституту Германа Кана, дослідника проблем термоядерної війни, одного з провідних «сценаристів» дій уряду США. Розроблена Каном теорія довгострокового політичного прогнозування набула популярності в певних колах Сполучених Штатів. Як записано в проспекті Гудзонівського центру політичних досліджень, «основна мета інституту — надавати урядовим відомствам та іншим клієнтам таку саму допомогу, яку президент США отримує від своїх радників. Ніхто не диктує президентові його дій, однак, радники подають альтернативні рішення і можливості вибору». За словами Кана, його співробітники не ведуть якихось ґрунтовних досліджень Радянського Союзу. Однак готові «сценарії» і «прогнози» взаємин Радянського Союзу і Сполучених Штатів Америки завжди лежать на полицях центру.

Ті, хто фінансують антирадянські дослідження, прагнуть одержувати бодай якісь втішні відомості про «ідейний розлад» радянського суспільства. Такі замовлення ось вже понад тридцять років «вправно» виконує інший ідеолог антикомунізму, вихованець «Російського інституту» Колумбійського університету, професор Джон Армстронг. Він займається головним чином вишукуванням потенціальної бази «опозиції» соціалістичному ладові всередині Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

Ще більш агресивним, шаленим ворогом Радянської країни є професор міжнародних відносин Джорджтаунського університету Стефан Поссоні. Активний співробітник Національного військо-

вого училища ВМС, інституту ВПС, директор розробленої гуверівським «Інститутом війни, миру і революції» в Стенфорді програми по вивченню зовнішньої політики, Поссоні спеціалізується з проблем «комуністичної агресії», які так нагадують горезвісні часи маккартизму. Це дуже на руку американським «яструбам» і тим, хто, спекулюючи на воєнному психозі, домагається від уряду США збільшення асигнувань на озброєння. Дезінформуючи громадську думку відносно уявних готувань СРСР до нової війни, Стефан Поссоні підкріплює свої версії теоретичними посиланнями на те, що, мовляв, «тривале мирне співіснування між такими протилежними системами неможливе».

Боротьба проти зростаючого впливу ідей комунізму на розум рядових американців, яка становить основу діяльності «радянознавців» і «кремлезнавців», не обмежується оббріхуванням, дезінформацією, перекручуванням фактів і навмисним псуванням офіційних радянсько-американських відносин. «Радянознавці» у себе вдома — це представники найреакційніших кіл американської правлячої еліти. Варто згадати, наприклад, що більшість керівників гуверівського інституту були активними учасниками передвиборної кампанії расиста і мракобіса Баррі Голдуотера, що сам Стефан Поссоні, про якого йшлося вище, був головним радником Голдуотера з зовнішньополітичних питань. Отже, можна зрозуміти, яку шкоду американському народові несуть біснужаті антикомуністи.

Ті, на чій гроші існують «російські» та подібні їм центри, виявляється, задоволені роботою своїх підопічних. Ось як оцінює діяльність інституту Гувера його годувальник — корпорація Аллен-Бредлі з Мілуокі (штат Вісконсін): «Однею з підвалин нашої фірми є підтримка антикомуністичних і консервативних організацій. Інститут Гувера повністю відповідає нашому курсу».

Але наведемо ще одну цитату, з висловлювань діяча «російських центрів» США Айнкелеса: «У мене часто з'являється відчуття, що всіх експертів з радянських питань колись посадили у закриту бочку і спустили на морське дно, де ми виявилися обмеженими своїм вузьким світлом, наповненим специфічним розрідженим повітрям. Інколи контингент нашого екіпажу змінюється, але його кістяк, теми розмов залишаються незмінними протягом десятиліть».

Ці слова — виразна характеристика «російським центрам», антикомуністичній пропаганді, що набуває в Сполучених Штатах дедалі ширших масштабів.

Г. ВЕРЕСТ

ДЕ ЖИТИМУТЬ ГОРОДЯНИ?

Як і де житимуть завтра городяни? Це питання не сходить зі сторінок західної преси. Паризький тижневик «Експрес» пояснює причину такого інтересу.

Проблема, пише він, напрошується сама собою. Різні зміни, що сталися у Франції після другої світової війни, — з демографічним вибухом, приголомшливим ритмом індустрії, прискоренням, наданим усьому розвитку історії ні з чим незрівнянною науково-технічною революцією, — у цифрах, наведених тижневиком «Експрес», мають такий вигляд. 1954 року в містах жило менше 25 мільйонів французів, 1968 року — близько 35 мільйонів. 1975-й рік зустрінатимуть вже 42 мільйони городян, а до кінця сторіччя, за офіційними прогнозами, міське населення Франції зросте вдвічі. (При цьому у Франції ще й тепер міста займають менше 10 процентів загальної площі країни, а густина населення — 91 чоловік на квадратний кілометр — значно нижча, ніж у багатьох європейських країнах). Інакше кажучи, щороку потрібно принаймні 500 тисяч нових квартир. Париж, Ліон, Марсель будувалися протягом двох тисячоліть, — констатують експерти. — Другий Париж, другий Ліон, другий Марсель мають зрости за життя одного покоління.

Така ж картина спостерігається не лише у Франції. Подібне відбувається і в Бельгії, і в ФРН, і в Швеції та інших західноєвропейських країнах.

Отже, що чекає на городян у недалекому майбутньому? Зараз одноманітні й незатишні «великі ансамблі» та міста-спальні різко контрастують з мальовничими площами й вулицями старих міст. Усі, хто приймає феномен урбанізації (нічого не вдієш, місто — генератор прогресу), запитують себе: чи будуть нові міста придатні до життя?

«Ці міста не схожі на відомі нам, — зазначає «Експрес», — це будуть безмежні туманності, для яких вже знайдено варварську назву ЗІМЗ, що означає: зони індустріального і міського заселення...»

«Невже ми, наші діти й онуки приречені стати здобичкою цієї нової чуми, «хвороби великих ансамблів»? — вигукне інший французький тижневик «Парі-матч», і намагається коли не проаналізувати, то принаймні замалювати перспективи.

* * *

Сарсель. Нове місто виникло на північній околиці Парижа, яка здавна славилася своїм городництвом: знаменитий зелений городок «Сарсель № 42» і не менш знаменита картопля. У старому Сарселі земля коштувала дешево, а новоявлені парижани та й старожили столиці конче потребували житла, отож держава — Сарсель — це дітище держави, а не приватних компаній — вирішила спорудити тут один з перших «великих ансамблів», яким про рокували тоді блискуче майбутнє.

Було це 15 років тому. Сьогодні ж бетон вкриває тут площу у 800 гектарів, включаючи й вулиці, коли тільки можна назвати вулицями похмурі ущелини між прямовисними цементними скелями. Єдине, що збереглося з часів городництва, — сміття й покидьки. На них натрапляєш на кожному кроці в цьому вічному місті-будові, де замість дерев височать підйомні крани, а пташиний спів поступився місцем гуркоту екскаваторів. Вулиці тут безлюдні, лише зрідка можна побачити кілька випадкових перехожих. Та й, власне, що робити на таких вулицях без крамниць і бістро?

Життя сарсельця обмежене замкнутим колом. Щоранку тут починається масове переселення: 80 процентів дорослих мешканців прямує на роботу до Парижа. У Сарселі залишаються жінки й діти. О другій годині дня — раптове пожвавлення: закінчилися заняття у школах. Проте це лише на кілька хвилин: місто не пристосоване ні для дитячих ігор, ні для прогулянок. А починає вечоріти, — єдиною ознакою життя тут стає голубе світло телевізійних екранів, що пробивається крізь вікна.

Медики, психологи, педагоги одностайно вивели рівняння: Сарсель — це нудьга плюс пасивність, плюс посилене нервозність, плюс

перевтома. Сарсель — це постійна пригніченість. Даються взнаки ізоляція, скупченість, відсутність соціальних зв'язків.

Англійський журналіст Пітер Уїлшер пише: «...Нові хмарочоси-офіси, на зразок будинку фірми «Данлоп», що зводяться у новому адміністративному районі Парижа, справді прекрасні. Проте вони навряд чи дадуть щось 50 тисячам жителів бетонних джунглів Сарселя, розташованого лише на кілька кілометрів північніше і де люди протягом 15 років чекали, доки придуть будівельники, щоб засипати багно між будинками. Вони 10 років чекали, доки в них відкриють поштову філію, 14 років — доки до них проведуть автобусний маршрут, і навіть тепер в них немає дитячих ясел і ніде пообідати, не рахуючи кількох закусокних».

За Сарселем закріпилася репутація «антиміста», шедевра урбаністичного збочення. Але ж є інші приклади! Є «Сонячне місто» у Марселі—Ле Корбюзьє, є ще місто Ля Пайяд — цілковита протилежність Сарселя.

«Сонячне місто». Місто-корабель. Лабораторний експеримент — причому настільки дорогий, що навряд чи хтось візьметься його повторити. Що ж до його мешканців, то вони поділяються на дві категорії: «фанатики Ле Корбюзьє», які почувують себе тут ніби у раю, і звичайні смертні, які живуть тут, бо треба десь жити, і які далекі від захоплення. Ось, наприклад, визнання одного молодого архітектора:

— Я ще працюю у «Сонячному місті», але вже не живу там. Людям потрібно більше простору, більше повітря. Прагнучи все передбачити, все систематизувати, ми врешті-решт створюємо замкнутий мікрорівень. Рано чи пізно вас охопить бажання втекти звідси.

Ля Пайяд — нове місто поблизу Монпельє, розраховане на 35 000 мешканців. Різноманітна архітектура, елегантність без претензійності, дерева й квіти, спортивні

споруди. І... нарікання на безликість, на відокремленість життя!

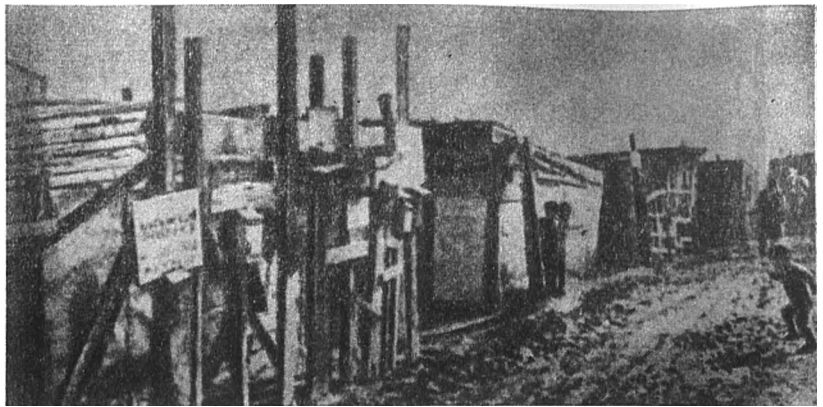
— Ля Пайяд — це просто красивий Сарсель, — кажуть про нього. — Точніше, один із Сарселів...

А що можуть запропонувати сусіди Франції? Придивімося, наприклад, до західнонімецького «чуда». Щоб дати притулок мільйонам і мільйонам бідарів, у ФРН за 20 років спорудили чимало жител. Але все це зводиться абияк. В результаті країна забудована «кролячими клітками», які швидко приходять в непридатний стан, а квартири в них коштують надзвичайно дорого.

У Західному Берліні на площі в 250 гектарів виникло «місто Гропіуса». Уславлений архітектор заохотів на цьому безраднішому пустирі звести собі пам'ятник. Його ідея: громадське житло, «співзвучне новим формам міського життя». А на практиці — нове гетто. І його мешканці мріють тільки про те, щоб втекти зі своїх комірок і зібратися довкола пивної бочки у приміській харчевні.

Або, візьмімо, Швецію, зразково-показову Швецію: 13 нових квартир на 1000 мешканців щороку, стійкий пріоритет серед капіталістичних країн Європи. Нові шведські міста викликають загальне схвалення. Однак середньому шведу не по кишені квартплата у цих маленьких приміських шедеврах, яка, на відміну від інших країн, навіть вища, ніж квартплата у самій столиці... Таким чином, громадська квартира «по-шведському» приводить до «грошової сегрегації». Що ж до нудьги і порожнечі життя, то вони досягають тут воістину бездонної глибини.

Звичайно, зовсім непогано жити в такій затишній віллі. Але це — для обраних. Отже, проблему «де житимуть городяни?» подібні вілли в буржуазних країнах не розв'язують.

Такі «бідонвілли» ще існують у Сен-Дені, біля самого Парижа.

«Парі-матч» приходить до висновку: нове місто — це утопія. Людина живе не в себе вдома. Вона живе у Корбюзьє чи в Гропіуса. Це — в кращому випадку. В гіршому — в бетонних джунглях одного із Сарселів. Людина втрачає ґрунт під ногами, втрачає себе. Нове місто неможливе, і навіть якщо його візьмуться проектувати геніальний архітектор, він не в силі передбачити всі деталі, всі ті нюанси, які роблять місто справжнім містом. Претендувати на винайдення «Міста 2000-го року» — найгірший з різновидів зарозумілості.

«Парі-матч» не поодинокий у своєму песимізмі. Цю точку зору до деякої міри поділяє, наприклад, і Мішель Рагон, французький архітектурний критик. «Масова архітектура, — свідчить Рагон, — зовсім новий феномен, архітектори виявилися непередбаченими до нього; нові міста — то тільки тимчасове житло, не більше. Сучасний урбанізм у певному розумінні — міф, бажання, потяг до ідеї, а не конкретна реалізація її: формулу міста, яке нам потрібно нині, досі не знайдено». Критик констатує: між загальною архітектурною убогістю і блиском окремих споруд завжди була прірва. У кількісному відношенні посередність у всі часи перемагала. Халупи неминуче оточували палаци. XX сторіччя нічого не змінило в цьому відношенні.

Нещодавно журнал французької комуністичної молоді «Авангард» надрукував інтерв'ю з Оскаром Німейєром, знаменитим архітектором Бразилії. Серед запитань є таке: як вдихнути життя у нові міста, як «дати їм душу»?

— Роками я читав у бразильських газетах промови на захист гуманізації нової столиці, — говорить Оскар Німейєр. — Але гуманізацію зводили до парків, бібліотек, стадіонів. Звичайно, я приймаю ці вимоги як попередню умову урбанізму. Проте гуманізувати місто, «дати йому душу», на мою думку, означає, насамперед, гуманізувати соціальні відносини, покласти край привілеям, дати лю-

дям однакові права і однакові можливості.

— Урбанізм завтрашнього дня буде, перш за все, більш гуманний: він стане породженням більш справедливого світу — без кастових і майнових відмінностей, без приватної власності, які його спотворюють сьогодні, — веде далі Німейєр і наголошує: **Саме цю невідповідність між сучасним урбанізмом і капіталістичним ладом архітектори лякливо замовчують.**

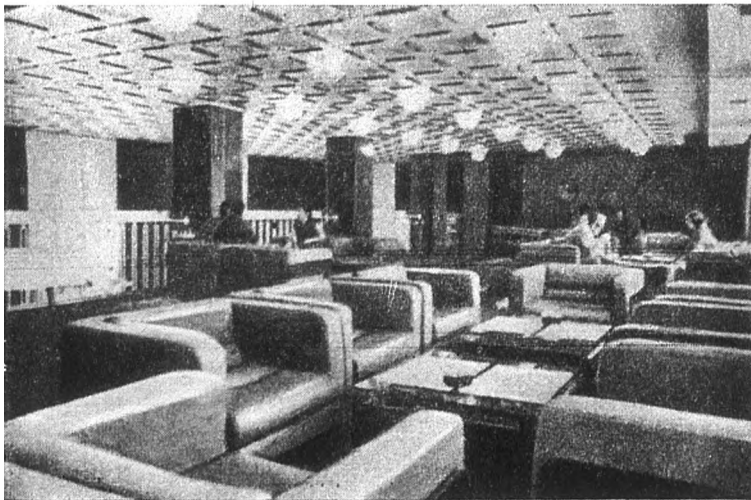
Наголос надзвичайно важливий. Справді, палаци й халупи — проблема соціальна, а не архітектурна. Адже зовсім не архітектура нових міст винна у тому, що стільки французів, західних німців або шведів бідує, маючи погані житлові умови. «Софі» — електронна машина з кварталу Дефанз (одного з центральних районів «Парижа 2000-го року») може для кожного знайти оптимальний варіант квартири, але вона не береться оплачувати це житло. Рівень достатку і комфорт населення залежать і залежатимуть від соціальних відносин.

...Вчора досить було проектувати будинки. Міста виникали самі собою, стихійно, поступово концентруючи минуле, поезію, людські мрії. Сьогодні науково-технічний прогрес висуває вимогу винайти місто, яке можна було б збудувати відразу. Та розв'язання цієї проблеми має бути принципово новим. Інакше оті «великі ансамблі» так і залишаться «ансамблями дурниць», як їх називають у Франції, а міста стануть прокляттям. Як висловлюються бретонці: «Перш ніж іти до пекла, поїдьте в місто»...

Цілком очевидно, як про це слушно каже Оскар Німейєр, що капіталістичне суспільство не здатне розв'язати цю проблему в інтересах людства. Подібне завдання припадає вже на долю нового, справедливого суспільства. Досвід соціалістичних країн Європи свідчить, що це саме так.

За матеріалами зарубіжної преси.

НОВИЙ ЦЕНТР РАДЯНСЬКОЇ НАУКИ І КУЛЬТУРИ

Нещодавно у Празі був відкритий Будинок радянської науки і культури. Будинок має читальні, лекційний,

концертний та кінозали, бібліотеки, приміщення для виставок, денний клуб (на фото), ресторан.

ОТЖЕ, ЗАОЩАДЖУЙТЕ!

На дошці оголошень в ошадній касі міста Гетеборг у Швеції можна прочитати таке: «Ваш рахунок нагадує тюбик із зубною пастою — вичавити з нього вміст дуже легко, а поповнити значно важче».

«БІГ БЕН» У НЕБЕЗПЕЦІ

Кілька поколінь однієї родини лондонських годинниківів уже протягом 110 років доглядають відомий «Біг Бен» («Великий Бен») — годинник, що прикрашає башту англійського парламенту. Весь цей час годинникарі сумлінно стежили за механізмом, дбайливо змащували його, лагодили. Але тепер в цій сім'ї немає спадкоємця чоловічої статі. Можна, звичайно, запросити іншого годинникаря, але новій людині потрібен буде значний час, щоб вивчити унікальний механізм, усі його таємниці і примхи. Лондонські міські власті навіть розгубилися, жителі столиці побоюються, що одного дня «Біг Бен» може зупинитися.

ПІДФАРБОВУЮТЬ...

Голландські адвокати капіталізму твердять, що слово «прибутки» вже застаріло і, мовляв, не відповідає сучасному стану речей. Вони рекомендують замінити його іншим терміном — «підприємницький резерв інкування».

ЗА ЦІЛКОВИТЕ РІВНОПРАВ'Я!

Організація «Вільні жінки Великобританії» виступила з рішучою вимогою — переробити популярні дитячі казки так, щоб вони виразніше підкреслювали рівноправ'я жінок. Зокрема, Білосніжка має працювати разом з гномами, а не поратися вдома. Не завжди принци мають рятувати принцес, треба, щоб принцеси самі іноді рятували принців. Крім того, казка не завжди повинна мати «хеппі енд», тобто щасливий кінець, бо казкові весілля створюють зайві ілюзії у дівчат.

ДЗВІНКА КОЛЕКЦІЯ

600 дзвонів різних розмірів і різної тональності, виготовлених з різноманітних металевих сплавів, зібрав композитор Йоганнес Ліза із Західного Берліна. Колекція Ліза — єдине подібне приватне зібрання в цілому світі.

РАДАР ПРОТИ САРАНИ

Доктор Глен Шефер з англійського університету у Лейстерсі з успіхом застосував радарний пристрій проти ненажерливих комах-хижаків.

Шефер змонтував на даху автомобіля підвищеної прохідності параболічне дзеркало-антену діаметром в один метр, яка може обертатися вертикально в усіх напрямках. Так, наприклад, за допомогою довгих імпульсів, які надсилаються у простір, можна визначити місце перебування окремих комах сарани за 3 кілометри, а їхні полчища (див. фото) — навіть на відстані 90 кілометрів. Такі пристрої здатні завчасно попередити про напад небезпечних шкідників.

«ПАМ'ЯТНИК БУДІВЕЛЬНІЙ СПЕКУЛЯЦІЇ»

Так називають незакінчену споруду готелю в місті Гамельні (ФРН), що повинна була стати чудом архітектури. Те, що будинок цей не схожий на інші, видно і зараз. Будівництво довелося припинити в зв'язку із шахрайськими справами, які вже призвели кілька будівельних фірм до банкрутства.

НА РАДІСТЬ МЕТЕОРОЛОГАМ

Англійський парламент, офіційно скасував закон, виданий тут ще 1667 року, за яким особи, котрі невірно передбачають погоду, мали каратися прилюдним спаленням на вогнищі. Виявляється, закон мав чинність і в наші дні.

Газета «Таймс» з цього приводу пише: «Наші метеорологи зітхнули тепер з полегшенням. Але виникає побоювання: чи не стануть віднині їхні прогнози ще менш точними, ніж були досі?»

НЕЩАСЛИВІ ВИПАДКИ

Англійський журнал «Едьюкейшн» («Освіта») вмістив такий уривок із звіту про діяльність вечірньої школи для дорослих: «...34 особи покинули навчання через смерть, захворювання, одруження та інші нещасливі випадки».

«ЗРОБЛЕНО В США»

Американський спортсмен Еміль Канівер встановив новий світовий рекорд. Він стрибнув на своєму мотоциклі через дев'ятнадцять легкових автомобілів, поставлених поперек дороги. Після відносно щасливого приземлення Еміль Канівер висловив здивування тим, що лишився живий.

ЗНАВЕЦЬ СВОЄЇ СПРАВИ

Американська поліція викрила ще одну велику зграю, яка займалася пограбуванням музеїв і картинних галерей. Ця зграя, зокрема, викрала коштовні картини з музею міста Денвера. Серед учасників зграї був і колишній заступник директора музею Уільям Уоррен. Ватажок зграї на допиті пояснив: «Ми забезпечували Уоррену заробіток удесятеро більший за той, що він одержував у музеї. Нам конче потрібен був такий фахівець, бо інакше ми не могли б визначити вартості тієї або іншої картини».

МУЗИКА — ЛІКАР

Одна голландська фірма випускає спеціальні грампластинки для застуджених. На них записаний репортаж з південних морів, що супроводжується гавайськими піснями. На думку лікарів, такі пластинки прискорюють одужання хворих.

МУЗЕЙНІ ВУЛИКИ

Різноманітні вулики, прикрашені різьбленням по дереву або яскравими веселими малюнками, стали експонатами незвичайного музею на відкритому повітрі в чехословацькому містечку Роснові. У створеному тут музеї моравського села з великою точністю відтворено оригінальні будівлі, типові селянські двори, а також обладнано цікаві атракціони для відвідувачів.

ВСЕ ПОЯСНЮЄТЬСЯ ПРОСТО...

Міланський Інститут вивчення громадської думки обнародував наслідки проведеного ним опиту. Виявилось, що з понад десяти тисяч опитаних італійців майже дві тисячі не могли пригадати ім'я президента країни, а коли їм назвали Джузеппе Сарагата, то вони визнали, що вперше чули це ім'я. З тих самих десяти тисяч три чверті не знали, коли в Італії мають відбутися чергові президентські вибори.

Газета «Джорно» іронічно зауважує, що певні кола в Італії цілком влаштовує байдужість громадян й вони воліли б, аби в цьому відношенні нічого не змінялося.

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОКУ

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

НА НАЛЕЖНОМУ МІСЦІ

Бернард Шоу був запрошений на прийом до одного багатія, який сподівався вразити письменника своєю колекцією картин. Полотен тут справді було багато, але їх добір свідчив про несмак господаря.

Господар повідомив Шоу, що має намір подарувати ці картини якомусь музею, але ще не вирішив, якому саме.

— Якщо хочете скористатися з моєї поради, — посміхнувся письменник, — подаруйте цю колекцію притулку для незрячих.

ВСЕ ПОВТОРЮЄТЬСЯ...

Піаніст Вільгельм Бакгауз і в похилому віці вражав слухачів своїм віртуозним виконанням найскладніших музичних творів. Читаючи й слухаючи захоплені відгуки про свою гру, він говорив:

— Дивна річ! Коли десятилітнім хлопчиком я дав свій перший великий концерт, всі говорили: «У такому віці! Неймовірно!» Тепер, через п'ятдесят років, я знову чую: «У такому віці! Неймовірно!»

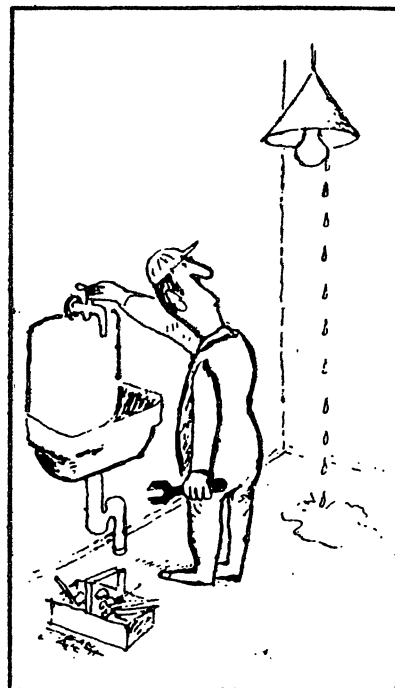
ЧЕСНІСТЬ І МУДРІСТЬ

Монтеस्क'є повчав свого сина:

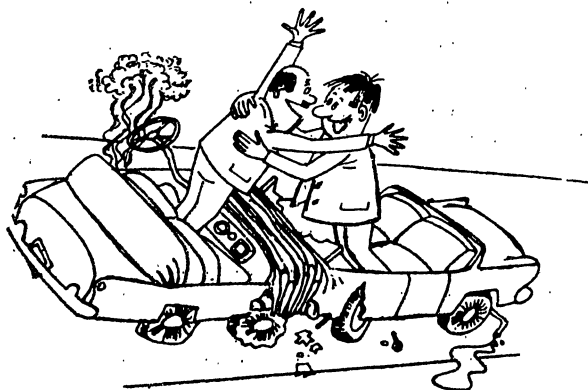
— Є дві найкращі якості у людини: перша — висока чесність, друга — глибока мудрість.

— А що ти розумієш під високою чесністю? — запитав син.

— Виконувати свої обіцянки, як би не важко було це зробити.

Техніка!

Зустріч давніх друзів.

Сімейна сцена.

— А під глибокою мудрістю?
— Ніколи й нікому не давати ніяких обі-
цянок! — пояснив Монтеск'є.

ЄДИНА ВТІХА

Жан-Жак Руссо майже все своє життя терпів матеріальну скруту. Навіть буди вже автором видатних філософських творів, він заробляв на хліб переписуванням нот.

— Ви, людина неабияких здібностей, автор глибоких творів, й змушені займатися дрібними заробітками! — обурювався один його знайомий.

— Я написав для людей чимало такого, над чим слід було б замислитися, але вони чомусь не цікавляться моїми книгами, — гірко відповів філософ. — А от нотами, які я переписую, вони охоче користуються, співають з них пісень. Хіба ж не слід мені радіти хоча б із цього.

ВЛАДА НАТХНЕННЯ

Бетховен міг працювати де завгодно — у парку, в трактирі, в диліжансі. А коли працював, то не помічав нічого навколо. Одного разу, сидячи за столиком у ресторані, Бетховен заглибився в роботу. Кельнери, добре знаючи свого знаменитого відвідувача, не заважали йому. І раптом композитор, радісно збуджений, мабуть, тим, що вдало завершив якийсь свій новий твір, гукнув кельнерові:

— Рахунок!

Бетховен був вкрай здивований, коли кельнер нагадав йому, що він ще не обідав.

СИМВОЛІКА

Якось Бомарше оглядав нову скульптуру, виготовлену за примхою Людовіка XVIII. В центрі скульптурної групи, як завжди, був сам король; з обох боків його обіймали дві жіночі постаті.

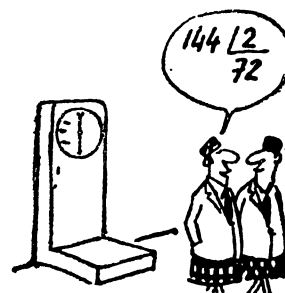
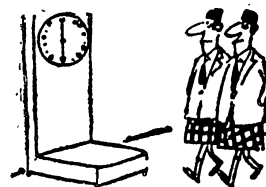
— Бачите, — пояснював хтось Бомарше цю символіку, — його величність перебуває в обіймах Свободи і Справедливості.

— А мені здається, — відказав драматург, що то свобода і справедливість назавжди прощаються з його величністю...

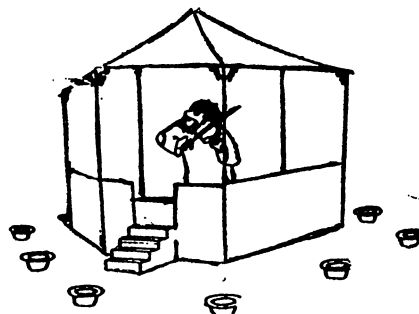
ЗАЙВЕ...

Александр Дюма (батько) був ворогом усіляких титулів, не терпів поділу людей на ранги. Одного разу, влаштовуючи великий прийом, письменник наказав повісити на гардеробі біля входу табличку з таким написом:

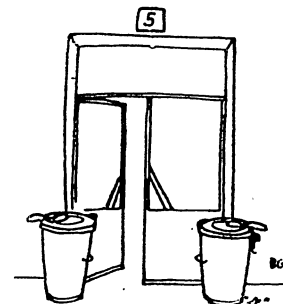
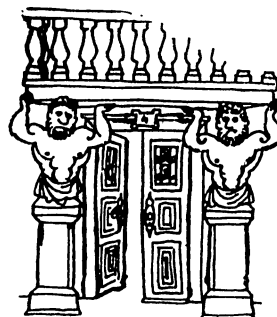
«Просимо разом з верхнім одягом і головними уборами залишати тут свої звання й титули».

Ощадливість по-шотландськи.

Без слів.

Без слів.

КАР'ЄРА ГЕОРГІОСА ПАПАДОПУЛОСА

...Приземкуватий чоловічок з одутлим обличчям, на якому чорніють холодні оченята, квапливо прямує до великого лискучого автомобіля. Здається, ніби він хоче скоріше сховатися за його броню і куленепробивним склом. А цей «каділак» і справді броньований, і скло на ньому куленепробивне. Виготовили його в Сполучених Штатах на спеціальне замовлення. Але навіть в такому автомобілі цей чоловічок, очевидно, відчувається непевно, бо, крім броні, його захищають від зовнішнього світу ще й численні солдати та поліцейські, розставлені щільними шпалерами...

Така картина повторюється завжди, коли прем'єр-міністр, глава хунти «чорних полковників» Георгіос Пападопулос виїжджає кудись із своєї резиденції.

Грецькі й зарубіжні дослідники і журналісти часто вкрай здивовано запитували: яким чином така людина, як Пападопулос, раптом опинився на політичній авансцені? Як став він на чолі держави, що з цілковитою підставою може пишати своїм минулим? Пападопулоса та інших фашистських диктаторів викинула на гребінь каламутна хвиля реакційного перевороту, коли буржуазія змушена була скидати псевдodemократичну машкару й вдаватися до одвертих терористичних засобів, спрямованих на збереження свого панування. Але у прикладі з Пападопулосом ідеться про буржуазію іноземну, про імперіалістичні кола Сполучених Штатів, чийм знаряддям мала стати й зрештою стала грецька хунта.

Біографи Пападопулоса (серед учених прислужників чорних полковників є вже і така професія!) розчулено пишуть, як семирічний Георгіос, син сільського вчителя десь на Пелопоннесі, мріяв про кар'єру військового. Коли вірити тим біографам, маленький Георгіос пояснював своє бажання ста-

ти офіцером і навіть генералом досить виразно: він хотів «управляти Грецією»...

У 1940 році мрія Пападопулоса здійснилася — 20-літній Георгіос став лейтенантом грецької армії. В цей час у країні панувала фашистська диктатура генерала Метаксаса і армія відігравала особливо реакційну роль. Серед офіцерів було проведено чистку, звільняли у відставку, а часто і віддавали до суду кожного запідозреного у «лібералізмі». На поверхню зринали темні особи.

У цій атмосфері Пападопулос, однак, почувався добре і впевнено. Начальство його швидко «помітило», а от серед товаришів по службі він дістав заслужену кличку «донощик», яка пристала до нього на все життя. Одного вечора 1941 року офіцери підстергли Пападопулоса й побили його, залишивши на непритомному тілі клаптик паперу з написом «донощик»...

Пападопулос каже, що за фахом він артилерист. Однак насправді він ним майже ніколи й не був, бо вже через рік після того, як одяг офіцерський мундир, перейшов до так званого «батальйону безпеки», щось на зразок гітлерівських частин СС. У складі такого батальйону Пападопулос брав участь у каральних операціях проти антифашистів, проти бійців руху Опору, проти комуністів, оголошених режимом Метаксаса поза законом. Часи окупації він міг би назвати кращими роками свого життя. Завдяки тому, що зрадник, колабораціоніст Георгіос Пападопулос швидко порозумівся з гітлерівцями, він легко піднімався сходами армійської ієрархії. Незабаром він уже став майором і сам очолив один з «батальйонів безпеки», які в умовах окупації діяли спільно з есесівцями і ге-стапо.

Розгром фашистської Німеччини і вигнання гітлерівців з Греції не завадили дальшій кар'єрі Пападопулоса. Звичайно, не відо-

Пападопулоса не зразу призначили прем'єр-міністром...

мо, як би склалася його доля, коли б гітлерівських окупантів не замінили інші, англійські. Можливо, колабораціоніста спіткала б справедлива кара, та він знайшов собі захист під крильцем англійських військ.

Реакційні уряди Цалдаріса і Максіноса, спираючись тепер уже на англійські багнети, продовжували політику гітлерівських окупантів. І тут знадобився «фах» Пападопулоса. По всій Греції лютував кривавий терор. Протягом 1946—1949 років було вбито і закатовано 150 тисяч патріотів. П'ять тисяч грецьких комуністів було розстріляно без суду і слідства.

Новою віхою на життєвому шляху Георгіоса Пападопулоса став 1949 рік, коли в Греції почали ха-зайнувати Сполучені Штати. Проголосивши лиховісну «доктрину Трумена», правителі США перейшли до прямого втручання у внутрішні справи Греції, втім, як і деяких інших країн, втягнутих у павутиння американської системи «допомоги».

Георгіос Пападопулос у складі першої групи грецьких офіцерів виїхав до Сполучених Штатів для «продовження військової освіти». Але перед відправкою кожну кан-

дидатуру, внесену до списку, старанно вивчали офіцери військової місії США в Афінах, а точніше, уповноважені Центрального розвідувального управління, бо насправді йшлося не стільки про військову освіту, скільки про вербування агентів для американської розвідки. Після прибуття до Сполучених Штатів Пападопулос був завербований ЦРУ, став його агентом, залишаючись ним і понині, навіть на посту прем'єр-міністра хунти.

1951 року Пападопулос повернувся додому. Тут вже він міг показати всі свої здібності шпигуна і донощика! Про нього тоді говорили, що було б дивно, якби виявилось, що він не шпигує сам за собою...

Скоро Георгіос став одним з організаторів і керівників таємного «Союзу офіцерів для боротьби проти лівих змов». Під час реакційного режиму ставлення Сполучених Штатів Караманліса цей «Союз» міг діяти особливо широко, і Пападопулос одну по одній «викриває» різні «змови». Від його провокаційної діяльності постраждали десятки і сотні офіцерів, представників передової грецької інтелігенції.

Хвороблива манія Пападопулоса скрізь і завжди бачити змови привела його до тяжкого психічного захворювання. Але навіть в афінській психіатричній лікарні він не переставав шукати «змови». Черговою жертвою його манії став лікар, що мав лікувати Пападопулоса!

Хвороба на деякий час перервала діяльність ретельного агента ЦРУ. Але коли в штабах НАТО в 1967 році готувався так званий «План Прометей», тобто фашистський переворот у Греції, про Пападопулоса згадали знову.

21 квітня 1967 року «План Прометей» був здійснений. Над багатостраждальною Грецією знову опустилася чорна ніч військово-фашистської диктатури.

Пападопулоса не зразу призначили прем'єр-міністром. Очевидно, і в Вашингтоні, і в штабах НАТО добре розуміли, що його особа надто вже одіозна. І спочатку він залишався в тіні. Перший кабінет хунти очолив Колліас, а для Пападопулоса вигадали посаду «міністра-координатора».

Що ж він мав тут «координувати»? Як на здоровий глузд, справи аж ніяк не сумісні: армію, поліцію, фінанси, а також народну освіту і соціальну політику!.. Справи армії й поліції він «координував» досить швидко: офіцерів, які викликали найменшу підозру або здавалися надто «ліберальними», в кращому випадку звільняли у відставку, в гіршому — кидали за ґрати та в концтабори.

Не менш рішуче Пападопулос «координував» і справи освіти. Одразу ж були заборонені твори

й імена грецьких мислителів та літераторів минулого й сучасного. Провадилися «чистки» в університетах та школах, вилучалися підручники, заборонялися всі терміни, в яких «чорним полковникам» вживався «вплив комуністичної пропаганди».

Не забув Пападопулос і про свої давні мрії відносно військової кар'єри. Лейб-газетка хунти «Акрополіс» пишно назвала його «архістратигосом», тобто «фельдмаршалом». І хоча Пападопулос, як годиться міністрові, змінив військовий мундир на чорний цивільний костюм, цей титул треба було додавати до його імені при кожній згадці у пресі, по радіо, по телебаченню.

У грудні 1967 року було вирішено, що досить грати в скромність, і Георгіос Пападопулос зайняв посаду прем'єр-міністра.

Хунта була сформована 20 червня 1968 року. До її складу входить 17 міністрів, але насправді все вирішує тріумвірат: Пападопулос та двоє його найближчих поплічників — заступник прем'єр-міністра і міністр внутрішніх справ Стіліанос Паттакос і міністр координації Ніколаос Макарезос. Чималий вплив на «архістратигоса» має його близький друг Ніколаос Турнарас, відомий учасник кривавих розправ з борцями руху Опору. Нині він «генеральний директор» усіх тюрем і концтаборів. Як повідомляє преса, Турнарас навіть не підпорядкований міністрові внутрішніх справ, а дістає всі вказівки безпосередньо від Пападопулоса. Мабуть, при режимі, головними символами якого стали тюрми і концтабори, це є чимось цілком закономірним.

Однак і тріумвірат і всі «чорні полковники» — це лише найман-

ці імперіалізму, насамперед американського. І як вірно говорив на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві перший секретар Центрального Комітету Компартії Греції Костас Коліянніс, військово-фашистський переворот 1967 року з особливою наочністю розкрив жандармську роль американського імперіалізму. «Греція для нього — це один з плацдармів, який безпосередньо межує з країнами соціалістичного табору й районами Африки та Близького Сходу, де шириться й перемагає національно-визвольний рух».

Спираючись на військово-фашистську хунту, американський жандарм міцно вцепився в грецьку землю. В районі Афін і Ларіси, а також на островах Кріт, Лерос і Лемнос розташувалися авіаційні бази Сполучених Штатів. На Кріті, в порту Суда, базуються кораблі 6-го військово-морського флоту США. «Ми маємо в цій країні, — говорив про Грецію державний секретар Сполучених Штатів Роджерс, — важливі економічні й військові інтереси. Греція — важливий стратегічний пункт, і Сполучені Штати ніколи її не залишать...»

Керівник зовнішньополітичного відомства США, очевидно, забуває, що, крім Пападопулоса і його «чорних полковників», у Греції є ще народ, який не примирився й ніколи не примириться із засиллям США в своїй країні. Не Роджерс буде вирішувати, залишатися Сполученим Штатам в Греції чи йти звідти. Це вирішуватиме грецький народ, але про роль країни в агресивних планах американського імперіалізму Роджерс висловився цілком одверто.

...Посольство Сполучених Штатів у Афінах. Тут щовівторка відбуваються зустрічі, які преса хунти соромливо називає «інформаційними». А насправді тріумвірат дістає чергові вказівки від американського посла.

У Греції діє тепер так звана «тимчасова конституція». Кажуть, що її автором можна вважати колишнього посла Сполучених Штатів у Афінах Ренкіна, близького друга самого Пападопулоса. Безцеремонність, з якою діяв у Греції Ренкін, набула такого скандального характеру, що у Вашингтоні вирішили за краще замінити його.

В тій «тимчасовій конституції» є 23-я стаття, безпрецедентна в історії сучасного державного права. За нею іноземний капітал отримує в Греції особливі пільги. Економіка країни, фактично, опинилася в руках американських монополій. Правда, хунта часто афішує імена мільярдерів Онасиса, Ніархоса, Ліваноса, які, мовляв, вклали в грецьку економіку величезні капітали. Але добре відомо, що всі вони давно перестали бути греками і запалили любов'ю до своєї колишньої батьківщини піс-

Емблема військово-фашистської хунти. Зображений на ній силует солдата дуже схожий на американського...

ля того, як до влади прийшли «чорні полковники» й пообіцяли їм «конституційні» пільги-бариші.

* * *

Останнім часом хунта винайшла нову тему для обіцянок і само-реклами. Виявляється, «чорні полковники» готують нову конституцію. Коли вірити Пападопулосу, це буде «найпрогресивніша і най-вільніша конституція в цілій Європі». Навіть американська преса не може втриматися від іронічних зауважень на адресу такого облудного пишномовства «архістратигоса». Для Арта Бухвальда майбутня «конституція» вже стала темою дотепного і злого фейлетону. А преса хунти ледве встигає вигадувати для Пападопулоса нові пишні епітети. Він і «рятівник», і «визволитель», і навіть «новий Перікл».

Великим тиражем у Греції було видано книгу Пападопулоса з пре-

тензійною назвою «Моє кредо», запозиченою в попередника ні-нішніх грецьких полковників. За-хідні журналісти пишуть, що, но-воявлений «рятівник Греції» у своєму «Кредо» безсоромно по-вторює положення гітлерівської «Майн кампф». Звичайно, про людське око він пересипає їх гу-стою псевдодемократичною луз-гою.

Пападопулос проголошує у сво-їй книжці «тотальне» знищення ко-мунізму. І не лише в Греції! «Ар-хістратигос» збирається знищити комунізм у цілому світі.

Фюрер «чорних полковників» уже знищив у катівнях і концта-борах тисячі грецьких комуністів, але Комуністична партія Греції живе й не припиняє своєї муж-ньої боротьби проти фашистської диктатури, за повернення Елладі свободи й незалежності.

В тяжких умовах підпілля і те-рору грецькі комуністи готують тепер черговий IX з'їзд своєї пар-

тії, на якому буде затверджена нова програма Комуністичної пар-тії Греції. Ця програма передба-чає створення широкого антидик-таторського фронту, до якого ма-ють увійти всі демократичні сили країни. Такий фронт уже фактич-но існує і діє, незважаючи на те-рор. Щодня з Греції надходять повідомлення про виступи патріо-тів, які наводять жах на Пападо-пулоса і його хунту, бо провіща-ють наближення того дня, коли волелюбна Еллада скине з себе ярмо фашизму, ярмо імперіалі-стичного панування, як це вже не раз було в історії країни.

...Непоказний чоловічок з оду-тим обличчям поспішає до свого лімузина, ніби хоче скоріше ско-ватися за його міцною бронею. Та історія переконливо доводить, що немає такої броні, яка здатна захистити диктаторів від народно-го гніву.

Яків ВАЛАХ

У попередньому номері з технічних причин було невірно зазначено тираж журналу. Слід читати «Тираж 60090».

«Весь мир» № 11

(на українском языке)

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЕЖЕМЕСЯЧНИК

Орган Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами
Печат. физ. листов 20. Услов. печ. листов 20. Учет.-изд. листов 20,21. Тираж 60 090. Цена 60 коп. Зак. 05198.

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат — 93-44-85, відділи—93-20-82.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 26319. Здано до набору. 14. IX. 1971 р. Підписано до друку 21. X. 1971 р. Формат паперу 60х90^{1/8}. Друк. фізичн. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,21. Тираж 60 090. Ціна 60 коп. Зам. 05198.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

MAILMAN

MOXBOT

VÄRLDEN

EL MUNDO

ŚWIAT

DUNYA-CRIT

VERIDEN *pslc*

IL MONDO

دولت اسلامی ایران

WALDEN

MUNDO

U 42. へー 72111111

Ціна 60 коп.